Проф. др Јован Базић

СТУДИЈСКИ ПРОГРАМ:

РАЗРЕДНА НАСТАВА

СОЦИОЛОГИЈА

ПРИПРЕМЉЕНА ПРЕДАВАЊА ЗА ON LINE НАСТАВУ

Лепосавић, 2021.

1. Појам науке и њени постулати

У најширем смислу, под науком се подразумева људско сазнање о природи, човеку и друштву које релативно одговара објективној стварности. Ова општа одредба науке указује на њене три основне карактеристике. Прво, да је она човеково дело, резултат његове мисаоне и практичке делатности; друго, да је то сазнање објективно, јер кореспондира с објективном стварношћу, и треће, да је научно сазнање релативно, јер та кореспонденција никада није потпуна, већ је увек делимична и апроксимативна. Оваквом општом дефиницијом науке указали смо на њена суштинска својства, али је још увек нисмо прецизно дефинисали, јер је нисмо разграничили од других, такође релативно истинитих облика људског сазнања. Познато је да лаичко, здраворазумско сазнање садржи неке основне истине о свету и животу до којих се долази непосредним животним искуством. Такође, уметност нам понекад преко вредних уметничких дела открива много дубље истине о животу, свету и нама самима него што то чини наука. Најзад, и идеологија поред лажних и пристрасних ставова садржи и истините исказе о друштвеној стварности. Дакле, да би се дошло до ближег и прецизнијег одређења науке потребно је одредити специфичност научне истине, односно разграничити научно сазнање од других облика људског сазнања.

У савременој епистемологији (науци о научном сазнању) углавном је прихваћено мишљење да се научно сазнање разликује од других облика људског сазнања по свом методолошком извођењу. Сматра се да се систем научног сазнања о природи, човеку и друштву темељи на четири основна методолошка принципа, односно постулата. То су: објективност, поузданост, општост и систематичност.[1]

Ови конститутивни принципи, односно методолошки постулати научне делатности на којима почива научно сазнање нису универзални и општеважећи као што су то, на пример, логичка правила која важе без обзира на време и место. Њихов садржај и важење умногоме зависе од специфичних околности историјског развоја појединих наука. Међутим, они се исто тако не могу произвољно мењати, јер прописују које је знање научно а које није. Свака њихова промена увек значи и промену у схватању науке и њених граница према другим облицима људске делатности и људског сазнања.

Објективност научног сазнања је први и најважнији методолошки постулат научне делатности. Свако сазнање које претендује да буде научно треба да буде пре свега објективно. Шта то значи? У првом реду то значи да научно сазнање мора бити непристрасно, лишено личних ставова, емоција, предрасуда, као и појединачних и групних интереса. За разлику од идеологије чији се ставови о свету и животу превасходно заснивају на чињеницама које су у складу са интересима одређене групе или класе, наука, у принципу, настоји да без икаквих предубеђења прихвати очевидност сваког новог податка и сазнања, независно од личних очекивања, предрасуда, жеља, класних и других интереса. Кажемо у принципу, јер је у истраживачкој пракси то веома тешко постићи. "Традиционална схватања, разне друштвене, културне, уже локалне и групне предрасуде супротстављају се и отежавају заузимање објективног става према предмету проучавања. Поред тога, лична и друштвена искуства истраживача, ограничена његовим животним

[1]Видети: М. Ђурић, *Проблемисоциолошкогметода*, Београд2009, стр. 15-23, В. Милић, *Социолошкиметод*, Београд 1965, стр. 179-255; M. Cohen, *Reasonand Nature: An Essay an the Meaning of Scientific Method*, Glencoe1953, str. 83-114; H. Mehlberg, *The Reach of Science*, Toronto 1958, str. 35-44.

развојем и друштвеним положајем, могу такође да му отежају да заузме објективан став према одређеним друштвеним појавама".[2]Најзад, и разни групни интереси, почев од класних преко националних па до професионалних, у смислу припадности одређеним теоријским правцима и школама, такође отежавају заузимање непристрасног става у процесу истраживања.

Објективност научног сазнања, поред непристрасности, захтева и интерсубјективно проверавање свих научних исказа, хипотеза и теорија. Свако сазнање које претендује на то да буде научно мора пружати могућност да га провере независни и за то компетентни појединци. Два су услова неопходна да би научно сазнање могло бити интерсубјективно проверавано. Први је комуникабилност сазнања, односно захтев да оно буде изражено таквим језичким терминима и симболима чије је значење јасно, прецизно и разумљиво свакоме ко је у тој области довољно стручан. Други услов је јавност сазнања, односно захтев да све истраживачке радње и поступци, почев од стварања плана истраживања, преко прикупљања искуствене грађе, до анализе и тумачења резултата, треба да буду јавно истакнуте и образложене како би биле доступне провери.

Најзад, принцип објективности научног сазнања говори да је оно по свом карактеру хипотетичко, релативно, што значи да у науци нема коначних решења и истина. Наиме, пошто научно сазнање мора бити интерсубјективно поверљиво, делатност стицања таквог сазнања је очито процес коме нема краја. "Свако научно откриће је привремено, неизвесно и проблематично, јер увек може бити обеснажено, превазиђено и замењено неким новим решењем".[3] Наука као посебна врста духовне активности човека, захваљујући управо методолошком постулату објективности, стално сама себе исправља и тиме се све потпуније приближава истини о стварности.

Поузданост научног сазнања је други методолошки постулат и конститутивни принцип научне делатности. Свако сазнање које претендује да буде научно, поред објективности, мора бити поуздано, односно у прилог својој основаности мора имати одговарајуће емпиријске доказе. Наравно, то не значи да сви научни искази, хипотезе и теорије морају стриктно да се темеље на емпиријским чињеницама. Научна делатност свакако не трпи никакво произвољно и неосновано домишљање, али она не гаји ни култ слепе привржености чињеницама. Захтеви стриктних објективиста, који оспоравају научну поузданост сваког научног исказа, хипотезе или теорије који се не темеље на изворним подацима које не могу посматрати независни посматрачи, као и на појмовима чији се садржај не може чулно опажати, објективно спутавају развој науке. Такви захтеви онемогућавају смелост и оригиналност у науци, без којих је научна делатност исто тако незамислива као и без поузданости својих резултата. Велика научна открића, која су отварала плодне теоријске перспективе, у почетку се углавном нису темељила на стриктним емпиријским чињеницама и доказима, него на смелости и оригиналности у постављању нових хипотеза.

Разуме се, залагање за смелост и оригиналност у науци не треба схватити као залагање да се поузданост научног сазнања замени некаквим интуитивним осећањем извесности. Убеђење у основаност неког исказа или хипотезе, ма колико било интензивно, није у стању да било шта докаже. "Штавише, могло би се рећи да принцип поузданости научног сазнања уопште не упућује на субјективно убеђење, јер многи научни искази могу

[2]В. Милић, *Исто*, стр. 186.
[3] М. Ђурић, *Исто*, стр. 19.

бити поуздани у високом степену, иако је њихова психолошка уверљивост никаква".[4] На пример, многи људи мисле, на бази спољашњих посматрања, да се Сунце окреће око Земље, иако је научно доказано да се Земља окреће око Сунца.

Трећи постулат научне делатности је општост научног сазнања. Наука се од других облика људског сазнања, поред објективности и поузданости, разликује и по томе што је усмерена на откривање општих веза и односа међу појавама, процесима и предметима у објективној стварности. За разлику од здраворазумског сазнања које се своди на откривање спољашњих карактеристика и веза и односа међу појавама, наука тежи да докучи унутрашњу, скривену суштину појава које испитује и да утврди опште и релативно сталне односе и везе које се међу њима успостављају. Да би то постигла, она се, за разлику од других облика људског сазнања, служи апстракцијом, анализом и синтезом. Наука богату и бесконачно сложену стварност најпре раставља и рашчлањује на њене простије елементе, да би, потом, проучавајући те елементе одвојено, дошла до оног што је у њима заједничко, трајно и релативно непромењиво.

Степен општости научног сазнања различит је код појединих научних дисциплина. Код општих наука, као што су физика, биологија, социологија и друге, које теже научном објашњењу појединих глобалних делова стварности, општост научног сазнања је много већа него код посебних наука које објашњавају поједине сегменте тих глобалних делова стварности. На пример, научна сазнања социологије су неупоредиво општија од сазнања економије, јер социологија тежи да открије сазнања која важе за друштво као целину, док економија настоји да утврди знања која важе само за економску сферу друштва.
Општост научног сазнања изражава се откривањем научних закона и изградњом научних модела, и идеалних типова. Научни закони изражавају релативно константне, опште и нужне односе међу појавама. Зависно од карактера и врста, односа које изражавају, закони могу бити дескриптивни, каузални (узрочни), функционални, структурални и закони развоја или еволуције. Према степену егзактности научни закони се деле на строго егзактне, који постоје углавном у природним наукама, и законе вероватноће и тенденцијских правилности.

Научни модели представљају идеалне знаковне система помоћу којих се математичким прорачунима, експериментом или логичком анализом откривају унутрашњи скривени односи појаве које се истражују. Као и научни закони и модели, зависно од особине која се узима као основ за анализу деле се на: описне и теоријске, индуктивне и дедуктивне, детерминистичке и епохастичке итд. Конституисању научних модела углавном теже природне и математичке науке, док друштвене науке то ређе чине.

Уместо формализованих научних модела, друштвене и хуманистичке науке, које полазе од историзма као методолошке основе, научно разумевање унутрашње суштине друштвених и културних појава објашњавају помоћу идеалних типова. То су апстрактни теоријски модели који се граде идеализацијом, тј. преувеличавањем и пренаглашавањем битних конститутивних особина одређене врсте појава. Идеални типови, по мишљењу М. Вебера, њиховог теоријског утемељивача, имају исту функцију у начином објашњењу као и научни закони, јер су закони које је поставила социолошка и економска теорија најбољи примери за идеалне типове.

Четврти, последњи методолошки постулат, односно конститутивни принцип научне делатности је систематичност научног сазнања. Систематичност је битно својство сваке науке, независно од степена развоја који је достигла. Она се изражава у

[4] *Исто*.

кохерентности и конзистентности унутрашњег предметног, садржајног, логичког и методолошког поретка конститутивних делова науке, научних теорија, научних закона, научнотеоријских појмова и сличног.

Систематичност научних сазнања постиже се, пре свега, успостављањем теоријскопојмовног поретка који налаже да сви основни појмови којима се непосредно кореспондира са стварношћу буду што конкретнији и што адекватнији стварности на коју се односе, и да се из тих основних појмова могу предметном, садржинском и логичном доследношћу извести сложенији, обухватнији, општији и апстрактнији појмови. Поред устројства појмовног поретка, систематичност научног сазнања се остварује и установљавањем критеријума класификације који по суштинским особеностима групишу сродне чиниоце предмета науке доследно исказујући њихову сродност, сличности, разлике, супротности, итд. Најзад, систематичност научног сазнања постиже се и изграђивањем научног система у коме влада унутрашња сагласност између његових основних принципа, односно постулата, и искуствених сазнања конституисаних у научним исказима, законима и теоријама.

Крајњи идеал науке, на плану њене систематичности, јесте да створи свеобухватан и целовит систем који ће се заснивати на једном најопштијем научном принципу сагласном са искуственим сазнањима конституисаним у релативно самосталним научним системима и подсистемима. Треба истаћи да је овај идеал науке практично неостварљив због саме природе научне делатности. Сва научна сазнања су, историјски гледано, привремена и као таква она, пре или касније, бивају замењена новим, па је практично немогуће створити један универзалан и трајан научни систем, који би објашњавао целокупну стварност и важио за сва времена.

2. Конституитивни елементи науке

Науку као истинито и методски изведено знање о стварности одређују два њена конститутивна елемента. Први је предмет, а други је метод. Предмет и метод су нераздвојно повезани, и један без другог се не могу конституисати. Свако сазнање о стварности може имати научни карактер и статус само ако је методски изведено, односно ако задовољава основне методолошке захтеве - објективност, поузданост, општост и систематичност. С друге стране, исправан метод истраживања на једном одређеном подручју може се изградити тек када се узму у обзир специфичности проучаваног предмета.

Предмет науке, у најопштијем смислу, јесте објективна стварност, тј. целокупност појава, процеса и односа који чине ту стварност. Пошто је стварност бесконачна, постоји безброј страна и димензија да би се могла изучавати; свака појединачна наука из тог бескрајног и сложеног комплекса издваја одређену врсту појава, процеса и односа који се међу појавама и процесима успостављају и конституише свој посебан предмет изучавања. Међутим, треба истаћи да предмет једне науке није, како се често мисли, део објективне стварности "по себи", независно од човека и његове делатности. Конституисање предмета сваке науке, односно издвајање конкретних садржаја и проблема у стварности као предмета појединих наука, у великој мери зависи од човека, његове делатности и потреба. Дакле, предмет ма које науке увек одређује "комплекс нових актуелних и међусобно

сродних проблема који настају у процесу практичне интеракције човека и објективног света".[5]

Пре свега, у основи предмета сваке науке је увек одређено филозофско, односно онтолошко схватање стварности. Различита схватања предмета појединих наука, посебно социологије, најбољи су доказ за то. Пошто различите социолошке школе полазе од различитог филозофског схватања света и суштине друштва и друштвених појава, оне веома различито виде и конкретне друштвене садржаје који чине њен предмет. За једне, предмет социологије представља индивидуално понашање човека, за друге - социјална интеракција људи, за треће облици и типови те интеракције, за четврте друштвене институције, итд.

На конституисање предмета појединих наука, поред онтолошког схватања стварности и појединих његових делова, велики утицај има и метод који се примењује у истраживачкој пракси неке науке. Многе науке често проучавају исте делове стварности, односно исту врсту појава и могу се међусобно разграничити тек на бази сазнајних циљева које себи постављају. Тако, на пример, социологија и историја имају исти предмет изучавања, обе проучавају друштво као целину свих друштвених појава, па се разлика између њих може ближе одредити само на бази сазнајних циљева. Насупрот историји, чији је циљ да реконструише и опише појединачне друштвене догађаје у њиховој максималној конкретности, социологија настоји да утврди оно што је опште и заједничко за све друштвене појаве, начине повезивања тих појава у целини, као и законе мењања и развоја те целине.

Осим сазнајних циљева, често и методолошки поступци који се примењују у процесу стицања сазнања могу одређивати конкретне појаве и односе који конституишу предмет одређене науке. Најбољи пример за то је психолошка наука. Док је у стицању својих сазнања била оријентисана само на експерименталне поступке, психологија је тежиште својих проучавања стављала на психологију и физиологију осета. Касније, са укључивањем интроспективних метода, предмет психологије је проширен и на сферу подсвесног. Данас, применом метода интерсубјективног посматрања, њен предмет је још више проширен, тако да обухвата психичко понашање људи у свим његовим облицима и манифестацијама.

Најзад, конституисање предмета појединих наука зависи и од човекових практичних потреба за сазнањима одређене врсте. Да би задовољио своје стално растуће потребе, човек мора стално да решава нове проблеме, да трага за новим сазнањима о себи и свету у коме живи. Ти његови координирани друштвени напори за стицање нових теоријских сазнања ради решавања практичних проблема, по правилу, доводе до конституисања и развијања нових наука.

Други конститутивни елемент науке је, као што смо рекли, њен метод. У најопштијем смислу, под методом се углавном подразумева начин на који се долази до сазнања о предмету који одређена наука проучава. Иако је овакво одређење метода мање-више општеприхваћено, разлике између појединих методолошких праваца настају када треба конкретно одредити шта спада у научни метод. Савремена позитивистички оријентисана методологија под научним методом најчешће подразумева само логичка начела и техничка средства која се примењују у научноистраживачкој пракси. Такво схватање метода, које га редукује на логичка правила сазнања и технику истраживања, непотпуно је и једнострано. "Као истраживачка пракса неке науке, метод увек зависи од

[5]М. Марковић, *Филозофски основи науке*, Београд 1971, стр. 24.

њеног садржаја и због тога се не може одредити само општим логичким начелима и употребљаваним техничким средствима. Разне науке примењују у својим истраживањима иста техничка средства, а ипак се не служе истим методом управо због свог различитог предмета који захтева различито прилажење стварности".[6] Методологија заснована на дијалектици научни метод схвата знатно шире. Она под њим подразумева дијалектичко јединство логичких начела и правила, теоријских сазнања о стварности и практичних радњи и техничких средстава која се примењују у истраживачкој делатности.[7]

Први, логички део, обухвата логичка правила и на њима засноване мисаоне радње које се користе у поступку научног сазнања. Овај део метода је универзалан, јер се поступак научног сазнања у свим наукама врши по устаљеним фазама и логичким правилима.

Други, теоријско-епистемолошки део научног метода, који се често назива општим теоријско-методолошким приступом, обухвата претходна теоријска сазнања о предмету који се истражује, као и основна сазнајна начела која служе као оријентир и општи путоказ у истраживању. То нису коначна, већ претходна сазнања која помажу да се дође до нових, егзактнијих и плодоноснијих сазнања. На бази тих сазнања научник гради полазну, хипотетичку визију стварности или дела стварности који истражује и поставља основне методолошке принципе који треба да обезбеде релативну објективност и истинитост сазнања.

За разлику од првог дела научног метода који је универзалан, овај део метода је специфичан и посебан за сваку науку, јер зависи од предмета који одређена наука проучава. Штавише, у многим друштвеним наукама, услед различитог схватања суштине друштвених појава и њихове епистемолошке природе, примењују се различити теоријско-методолошки приступи. У социологији, на пример, од њеног конституисања па све до данас, присутно је мноштво разноврсних методолошких приступа, од којих су најзначајнији позитивизам, Марксова дијалектика и историзам.

Трећи део научног метода, који се често назива техником истраживања чине методе и технике које се користе у истраживачкој пракси. Ту спадају, у првом реду, методе, поступци и инструменти којима се врши прикупљање искуствене грађе, њено сређивање, упоређивање, а делом и експликација. Неки од тих метода и поступака су универзални, примењују се у свим наукама, док су други специфични, саображени специфичности појава које се истражују. Социологија и друге друштвене науке у својој истраживачкој пракси често користе научне методе које се примењују и у природним наукама, као што су, на пример, посматрање, експериментисање, мерење, и др. Међутим, социологија изграђује и властите методе и технике попут анкете, интервјуа, теста, анализе садржаја и других, који су примерени специфичној природи појава које она истражује.

На крају, треба још једном истаћи да су сва три наведена дела метода: логички, теоријски и технички међусобно тесно повезана, и само њихово неодвојиво јединство гарантује плодотворне резултате у истраживачкој пракси. Савремена позитивистички оријентисана методологија, која теоријска сазнања о предмету истраживања не сматра саставним делом научног метода, у истраживачкој пракси показује изразиту теоријску немоћ и неплодотворност. Позитивистички оријентисана социологија све више тоне у вулгарни емпиризам и пуко описивање појава, јер јој недостају општа теоријска сазнања

[6]В. Милић, *Исто*, стр. 159.
[7]С.Милосављевић, *Истраживањеполитичкихпојава*, Београд 1980, стр. 158.

за научну експликацију и објашњење чињеница. "Историјски је социологија била, а још и данас остаје, пише Кернс, дескриптивна наука; она не даје објашњење, а с логичког гледишта, сви њени искази имају исти значај и не могу служити једни другима као основ. То је наука директно заснована на растуреним чињеницама, које нису сједињене применом једне опште хипотезе ... Када у социологији буду усвојене хипотезе, које могу битипровераване, она ће постати наука која објашњава, тиме ће се њене чињенице спојити у једну целину".[8]

Једнаку теоријску немоћ и неплодотворност у истраживачкој пракси показују и оне методолошке концепције које научни метод своде на скуп апстрактних теоријских принципа помоћу којих се објашњава стварност без икаквог ослонца на реалну праксу. Марксистичка социологија је, на пример, највећим делом доскора била апстрактно догматско умовање о друштву, која се са презиром односила према емпиријским истраживањима и техникама које се у њима користе.

3. Теоријска схватања и контроверзе о предмету социологије

Социологија је, како се из њеног назива, имена може закључити општа наука о друштву. Међутим, пошто је током развоја социологије настало мноштво различитих праваца који су различито схватали суштину друштвених појава и општу природу људског друштва, настала су и различита схватања њеног предмета проучавања. Многи критичари социологије, због тих разлика у гледању на њен предмет, често јој оспоравају статус науке. Те критике су потпуно неосноване, чак и апсурдне, јер је захтев за потпуном једнообразношћу у схватању предмета било које науке супротан самој природи научне делатности. Наука, чији је основни циљ трагање за истином, стално се развија и тражи сама себе. Свака наука у светлу нових сазнања, а и растућих човекових потреба које треба да задовољава, изнова дефинише саму себе, проширујући свој предмет истраживања новим проблемима и развијајући нове методе за њихово изучавање. Отуда су разлике у схватању предмета проучавања присутне у свим наукама, особито друштвеним, а не само у социологији. "Ако критичари знају штогод о другим наукама, пише Сорокин, ван социологије, као што су право, економија, историја, политичке науке, психологија итд., онда морају признати да су ове дисциплине у приближно истом стању дивљине у коме се социологија налази. Само они који знају њихову природу ван оно неколико уубеника и њиховог положаја у области ових наука, могу веровати да су оне стандардизоване и добро очешљане".[9]

Од било које друштвене науке, па и социологије, нереално је очекивати да постигне онај степен предметног јединства који је карактеристичан за природне науке, јер је предмет изучавања друштвених наука много сложенији и комплекснији, а уз то и социјално и класно условљен. Свако ко проучава друштвене појаве приступа им неупоредиво више са гледишта свог друштва, своје класе, свог положаја у друштву, него онај ко проучава природне појаве.

Ради целовитог разумевања карактера социологије као науке у наредном излагању пружићемо кратак приказ схватања њеног предмета од конституисања до данас.

---

[8]Наведенопрема: В. Кораћ, *Маркс и савременасоциологија*, Београд 1976, стр. 389.

[9] П. Сорокин, *Социологија*, II, Београд 1933, стр. 519.

Француски филозоф и социолог Огист Конт (1798-1857), који се сматра оснивачем социологије, поред имена први је одредио и њено место у систему наука и у том склопу предмет њеног проучавања. У свом познатом делу *Курс позитивне филозофије* Конт је целокупну стварност поделио на шест врста појава, и у складу с тим, по начелу растуће општости и комплексности, изградио систем који обухвата шест наука: математику, астрономију, физику, хемију, биологију и социологију, коју је у почетку назвао социјалном физиком а касније социологијом. Прве четири науке - математика, астрономија, физика и хемија - проучавају, по Конту, неорганске појаве и неоргански свет, а последње две - биологија и социологија - органске појаве и органски свет. Биологија као природна наука изучава биолошке организме, њихову организацију и развитак, док социологија као друштвена наука проучава људску врсту, односно људско друштво као целину, његову структуру и развитак.

Следећи, тада владајући, механицистичко начело по коме све појаве имају своју статичку и динамичку димензију, Конт је и социологију поделио на социјалну статику и социјалну динамику.

Социјална статика, или општа теорија спонтаног реда људских друштава, проучава друштво у стању мировања, бави се истраживањем основних елемената друштвене структуре и односима коегзистенције који се између њих успостављају. У изучавању друштвеног поретка, односно спонтаног реда људских друштава, социологија, сматра Конт, треба посебну пажњу да посвети утицају владајућих идеја, политичке власти и разноврсних природних фактора као што су биолошка својства расе, борба за простор и изворе хране, клима итд. на кохезију и интеграцију друштва.

Социјална динамика, или општа теорија спонтаног прогреса човечанства, проучава чиниоце и законитости друштвеног развитка и прогреса. Она, сматра Конт, особиту пажњу треба да посвећује развитку људских идеја, јер су оне покретачка снага друштвеног развоја. Људска мисао и људски род у свом развитку прошли су кроз три фазе: теолошку, метафизичку и позитивну (научну). Задатак социјалне динамике је, сматра Конт, да објасни како сваки од ових трију облика мишљења производи нов друштвени поредак.

Готово истовремено са Контом Карл Маркс (1818-1883) и Фридрих Енгелс (1820-1895), такође заснивају науку о друштву коју називају историјски материјализам. Иако су класици марксизма социологији дали други назив, они нису, како се често погрешно мисли, створили нову науку о друштву, различиту по њеном предмету, од оне коју је засновао Конт. У основи, радило се о једној, истој науци, која је за свој предмет проучавања имала глобално друштво, само су класици марксизма другачије од Конта схватили њену друштвену улогу. Насупрот Конту, који је социологији наменио задатак да буде фактор духовне интеграције друштва и очувања друштвеног поретка, Маркс и Енгелс су нову науку о друштву, историјски материјализам, видели превасходно као револуционарну, преображавајућу снагу друштва. Становиште старог материјализма је, сматра Маркс, грађанско друштво, док је становиште новог, историјског материјализма подруштвљено човечанство. Ове Марксове мисли јасно говоре да су Енгелс и он новој науци поставили задатак да критичким истраживањем грађанског друштва открије социјалне снаге и законе његовог превазилажења новим бескласним друштвом.

У складу са оваквим виђењем улоге социологије, односно историјског материјализма, оснивачи марксизма су развили и другачији приступ у проучавању људског друштва и историје. Пошавши од сазнања да је суштина човека у његовој

сврсисходној и производној делатности, Маркс и Енгелс су засновали ново материјалистичко схватање друштва, а тиме и другачију концепцију науке о друштву у односу на Конта. Друштво за њих није као за Конта колективни организам, заснован на сагласности људи, него укупност људских делатности и односа међу којима примаран значај има делатност производње материјалних добара и односа који се у тој делатности успостављају. Зато историјски материјализам, односно социологија у проучавању друштва и његове структуре треба да пође од начина производње, јер начин "производње материјалног живота условљава процес социјалног, политичког и духовног живота уопште".[10]

У складу са својим схватањем човека и друштва, класици марксизма су изградили ново материјалистичко схватање историје и нов научни приступ њеном изучавању. За разлику од Конта, који је на историјски развитак гледао као на духовни развитак, односно напредовање општег система људског мишљења од једног ступња ка другом, Маркс и Енгелс су целокупну људску историју схватили као производњу човека помоћу људског рада. У складу са тим они су у начину производње материјалног живота, односно у јединству и противуречности производних снага и производних односа, открили основицу људске историје и објективан научни критеријум за њено објашњење.

Контов и Марксов савременик Хербет Спенсер (1820-1903), један од пионира грађанске социологије, схвата социологију као општу науку о људској врсти. Људско друштво које је за Спенсера "социјални организам" подлеже истим законима као и биолошки организам - расту, структуирању и диференцирању функција. Предмет социологије као позитивне науке су управо "рашћење, развитак, структура и друштвене функције скупине као производа узајамне акције људи чија природа садржи особине заједничке целом човечанству, затим посебне одлике својствене одређеној раси и индивидуалне особине".[11]

У проучавању друштва као скупине људи социологија, по Спенсеру, треба да полази од својстава људи као појединачних чланова, било да су то особине заједничке људској природи уопште, целом човечанству или само одређеним расама, или, пак, само људима као појединцима. То је нужно, сматра Спенсер, јер је друштво за разлику од биолошког организма, који је реална, стварна целина, агрегат јединки и без познавања карактеристика и својстава тих јединки немогуће је сазнати одлике друштва као целине.
Слично Спенсеру, социологију и њен предмет схвата и Лудвиг Гумплович (1838-1909). Он као и Спенсер сматра да људско друштво подлеже биолошким законитостима, посебно закону борбе за опстанак. Људске скупине руковођене својим материјалним интересима воде по њему непрекидан међусобни рат кроз који се обликују друштвени поредак и људска историја. Задатак социологије као опште науке о друштву, сматра Гумплович, јесте да проучава људске скупине и њихове међусобне односе и да на бази тог проучавања утврди како универзални биолошки "закони дејствују у друштву, да открива посебне ефекте које изазивају ти закони на друштвеном подручју, и најзад, да открива посебне друштвене законитости".[12] За разлику од Спенсера, Гумплович, који друштво схвата као реалну целину а не као агрегат јединки, сматра да појединац нема никакав значај за социологију. "Социологија жртвује појединца, пише он, на олтар своје истраживачке

[10] К. Маркс, *Прилогкритициполитичкеекономије*, Београд 1959, стр. 8.

[11] H. Spencer, *Introduction à la science sociale*, Paris 1982, str. 56.

[12] Наведено према: J. Горичар, *Преглед социолошких теорија,* Београд 1962, стр. 99.

методе. Човек, круна стварања , зачетник историјских збивања - како то мисле историчари - он, који као монарх или министар води судбину народа у складу са својом вољом ... постаје у социологији безначајна бројка. Чак и најмоћнији државник је - у пуној супротности са мишљењем историчара - са становишта социологије само слепо оруђе у невидљивој али свемогућој руци друштвене групе која и сама, са своје стране, подлеже гвозденим законима природе".[13]

Као реакција на Спенсерово и Гумпловичево претежно натуралистичко схватање друштва и науке о друштву, крајем XIX и почетком XX века јавља се психолошко схватање друштва, које социологију третира као науку о индивидуалном људском понашању. Према овом схватању, чији су главни заступници Тард и Вебер, задатак социологије је да открива унутрашње психолошке силе и чиниоце који појединце покрећу на одређена понашања. Када открије психолошку структуру појединца и правилности понашања индивидуа, социологија, по њима, долази до кључа за објашњење друштвеног живота људи јер, наводно, за друштво, које се схвата као збир појединаца, важе исте правилности као и за индивидуу. Зачетник психолошког схватања друштва и науке о друштву је француски социолог Габријел Тард (1843-1904). Он извор и суштину друштвеног живота људи види у интерменталној активности појединаца заснованој на инвенцији и имитацији. У складу са тим, као основно подручје проучавања социологије Тард означава процес ширења постојећих и стварања нових инвенција односно проналазака и изума у различитим областима друштвеног живота људи кроз опречне таласе-имитације, сукоба и адаптације.

Макс Вебер (1864-1920), најистакнутији немачки социолог, такође схвата социологију као науку о индивидуалном људском понашању. Социологија је за њега "наука која хоће да разуме и тумачи друштвено делање и тиме објасни што је узрочно у његовом току и у његовим последицама".[14] Дакле, предмет социологије, по Веберу, је друштвено делање, односно понашање појединаца које има унутрашње значење, смисао за актера и које је усмерено према понашању другог појединца. Њен циљ је да методом разумевања објасни унутрашње побуде и циљеве који покрећу појединце на одређена понашања и да открије опште правилности у људском делању у различитим областима друштвеног живота.

Насупрот индивидуално-психолошком схватању друштва и науке о друштву, почетком XX века јављају се схватања која социологију третирају као науку о друштвеним институцијама. Зачетник ових схватања је познати француски социолог Емил Диркем (1858-1917). Супротстављајући се присталицама индивидуалног психологизма, Диркем тврди да се друштвени живот људи не може свести на индивидуално понашање, јер друштво осећа, дела и мисли сасвим различито од изолованих чланова. Пошто је друштвено несводљиво на индивидуално, предмет социологије као науке о друштву, по њему, није појединачно понашање, него су то устаљени обрасци колективног понашања чија се основица налази у стањима колективне свести несводљивим на индивидуалне свести.

Полазећи од Диркемовог учења, његови следбеници Марсел Мос и Пјер Фоконе у свом познатом чланку "Социологија", који је објављен у великој француској Енциклопедији, одређују социологију као науку о институцијама које су "скуп установљених радњи и мисли, које појединци пред собом налазе и које им се мање-више

[13] *Исто*, стр. 97.

[14] М. Вебер, *Привреда и друштво*, Београд 1976, том I, стр. 3.

намећу".[15] Ово одређење социологије и њеног предмета, које су дали Диркемови ученици, прихватао је и сам Диркем.

Поред француских, и знатан број америчких социолога третира социологију као науку о друштвеним институцијама. Флоријан Знанијецки, познати амерички социолог пољског порекла, дефинише социологију као емпиријску науку о институцијама које схвата као организоване групе у којима се стварају индивидуалне и групне улоге прилагођене културним обрасцима. На готово истоветан начин социологију и њен предмет одређује и Роберт Линтон. По њему, социологија и антропологија проучавају "институције као комбинације правила, статуса и улога, а уједно и њихове културне тековине".[16]

Настојећи да социологију осамостале у односу према посебним друштвеним наукама, један број немачких и америчких социолога је у одређивању предмета њеног проучавања пошао од формалистичког схватања. Први у низу тих аутора био је Георг Зимел (1858-1918). Социологија је за њега геометрија друштва. Она, попут геометрије, проучава облике друштвеног живота људи, док се посебне друштвене науке баве садржајем друштвених односа. Друштвени живот људи за Зимела је интерперсонални однос између појединаца. Садржаје тих односа и њихове резултате и творевине проучавају, свака у својој области, посебне друштвене науке, док социологија проучава облике тих односа - подређеност и надређеност, сукобе и сарадњу и слично, вршећи њихов опис, класификацију и објашњење.

Следећи Зимела, Фон Визе је у свом делу *Систем опште социологије* разрадио читав систем формалне социологије. Социологија је за њега део антропологије. За разлику од антропологије, која проучава човеков живот у целини, социологија испитује само оно што је међуљудско, она је "теорија односа међу људима". Међуљудско у свом елементарном облику јавља се, по Визеу, као друштвени процес спајања и раздвајања појединаца. Предмет социологије су управо ти елементарни процеси спајања и раздвајања појединаца и њихови потпроцеси: приближавање, прилагођавање и удруживање, односно утакмица, опозиција и конфликт.[17] Социологију и њен предмет слично одређују амерички социолози, присталице тзв. "чикашке школе": Парк, Барџес, Богардус и др. И за њих је социологија теорија друштвених односа, или, како они то кажу, "теорија социјалних интеракција". Парк и Барџес, на пример, основним пољем социолошког проучавања сматрају такмичење, конфликт, прилагођавање и асимилацију, јер се по њима све социјалне интеракције могу свести на та четири главна типа интеракције".[18]

У савременој социологији, посебно америчкој, све више присталица стиче функционалистичко схватање социологије и њеног предмета проучавања. Талкот Парсонс, творац овог схватања, тежећи да обједини теоријско учење Спенсера, Диркема и Вебера, дефинише социологију као науку "која изучава социјалне системе који се састоје у интеракцијама понашања и очекиваних улога - интеракцијама усмереним према заједничкој лествици вредности, стабилизованој у структурама које се заснивају на

---

[15] М. Мос; П. Фоконе, *О социологији*, Београд 1940, стр. 50.

[16]Наведенопрема: G. Gurvich, *Sociologija I*, Zagreb 1966, str. 25.

[17]L.Vize, *Sistem der AllgemeinenSociologie*, München 1933, str. 101-121.

[18] R. Park; E. Burgess, *Interducliontu the Science of Sociologi*, Chicago, str. 506.

институционализацији културних узора, правила и статуса".[19] Преведено на обичан језик, социологија, по Парсонсу, треба да проучава друштвени систем схваћен као скуп повезаних улога, тј. делатности које појединци врше у складу а вредностима и нормама тога система.

На сличан начин социологију и њен предмет схвата и Питирим Сорокин, такође савремени амерички социолог. Целокупну стварност Сорокин дели на три дела: анорганску, органску и суперорганску, односно социокултурну. Предмет социологије је суперорганског део стварности, који настаје као резултат менталних интеракција људи, заснованих на културним вредностима и нормама. Насупрот посебним наукама, које проучавају поједине суперорганске феномене, социологија, по Сорокину, проучава оно што је заједничко у свим супер органским феноменима и њихову функционалну повезаност. "Социологија је била, јесте и биће, пише он, наука о општим својствима класе, социјалних појава и односима међу њима, или је неће бити".[20]

Присталице бихевиоризма сматрају да је предмет социологије људско понашање које схватају као реаговање човека, појединца на стимулансе односно надражаје који долазе из његовог окружења. Ти надражаји могу бити други људи, култура и природа. Тако према Ф. Гидингсу социологија треба да истражује плурализам понашања људи, односно да објасни његову генезу, интеракцију, диференцирање и функционисање, узимајући у обзир изражење варијабле: 1) стимулацију и 2) мању или већу сличност реаговања.

Сматрајући да досад наведена схватања социологије и њеног предмета, једностраним неки социолози се залажу за комплекснији приступ њеном предмету. Међу њима је најзначајнији француски Жорж Гурвич. У свом познатом уџбенику, он дефинише социологију као "науку која проучава тоталне друштвене феномене у целокупности њихових видова и њихова кретања сврстајући их у дијалектички изражене микросоцијалне, групационе и глобалне типове, који непрекидно настају и нестају".[21] Гурвич све тоталне феномене, под којима подразумева сложене друштвене појаве, састављене из више чинилаца односно "спратова" распоређених "дубински", дели на две врсте: "облике друштвености" и "реалне колективне јединице". Облике друштвености, у које спадају микросоцијалне појаве "ми" и "односи са другима" проучава, по Гурвичу, микросоциологија, док су реалне колективне јединице, друштвене групе, класе и глобална друштва предмет макросоциологије.

Поред Гурвича, за комплекснije схватање социологије и њеног предмета залаже се и савремени енглески социолог Морис Гинсберг. Он социологији поставља три главна задатка: прво, да изврши класификацију типова и облика друштвених односа, посебно оних који улазе у институције и асоцијације; друго, да истражује односе између различитих страна или фактора друштвеног живота људи (на пример, између економике и политике, религије, морала итд.); треће, да открива факторе и услове друштвених промена и постојања да би, уколико је то могуће, дошла до специфичних социолошких закона, који се разликују од закона што владају у животу и свести индивидуалног организма.[22]

---

[19] T. Parsons, *The Social Sistem,* GencoeIlinois1951, str. 552.

[20] П. Сорокин, *Социологија*, том II, исто, стр. 525.

[21] Ж. Гурвич, *Исто*, стр. 36.

[22] М. Поповић, *Предметсоциологије*, Београд 1966, стр. 31.

Међу марксистички оријентисаним социолозима разлике у схватању предмета социологије су знатно мање него међу грађанским социолозима. То је и разумљиво, јер они полазе мање-више од заједничког Марксовог схватања друштва. Та заједничка теоријска оријентација условила је и приличан степен сагласности у приступу предмету социологије. Међутим, и међу социолозима марксистичке оријентације постоје одређене разлике у схватању социологије и њеног предмета. Оне потичу делом из различитог схватања односа социологије и историјског материјализма, а делом из различитих теоријских и идеолошких утицаја које су поједини научници претрпели у свом научном формирању.

Једна група Марксових и Енгелсових следбеника, сматра да су социологија и историјски материјализам идентични појмови, односно да је оно што се назива социологијом заправо историјски материјализам али се међусобно разликују по сазнајним циљевима.

Николај Бухарин, један од водећих совјетских теоретичара после револуције, сматрао је да се социологија и историјски материјализам предметно и садржински потпуно поклапају, али да су њихови сазнајни циљеви различити. Буржоаска наука о друштву, која се назива социологијом, настоји, по њему, да оправда постојећи буржоаски поредак, чак и он када истиче да је ослобођена сваке идеологије, да је "чиста наука", док је марксистичка наука о друштву, позната под именом историјски материјализам, радикална критика тог поретка; она тежи ослобађању пролетаријата, а тиме и целог човечанства, од свих облика потчињености и експлоатације. "Радничка класа, пише Бухарин, има своју пролетерску социологију, која је позната под именом историјски мастеријализам, који је општа теоријска наука о друштву и законима његовог развоја.[23]

Следећи Бухарина, већина совјетских теоретичара је, све до XX конгреса КПСС, такође изједначавала социологију и историјски материјализам. У совјетском уџбенику историјског материјализма, објављеном 1954. године, социологија, тј. историјски материјализам, дефинише се као "наука о општим законима развитка друштва", која "изучава законе развитка друштва као целине, узајамни утицај свих страна друштвеног живота. Она одговара на питање чиме се одређује карактер друштвеног уређења, чиме је условљен развој друштва, прелаз од једног друштвеног уређења на друго".[24] Осим совјетских теоретичара, и Анри Лефевр, познати француски социолог марксистичке оријентације, такође изједначава историјски материјализам и социологију. Он сматра да је Марксово материјалистичко схватање историје, које је настало и формулисано у периоду од 1844. до 1854. године,"научна социологија" и "да носи име које је постало класично: историјски материјализам".[25]

Друга, не мања група Марксових следбеника прави разлику између социологије и историјског материјализма. По њима, историјски материјализам садржи општа сазнања о природи и крајњем узроку целокупног друштва и свих друштвених појава која социологији и другим друштвеним наукама служе као оријентир и општи путоказ у процесу истраживања друштва и друштвених појава.

Тодор Павлов, један од оних који праве разлику између историјског материјализма и социологије, дефинише социологију као општу теоријску науку о друштву која се

---

[23] Н. Бухарин, *Теоријаисторијскогматеријализма*, Београд 1953, стр. 17-18.

[24] Ф. Константинов, *Историјскиматеријализам*, Москва 1954, стр. 5.

[25] А. Лефевр, *Марксизам*, Београд 1958, стр. 45.

концентрише на проучавање друштвених структура и структуралних законитости, и то уопштавањем резултата посебних наука.[26] Наш социолог Радомир Лукић третира социологију и њен предмет знатно шире и комплексније од Павлова. По њему, социологија најпре "проучава оно што је опште, заједничко свим друштвеним појавама", али се на томе не задржава. Она, осим тога, "утврђује појам људског друштва, као целине свих друштвених појава, законе повезивања тих појава у једну целину и законе развоја друштва као целине. Она, дакле, утврђује не само оно што је опште и заједничко свим друштвеним појавама, него и оно што је заједничко свим људским друштвима, како у погледу њиховог састава, тако и у погледу њиховог развоја".[27]

Руски социолози Румјанцев и Осипов схватају социологију као сложену и комплексну науку чији предмет обухвата четири подручја истраживања. Прво подручје односи се на истраживање закона настанка, развоја и промене друштвено-економских формација, односно најопштијих закона друштва. То, према овим ауторима, проучава општа социолошка теорија или историјски материјализам, који је стожер и камен темељац историје и свих других друштвених наука. Друго подручје обухвата истраживање закона функционисања различитих друштвених система и организама у датом друштву. Ово подручје проучава теорија друштвене структуре. Треће подручје социолошких истраживања обухвата посебне друштвене делове, као што су руралне и урбане заједнице, породица, предузећа и слично, док се последње, четврто подручје, односи на проучавање емпиријских чињеница и њихову систематизацију.

Предмет социологије као комплексне теоријско-емпиријске науке, по нашем мишљењу, обухвата два главна подручја друштвене стварности. Прво подручје чини глобално друштво. Друштво као тоталитет друштвених појава социологија проучава на два нивоа, општем и посебном. На општем, апстрактном нивоу, социологија испитује оно што је опште и заједничко свим друштвеним појавама, њихово повезивање у глобално друштво, као и структуру и развој друштва. Посебни ниво социолошког истраживања обухвата историјски конкретна глобална друштва - конкретне друштвене системе. На том нивоу социологија изучава настанак, структуру, функционисање и мењање друштвених система као конкретних историјских типова друштва. Глобално друштво, његова структура и развитак предмет су проучавања опште социологије.

Друго подручје предмета социологије обухвата посебне сфере друштвеног живота људи, односно поједине облике друштвене делатности људи и њихове творевине. Ова подручја друштвене стварности предмет су посебних, односно примењених социологија, као што су: социологија рада, политике, морала, породице, локалних заједница, културе итд. Код проучавања посебних сфера друштва, социологија, за разлику од посебних друштвених наука са којима се често предметно поклапа, треба првенствено да проучава везе и односе одређеног ужег дела друштва са друштвеном структуром као целином. На пример, док етика као посебна наука о моралу испитује настанак, садржај и врсте етичких норми, социологија би требало да проучава дијалектичку везу између етичких норми и друштвене структуре, односно њених чинилаца - економских односа, права, политике, религије слично.

На основу овога што је до сада речено, социологија би се могла дефинисати као комплексна теоријско-емпиријска наука која проучава глобално друштво, његову

[26] Т. Павлов, *Теоријаодраза*, Београд 1947, стр. 367.

[27] Р. Лукић, *Основи социологије*, Београд 1975, стр. 26-27.

структуру и развитак, као и поједине сфере друштвеног живота људи у њиховој повезаности са глобалном друштвеном структуром.

4. Основни теоријско-методолошки правци у социологији

У социологији, као и у другим друштвеним наукама, не постоји јединствен методолошки приступ за изучавање друштва и друштвених појава који би био општеприхваћен. То је последица различитог схватања суштине друштва и друштвених појава, њихове епистемолошке (сазнајне) природе, као и улоге социологије у друштву.
Као што је познато, дуго траје спор између номиналиста и реалиста око схватања опште природе друштва. Док номиналисти сматрају да је друштво прост збир појединаца, дотле реалисти у њему виде посебан реалитет, различит и потпуно независан од појединаца који га чине. Поред овог спора, међу социолозима влада велика несагласност и у схватању суштине друштвених појава: једни их своде на природне појаве, други их третирају као психичке творевине, трећи у њима виде превасходно културне феномене, итд. Није претерано рећи да данас готово свака социолошка школа има властиту теорију о пореклу и суштини друштва и друштвених појава.

Још веће разлике међу социолозима постоје у домену епистемологије. Различите социолошке школе веома различито виде могућности и границе сазнања друштва и друштвених појава, затим карактер законитости у друштву, као и улогу субјекта у процесу сазнавања друштвених појава.

Најзад, социолози различито виде и улогу социологије у друштву. Док једни сматрају да она треба да буде чинилац друштвене интеграције и очувања друштвеног поретка, други у њој виде револуционарну, преображавајућу снагу друштва која, проучавајући постојеће друштво, врши његову критичку анализу и открива путеве и могућности за изградњу новог.

По себи се разуме да су из овако различитих схватања друштва, епистемолошке природе друштвених појава и улоге социологије у друштвеном животу морали произаћи различити теоријско-методолошки приступи у изучавању друштва и друштвених појава.
У овом поглављу даћемо критички приказ основних методолошких праваца и приступа у савременој социологији.

Позитивизам

Позитивизам је најстарија и најутицајнија методолошка струја у социологији, јер је његов утемељивач, као и социологије, Огис Конт.

Прво и основно начело позитивизма јесте начело о епистемолошком јединству природних и друштвених наука, тј. да друштвене и природне науке треба на истоветан начин да истражују појаве које проучавају. Изучавајући развитак људског сазнања, Конт је дошао до закључка да се сазнање, као и људско друштво, поступно развија и да пролази кроз три ступња: теолошки, метафизички и позитивни. На последњем ступњу, који одговара зрелом добу човечанства, људски ум се, сматра Конт, ослобађа илузија да може да открије апсолутне узроке, порекло и сврху универзума и оријентише се на то да објасни како појаве настају и како се мењају, тј. на откривање закона. Да би открио природу закона који владају појавама, људски ум напушта теолошке догме и метафизичке спекулације и окреће се позитивним, искуственим чињеницама, које се могу чулима

опазити. Те позитивне чињенице, чулни утисци, опажаји и осети, који су доступни посматрању и експериментисању, за Конта су извор научног сазнања како у природним тако и у друштвеним наукама. Једино на таквим позитивним чињеницама може се градити научно објашњење стварности, јер једино оне обезбеђују објективност и искуствену проверу сазнања. "Сви велики умови, пише Конт, почев од Бекона, понављају да су стварна знања само она која почивају на посматраним фактима. Ова основна максима је, очевидно, неоспорна ако се примени, као што треба, на зрело стање наше интелигенције".[28]

Начело о епистемолошком јединству природних и друштвених наука још јасније и прецизније је формулисао Диркем. Социологија у проучавању друштва, сматра он, треба да заузме исти онакав став какав заузимају егзактне природне науке према предмету свог истраживања. У истраживању друштва "прво и најосновније правило је да се друштвене чињенице посматрају као ствари".[29] Све друштвене појаве, наглашава даље Диркем, "треба посматрати у самим њима, независно од свесних субјеката који их замишљају",[30] јер је то услов да социологија пређе "из субјективног стадија који још није превазишла у објективну фазу".[31] Дакле, да би социологија могла да заснује позитивно научно сазнање истоветно са сазнањима природних наука, она по Диркему мора социјалне појаве да третира као социјална факта, независно од субјекта, од његових доживљаја, осећања и вредности, тј. као својеврсне физичке појаве које су објективно дате.

Савремени позитивисти, тзв. неопозитивисти, у изједначавању епистемолошке основе природних и друштвених појава су отишли корак даље од Конта и Диркема. Они су избрисали и оне методолошке разлике које су ови уважавали. Насупрот Конту и Диркему, који су сматрали да се социологија у одређеној мери у методолошком приступу ипак разликује од природних наука, јер у проучавању друштва не користи аналитички него синтетички приступ, неопозитивисти тврде супротно. По њима, социологија мора да се ослободи илузија о могућности изучавања друштва као целине, јер оно као целина односно тоталитет не може бити предмет ни сазнања ни друштвене праксе. Социологија, уколико жели да дође до егзактних научних сазнања, мора се окренути само оним деловима стварности који су доступни објективном посматрању и који се као такви могу изучавати методом егзактних природних наука. Задатак социологије, сматра Џорџ Ландберг, знаменити неопозитивиста, није да трага за последњом природом појава, него да истражује људско понашање како би дошла до егзактних принципа помоћу којих се могу предвиђати будући догађаји.[32] Да би открила те принципе, односно правилности, мора да се одрекне традиционалних филозофских и теолошких категорија и да изгради нове објективне симболе, који ће у вербалном облику представљати одговоре организма на спољне стимулансе. Истовремено, у истраживању људског понашања она мора да се ослони на егзактне методе природних наука, превасходно на математичке методе. Појмови који се не могу операционализовати, односно који се не могу посматрати и мерити, по Ландбергу, немају никакав значај и смисао за социологију.

---

[28] О. Конт, *Курспозитивнефилозофије:Двауводнапредавања*, Београд 1962, стр. 10.

[29] Е. Диркем, *Правиласоциолошкеметоде*, исто, стр. 31.

[30] *Исто*, стр. 41

[31] *Исто*, стр. 42.

[32] G.Landberg: *Foundations of sociology*, New York 1946, str. 10.

Ландбергов неопозитивистички приступ су даље развијали и разрађивали бројни амерички социолози, али је међу њима најуспешнији био Стјуарт Дод. Прихватајући Ландбергово схватање људског понашања као реакцију човековог организма и психе на стимулансе природне и друштвене средине, Дод је пошао од становишта да је то понашање изазвано бескрајним сплетом разноврсних фактора, који конституишу стварност. Пошто људска мисао не може да посматра целокупну стварност, наука је нужно ограничена на истраживање дела стварности, тзв. "ситуације". Задатак науке, по Доду, јесте да, уз примену математичких модела и формула, егзактно изучи све компоненте конкретне ситуације и укаже на вероватноћу друштвеног догађања, односно вероватноћу одређеног понашања појединаца и друштвених група. Сваку ситуацију, по њему, чине четири основна елемента: време, простор, људска популација и индикатори који по свом садржају могу бити: физичко-органски, биолошко-органски и културни.[33] Сви ови елементи, корелационо повезани, чине људску ситуацију, чија се вероватноћа догађања креће у границама између 0 и 1. Циљ науке је да генерализацијом, односно уопштавањем емпиријских података који се односе на одређену ситуацију, дође до математичких формула којима се може предвидети вероватноћа понашања у тој ситуацији.

Друго заједничко методолошко начело позитивиста је начело о интегративној функцији науке у друштву. И ово начело су поставили и разрадили Конт и Диркем. Позитивни научни дух, сматра Конт, осим тежњи ка поузданим, искуственим сазнањима, карактеришу и настојања да дође до практичних и друштвено конструктивних знања. Насупрот метафизичком духу, који се руководи пуком радозналошћу, позитивни научни дух је окренут решавању практичних проблема друштва. Он доприноси да се рационално осмисле и на конструктиван начин (а не негаторски) објасне и разреше практични проблеми друштва, и тиме обезбеди друштвени прогрес кроз ред.

Мада је Диркем у погледу практичне примене социолошких сазнања био мање оптимиста од Конта, и он је основни смисао бављења социологијом видео у практичној друштвеној корисности њених сазнања. У предговору свом делу *О подели друштвеног рада* он пише: "Али, из тога што ми пре свега намеравамо да проучавамо стварност не проистиче да се одричемо жеље да је поправљамо: сматрали бисмо да наша испитивања не заслужују ниједан час труда ако би им сврха била чисто спекулативна".[34]

У друштву, сматра Диркем, постоји "извесно стање моралног здравља", које није дато непромењљивом људском природом, него је зависно од историјских услова и степена развијености друштва. Практични задатак социологије је да на бази истраживања прилика у друштву одреди стање његовог моралног здравља, односно да научно разлучи нормалне појаве од патолошких. То разграничење Диркем је извршио тако што је нормалним појавама и стањима сматрао просечна стања и понашања, а све оно што од тог просека одступа третирао је као патолошко. Управо овакво Диркемово поимање нормалних и патолошких појава говори да он, као и Конт, друштвену улогу социологије схвата крајње интегративистички и конформистички. Она је, у ствари, апологија постојећег, јер свако понашање и стање у друштву које одудара од просечног, устаљеног, које тежи било каквој промени је, по Диркему, патолошко.

---

[33]S. Dod, *Dimensions of Society*, London 1942, str. 10.

[34] Е. Диркем, *О поделидруштвеноградa*, Београд 1972, стр. 78.

Критички процењујући основне идеје позитивизма, можемо рећи да је позитивизам, устајући против метафизичког спекулативног истраживања друштвене стварности, пружио значајан допринос конституисању модерних друштвених наука, посебно социологије. Његово инсистирање на чињеницама које су доступне посматрању и провери и захтеви да се метафизичке спекулације замене објективним и прецизним сазнањем уграђени су у темеље свих модерних наука, па и социологије. Међутим, позитивизам, посебно неопозитивизам, фетишизира улогу емпиријских чињеница и тиме неоправдано редукује предмет истраживања науке и упрошћава сазнајни процес. "Чињенице, плус могућности садржане у њима, чине стварност." Чињенице су основа сазнајног процеса, али се он не темељи само на њима. Разумне апстракције су не мање важна компонента сазнајног процеса, јер је њихова употреба често услов за откриће научних закона, посебно у друштвеним наукама.

Са теоријско-епистемолошког становишта посебно је неприхватљив и погрешан позитивистички захтев да се друштвене појаве истражују као природне, да се посматрају у њима самима, независно од субјеката и њихових вредности и доживљаја. Овај захтев губи из вида специфичност друштвених појава: чињеницу да су оне производ људске делатности, и да садрже људске сврхе, вредности, тежње и доживљаје без којих научно сазнање нужно остаје једнострано, спољашње и површно.

Најзад, у позитивистичком схватању улоге социологије у друштву оправдано је и прихватљиво залагање за практичну примену њених резултата, јер свака наука, поред чисто теоријске, мора имати и практичну функцију у друштву, ако не на непосредан, оно барем на посредан начин. Међутим, захтев за примену научних резултата у пракси се не може и не сме свести на позитивистички захтев да се наука интегрише у постојећи поредак и да служи као ефикасно средство за усавршавање, јачање и стабилизацију тог поретка. Такав захтев занемарује критичко-преображавајућу улогу науке и своди је на апологију постојећег поретка, на идеолошко оруђе друштвене праксе владајуће класе.

Историзам - метод разумевања

Крајем XIX века, као критика позитивистичког приступа у изучавању друштва и друштвених појава, јавља се у Немачкој посебан методолошки правац под именом историзам. Овај приступ оспорава позитивистичко начело о епистемолошком јединству природних и друштвених наука и сумња у могућност и целисходност откривања научних закона о друштву. Позитивистичком захтеву за научним објашњењем друштвених појава, историзам супротставља захтев за њиховим разумевањем и описом.

Зачетник историзма је Вилхем Дилтај, познати немачки и филозоф. У свом делу *Увод у духовне науке* он оповргава позитивистичко начело о епистемолошком јединству природних и друштвених наука разликама које постоје између природних и друштвених појава. Природне појаве се, сматра он, одвијају независно од човека по устаљеном реду, јер у природи влада строги детерминизам, свака појава је строго одређена својим узроком. Као такве, оне су човеку дате на спољашњи начин, човек никако не може да продре у унутрашњу бит тих појава, да их схвати и разуме, он може да докучи само њихову појавну, спољашњу страну и да их објасни утврђивањем закона који владају њима.

За разлику од природних појава, духовне, односно друштвене појаве су, сматра Дилтај, дело човека. Оне се не заснивају на механичкој узрочности, већ на слободној вољи човека и његовој делатности руковођеној одређеним вредностима и циљевима. Пошто су

друштвене појаве производ човека, оне се могу непосредно осетити и доживети и зато друштвене науке, за разлику од природних које објашњавају појаве помоћу закона, теже разумевању појава, односно утврђивању значаја и смисла друштвених догађаја на бази индивидуалног доживљаја и његовог израза.

Научно сазнање друштвених појава, односно друштвеног живота људи, по Дилтају, одвија се кроз тријаду: доживљај, израз и разумевање. Цео друштвени живот и његово научно сазнање зачиње се на доживљају, јер је он атом друштвеног живота, инстанца која у појединачној психичкој структури репрезентује живот. Израз је други чинилац научног сазнања, он повезује доживљај и разумевање. Израз је медиј, који преображава индивидуални доживљај у објективни дух и тиме обезбеђује разумевање туђих доживљаја, осећања и искуства. Ово посредовање индивидуалног и општег, које се врши преко израза, могуће је, по Дилтају, зато што међу људима постоји нешто заједничко, што је делимично стечено њиховим заједничким друштвеним животом, а делимично произилази из истоветних антрополошких особина човека као врсте.

Разумевање је завршни чин у научном сазнавању друштвеног живота. Оно, с једне стране, треба да открије стварни однос између неког израза и оног што је у њему изражено, јер поједини изрази могу бити недовољно адекватни свом животном садржају, а неки чак и потпуно лажни. С друге стране, разумевање треба да утврди значење појединачних израза и доживљаја њиховим повезивањем и шире смисаоне целине, као што су живот појединца, друштвене групе или културноисторијске епохе. Сазнање о друштву које се заснива на разумевању могуће је само у облику конкретне историје. "Циљ је духовних наука, пише Дилтај, да схвате појединачно и индивидуално у историјско-друштвеној стварности".[35]

Полазећи од Дилтајеве идеје о разлици између природних и друштвених појава, немачки филозоф Хајнрих Рикерт у делу *Култура и природне науке* је покушао да изгради јединствен теоријско-методолошки приступ за изучавање друштвених, односно културних појава, како их он назива. Разлике између природних и друштвених појава намећу, сматра Рикерт и разлике у сазнајним циљевима између природних и друштвених наука. Природне науке су усмерене ка изучавању општих особина појава и откривању закона који њима владају. Насупрот томе, друштвене науке теже да разумеју друштвене појаве, да утврде њихову везу са одређеним вредностима које су биле покретач њиховог настанка. Објашњење помоћу закона и теорија, сматра Рикерт, нема готово никакву вредност у друштвеним наукама, јер се оно односи на најопштије карактеристике појава и самим тим занемарује индивидуалне разлике. А управо је основни циљ друштвених наука да открију историјску особеност догађаја, а не његове опште карактеристике. Та историјска особеност друштвених појава може се докучити само разумевањем њиховог смисла и вредности која им се придаје, а никако утврђивањем узрока њиховог настанка.

Пошто се вредности у различитим друштвима различито схватају, Рикерт се, ради обезбеђивања објективности сазнања у друштвеним наукама, залаже за изградњу целовитог и универзалног система вредности који би служио као основа за јединствено тумачење друштвених појава. До тог јединственог вредносног система не може се, сматра Рикерт, доћи спекулативним путем, него упоредним проучавањем владајућих културних вредности у различитим људским друштвима.

[35]Наведенопрема: В. Милић, *Исто*, стр. 120.

Историзам као методолошки приступ у социологију је први увео и целовито развио Макс Вебер. Он је, како сам истиче, у разради свог приступа, који је познат као "метод разумевања", пошао од Рикертових идеја, које је даље развио и продубио.

У основи свих друштвених појава, сматра Вебер, лежи људско делање, односно понашање. Пошто је свако друштвено делање везано са субјективним значењем које му придаје онај или они који делују, задатак друштвених наука је да разумевањем тог значења објасне суштину делања односно понашања. За разумевање значења битно је, по Веберу, с једне стране, схватити унутрашњи смисао којим се у разним облицима свога делања руководе појединци, тј. како они субјективно повезују циљеве и средства помоћу којих те циљеве остварују и, с друге стране, докучити побуде односно мотиве којима се појединци руководе у свом деловању. На пример, да би се разумело цепање дрва, потребно је прво схватити унутрашњи смисао те радње, а потом мотив који дрвосечу покреће на ту радњу - да ли он то чини због наднице или је можда реч о рекреацији. Слично је и код разумевања афективних, вредносних и традиционалних облика људског делања. Разумети бес човека значи, по Веберу, схватити, с једне стране, манифестације те радње у изразу лица, реакцијама и ирационалним покретима, а са друге стране, открити шта се иза тога беса крије - љубомора, сујета, повређена част или нешто друго.

Разумевање значења и смисла рационалних облика људског деловања је за Вебера чисто интелектуални процес, али када су у питању афективни облици деловања, разумевање је претежно емоционални процес. Тугу мајке за изгубљеним дететом, истиче Вебер, истраживач може разумети само ако се уживи у њен бол.

Сазнање друштвених појава помоћу разумевања, да би имало научни карактер, мора, сматра Вебер, да испуни два услова: да буде смисаоно адекватно и узрочно адекватно. "Смисаоно адекватним", пише он, "треба назвати понашање (које се повезано одвија) у оној мери у којој ми однос његових саставних делова, према просечним уобичајеним начинима мишљења и осећања, потврђујемо као типичан (уобичавамо да кажемо "тачан") контекст значења. Напротив, низ појава треба назвати "каузално адекватним" у оној мери у којој пре ма искуству постоји могућност да се однос стварно увек на исти начин развија".[36] Дакле, Вебер смисаоно адекватним сматра разумевање или тумачење неког понашања чији се саставни делови налазе у међусобној смисаоној вези која је типична за неки уобичајени начин мишљења и осећања. Разумевање неког редоследа догађаја за Вебера је узрочно адекватно само ако се на основу искуствених уопштавања може закључити да постоји одређена вероватноћа да ће се они увек дешавати на исти начин.

Социолошко разумевање било ког облика људског делања могуће је, сматра Вебер, само у споју смисаоне и узрочне адекватности понашања. Ако у разумевању односно тумачењу неког облика људског понашања не постоји смисаона адекватност, тада и најевидентнија узрочност, највећа правилност редоследа и тока понашања, која се може чак и бројчано показати, остаје неразумљива статистичка вероватноћа.

Разумевање друштвених појава јавља се, по Веберу, у три основна облика: прво, као актуелно разумевање конкретних индивидуалних и групних акција у историјском прилазу; друго, приближно или просечно разумевање актуелног значења друштвених масовних појава; и треће, идеално-типско разумевање друштвених појава као општих појава одређене врсте. Први облик разумевања односно тумачења друштвених појава

[36] М. Вебер, *Привреда и друштво*,том I, Београд 1976, стр. 8.

примењује се углавном у историјској науци "која тежи каузалној анализи и објашњењу индивидуалних радњи, творевина личности које су од значаја за културу".[37] Социологија "која тражи општа правила збивања"[38] користи други, а особито трећи, идеално-типски облик разумевања, односно тумачења друштвених појава. Да би открила општа правила збивања, социологија, сматра Вебер, мора да образује типске појмове, идеалне типове, који ће јој служити као инструмент научног сазнања и објашњења појаве.

Шта су то идеални типови? То су, по Веберу, менталне конструкције научника које се односе на друштвене појаве, а нису ограничене на један историјски период или једно друштво, него се јављају у разним друштвима и културама. Те конструкције нису произвољне и независне од саме стварности, нити су, пак, истинска стварност, верна копија стварности. То су апстрактни теоријски модели које научник гради идеализацијом, тј. преувеличавањем и пренаглашавањем битних, конститутивних особина одређене врсте појава, односно понашања. У оквиру свог веома богатог и разноврсног научног опуса, Вебер је за готово сваку област друштвеног живота изградио одговарајуће типске појмове, односно идеалне типове. Тако, на пример, он разликује четири типа делања: циљно рационално, вредносно рационално, афективно и традиционално; три типа легитимне власти: рационалну, традиционалну и харизматску; више типова производње: сеоски, градски, задружни, капиталистички, социјалистички, итд.

Идеални типови који се, по Веберу, могу конституисати за сваку врсту појава имају у научном истраживању двоструку улогу. С једне стране, они служе као аналитичко средство за сређивање, описивање и упоредно историјско проучавање искуственог материјала, а с друге стране, као модели за научно објашњење друштвених појава. Упоређивањем безбројних појединачних догађаја који потпадају под исту врсту појава са њеном типском конструкцијом, односно идеалним типом, може се, сматра Вебер, утврдити колико, у којим правцима и зашто поједини случајеви одступају од идеалног модела. На пример, упоређивањем понашања капиталиста на тржишту са идеалним типом "хомо-економицуса," тј. човеком који се руководи искључиво економским побудама, може се доћи до стварних узрока одступања у понашању капиталисте у односу на "хомо-економицуса." У ствари, Вебер сматра да идеални типови имају исту функцију у научном објашњењу као и научни закони, јер су закони које су поставиле социолошка и економска теорија, по њему, најбољи пример за идеалне типове.

Критички разматрајући основне идеје и начела историзма, можемо рећи да су његови утемељивачи, Дилтај и Рикерт, пружили значајан допринос да се у проучавању друштвених појава превазиђу позитивистичке једностраности. Њихово указивање на смисаону и вредносну димензију друштвених појава је изузетно значајно за целовито схватање тих појава. Међутим, и творци историзма су доста једнострано схватили друштвене појаве, јер су их свели на психичку делатност појединаца, занемарујући њихову практичну и друштвену димензију. Испуштајући из вида практичну и друштвену страну људске делатности, они су неоправдано оспорили могућност узрочног објашњења друштвене стварности, а тиме и могућност откривања научних закона, што је крајњи циљ сваке науке.

Макс Вебер је у односу на Дилтаја и Рикерта учинио позитиван заокрет у објашњењу друштвених појава. За разлику од њиховог субјективистичког и интуиционалистичког схватања разумевања, Вебер је разумевању пришао као методу научног објашњења.

[37] *Исто*, стр. 13.
[38] *Исто*.

Постављањем захтева за смисаоном, а посебно узрочном адекватношћу у разумевању друштвених појава, он је изградио сазнајну основу за узрочно објашњење друштвених појава. Међутим, због свог номиналистичког схватања друштва Вебер је узрочност углавном свео на облике индивидуално-историјске узрочности и зато његов методолошки приступ не обезбеђује утврђивање закона који владају у друштву. Уместо закона социологија, по њему, треба да утврђује типске моделе друштвених појава.

Марксистичка дијалектика

Дијалектика као начин спознавања и објашњавања света, зачет је још у антици. Бројни старогрчки филозофи, посебно Хераклит, сматрали су да се свет и све појаве у њему непрестано крећу и мењају. Међутим, дијалектику као целовит филозофски систем којим се објашњава суштина настанак и развој света и начин његовог сазнавања утемељује чувени немачки филозоф Г. В. Хегел. Он је настанак и развој целокупног универзума, укључујући човека и друштво, тумачио дијалектичким кретањем Апсолутног духа. У оквиру своје гносеологије и логике Хегел је формулисао је пет кључних принципа за разумевање и објашњење дијалектичког кретања Апсолутне идеје. То су: принцип тоталитета, развојности, јединства и борбе супротности, прелаз квантитета у квалитет и превазилажење - негација негације.

Маркс и Енгелс су у свом приступу проучавања људског друштва и историје одбацили Хегелово идеалистичко схватања суштине света, али су прихватили његове дијалектичке принципе као путоказе за разумевање и научно објашњење човека, друштва и историје.

По њима научно сазнање, као сложен дијалектички процес интеракције између субјекта и објекта, како у природним тако и друштвеним наукама, не заснива се, како то тврде емпиристи, односно позитивисти, само на емпиријским чињеницама, које су резултат чулног искуства, нити само на разуму и имагинацији што заговарају рационалисти. Оно је, по мишљењу класика марксизма, дијалектичко јединство опажања и мишљења, чулних утисака о стварности и разумских апстракција које се изводе из тих утисака. Свако дијалектичко сазнање, креће се од непосредног посматрања ка апстрактном мишљењу и од овог натраг, ка пракси.

Пракса, за класике марксизма, није само основа научног сазнања, него је и главни критеријум његове истинитости. "Питање да ли је људском мишљењу својствена предметна истинитост није питање теорије, него је питање праксе. Човек мора у пракси да докаже истину, тј. стварност и моћ, обостраност свог мишљења. Спор о стварности или нестварности мишљења које се изоловало од праксе чисто је схоластичко питање".[39]

Стварност која нас окружује, коју ми својом делатношћу стварамо и мењамо, за класике марксизма је, дакле, доступна научном сазнању. То једнако важи, како за природу и природне појаве, тако и за друштво и друштвено-историјске појаве и процесе. Међутим, сва наша сазнања су нужно ограничена и релативно истинита, јер је људска пракса из које она извиру и која их верификује историјски ограничена и променљива. Пракса претходног века апсолутно је потврђивала сазнања класичне Галилеј-Њутнове физике, међутим, пракса нашега века не само да релативизира, него и пориче многа сазнања те физике. Научна сазнања о друштву су још релативнија и ограниченија, јер, као што је већ речено, у

[39]К. Маркс; Ф. Енгелс, *Изабрана дела*, том II,Београд 1950, стр. 391.

основи свих друштвених појава и процеса је човекова сврховита делатност. То друштвене појаве чини мање униформним, детерминистички одређеним и предвидљивим у односу на природу. Међутим, то никако не значи да је друштвена стварност сфера произвољности и волунтаризма, у којој субјективне побуде и хтења људи искључују постојање било какве нужности и објективних законитости. "Циљеви поступака су намерни, истиче Енгелс, али резултати који стварно из тих поступака произилазе нису намерни. А уколико на први поглед изгледа да ти резултати одговарају намераваном циљу, они напослетку имају сасвим друге последице него што су биле намераване. Стога се чини да историјским догађајима влада случајност. А тамо где на површини влада случај, њиме увек владају унутрашњи скривени закони и реч је само о томе да се ти закони открију".[40]

Да би друштвена наука открила те законе, она по мишљењу оснивача марксизма, мора да се руководи дијалектичким принципима мишљења и истраживања, које је поставио Хегел, али су их они материјалистички интерпретирали.

Први у низу тих принципа је принцип тоталитета. Друштвена стварност у којој живимо и деламо за Маркса, као и за Хегела, не представља комплекс изолованих ствари, појава и процеса, него целину чији су делови међусобно повезани и условљени. У друштву "сви односи постоје истовремено и ослањају се један на други".[41] Стога се у сазнавању било које друштвене појаве или процеса мора тежити да се они схвате као елемент шире друштвене целине - конкретног историјског тоталитета.

Марксово становиште тоталитета које је супротно сваком атомистичком и партикуларистичком приступу, не хипостазира целину на рачун делова, него тражи да се анализом утврде делови целине и однос између делова и целине. "Истраживање, пише Маркс у Капиталу, има до танчина да овлада материјом, да анализира њене различите облике развитка и да изнађе њихов унутрашњи спој. Тек кад је овај посао готов, моћи ће се стварно кретање изложити на одговарајући начин".[42] Дакле, истраживање сложених целина за Маркса није могуће без њиховог рашчлањавања, без прикупљања мноштва чињеница о појединим облицима испољавања те целине и без разлагања њене структуре. У своме предговору за Критику политичке економије Маркс наводи пример како појам становништва којим оперише економија без анализе његових саставних делова представља апстрактну и хаотичну целину. Мада се на први поглед чини, вели Маркс, да је исправно почети економску анализу становништвом, јер је она основа целокупне производње, када се изблиза погледа види се да је ова претпоставка нетачна. Становништво је апстракција ако се изоставе класе, а класе су празна реч ако се не познају елементи на којима свака од њих почива, као што су, на пример, најамни рад, капитал, итд. Али, и капитал не представља ништа, сматра Маркс, без најамног рада, без вредности, новца, цена итд. Без ових одредаба појам становништва је за Маркса апстрактна целина, без икакве сазнајне вредности, а са њима веома плодотворна сазнајна категорија.

Други дијалектички принцип је принцип развојности односно историчности. Стварност за класике марксизма, као и све дијалектичаре пре њих, почев од Хераклита до Хегела, јесте динамична целина, комплекс процеса, а не готових ствари. Све што у стварности постоји настаје, мења се, и нестаје. То важи како за природу, тако и за друштво и друштвене појаве. Зато дијалектички прићи истраживању друштвених појава не значи

---

[40] Ф. Енгелс, *Дијалектикаприроде*, Београд 1931, стр. 237-238.

[41] К. Маркс. Ф. Енгелс, *Изабранадела*, исто, стр. 352.

[42]К. Марк, *Капитал*, том II, Београд 1947, стр. 54.

сазнати само њихову дијалектичку повезаност и условљеност, него и њихов настанак, развој и историјску перспективу. Исти приступ важи и у истраживању друштва као целине, као тоталитета. Дијалектичко истраживање друштва подразумева сазнање његове прошлости, садашњости и будућности. То је нужно јер су ове три димензије друштва међусобно дијалектички повезане и утичу једна на другу. "Захваљујући простој чињеници, пише Маркс, да свако наредно поколење затиче производне снаге које је стекло претходно поколење, које му служе као сировина за нову производњу, захваљујући тој чињеници ствара се веза у људској историји, ствара се историја човечанства, која је утолико више историја човечанства уколико су се више развијале производне снаге људи, а према томе и њихови друштвени односи".[43]

Садашњи облици друштвеног живота за Маркса су, дакле, кристализација прошлих облика људске делатности, и зато њихово сазнање и разумевање захтева обраћање ризници прошлости. С друге стране, тачна оцена значајности и релевантности прошлости за историјски развитак друштва немогућа је ако се занемари и апстрахује садашњост. Само са становишта више фазе до које је развитак доспео, може се оценити шта је било ново и револуционарно у прошлости. "Буржоаско друштво је, пише Маркс, најразвијеније и најразноликије историјско ограничење производње. Стога категорије које изражавају његове односе, помоћу којих се може разумети његова структура, дају у исто време увид у структуру и односе производње свих оних преживелих друштвених облика, чијим се рушевинама и елементима оно изградило, од којих се у њему делимице још провлаче несавладани остаци, док су се делимице пуки наговештаји развили у израђена значења: анатомија човека кључ је за анатомију мајмуна".[44]

У сличном дијалектичком односу налазе се, сматра Маркс, будућност и садашњост. Свака постојећа форма друштвеног живота људи носи у себи комплекс могућих будућности. Сазнавање и пројектовање будућности немогуће је без познавања актуелних економских и политичких односа и људских способности и квалитета. Међутим, у људској историји не утиче само садашњост на будућност, већ и обрнуто, будућност делује на садашњост. Визија будућности у које су уткане људске тежње, циљеви и идеали врши често одлучујући утицај на садашњост. Зато у истраживању и сазнавању садашњости, поред чињеница из ризнице прошлости, треба узети у обзир и чињенице садржане у визијама будућности, чињенице које се тичу људских потреба, жеља и идеала.

Трећи дијалектички принцип, који служи као теоријско-методолошки путоказ у истраживању друштва јесте принцип јединства и борбе супротности.

Свака друштвена појава, процес или ступањ у развитку друштва, као мање или више сложено дијалектичко јединство супротних чинилаца, садржи, по мишљењу класика марксизма, два момента - момент идентитета (јединства) и момент диференцијације (разлика). Први момент је релативан, а други је апсолутан. Пошто су разлике апсолутни момент, оне се развијају у поларне супротности, а ове у непомирљиве супротности, чијом се борбом, конфликтом, укида старо и успоставља ново стање. Развијање противуречности једног историјског облика производње, истиче Маркс, једини је историјски пут његовог распадања и преобличавања. Наиме, на почетку сваког историјског облика производње производне снаге и производни односи се налазе у стању релативног јединства. Међутим, услед развитка производних снага долази до супротности између њих и производних

[43] К. Маркс, Ф. Енгелс, *Изабранадела*, исто, стр. 432.

[44] К. Маркс, *Прилогкритициполитичкеекономије*, Београд 1960, стр. 216.

односа. Временом те супротности прерастају у непомирљиву противуречност, јер производни односи постају сметња за даљи развој производних снага. Противуречности се разрешавају тиме што се стари производни односи укидају и на њихово место ступају нови, који ослобађају простор за развитак нараслих производних снага.

Извор друштвеног кретања и развоја, сматрају класици марксизма не треба тражити само у супротности између производних снага и производних односа, него и у другим облицима супротности, особито у класним, који су персонализација супротности између производних снага и производних односа. Маркс и Енгелс у свом заједничком делу *Света породица* такође наглашавају да у истраживању друштвеног развоја не треба тежити само откривању основних супротности у друштву, него и сазнавати која је супротност конзервативна, позитивна у односу на дати друштвени поредак, а која је револуционарна, негативна у односу на њега. "Пролетаријат и богатство су супротности. Они као такви чине целину. Они су обоје уобличење света приватне својине. Посреди је одређени положај који обоје заузимају у супротности. Није довољно огласити их за две стране једне целине. Приватна својина, као приватна својина, као богатство, принуђена је да саму себе, а тиме и своју супротност - пролетаријат, одржава у опстајању. То је позитивна страна супротности, у себи самој задовољена приватна својина. Пролетаријат је, обрнуто, као пролетаријат, принуђен да укине самог себе и тиме своју супротност која га условљава, која га чини пролетаријатом - приватна својина. То је негативна страна супротности...У границама супротности, приватни власник је, дакле, конзервативна, а пролетаријат деструктивна страна. Од оног полази акција, акција одржања супротности од овог - акција њеног уништења".[45]

Четврти дијалектички принцип сазнавања и истраживања друштвених промена је принцип преласка квантитета у квалитет. За разлику од претходног принципа, који упућује на изворе друштвеног кретања, принцип преласка квантитета у квалитет показује како се врши кретање, односно како треба истраживати унутрашњу садржину друштвено-историјских промена.

По мишљењу класика марксизма, као и Хегела, на кретање у природи и у друштву не треба гледати као на постепени еволутивни процес нити као на наглу, скоковиту промену, јер се у сваком облику кретања ове две врсте процеса међусобно прожимају и чине нераздвојиво дијалектичко јединство. Друштвено-историјско кретање одвија се тако што постепено квантитативне промене (еволуција) на одређеном ступњу доводе до нагле промене квалитета, револуције. Са променом квалитета започиње изнова еволутивни процес у оквиру новог квалитета. На пример, у оквиру првобитне заједнице стално су се одигравале ситне квантитативне промене на плану диференцијације друштва, које су постепено нагризале његову бескласну структуру. Међутим, на одређеном ступњу ти еволутивни процеси, имовинске и друге диференцијације, довеле су до настанка приватне својине, а са њом и класа, што је изазвало нагли друштвени преокрет: распад првобитне заједнице и формирање класног робовласничког друштва, које је представљало нови квалитет у односу на првобитну родовску заједницу. Пошто дијалектика друштвених процеса никако не мирује, у утроби робовласништва наставља се даље одигравање ситних квантитативних промена у свим сферама друштва, које на одређеном ступњу поново доводе до наглог револуционарног преокрета - распада робовласништва и настанка феудализма као новог квалитета.

[45]К. Маркс; Ф. Енгелс, *Света породица*, Београд 1959, стр. 79.

У истраживању друштвеног кретања, сматрају класици марксизма, није довољно уочити само повезаност и сукцесивни след између еволутивне и револуционарне фазе кретања. По њиховом мишљењу, треба сагледати и унутрашње дијалектичко прожимање квантитативних и квалитативних промена, јер су у стварности скокови сами по себи састављени из низа постепених промена; и обрнуто, постепени преласци су обично само глобални резултати низа ситних скокова.

Последњи, пети дијалектички принцип, који у Хегеловој и Марксовој дијалектици има посебан значај, јесте принцип превазилажења - негација негације. Овај принцип је конкретизација претходних, јер обезбеђује објашњење унутрашње дијалектичке садржине промене, односно сам механизам разрешења противуречности. Свака друштвено-историјска промена, као стваралачко разрешење противречности, за класике марксизма је негација, али схваћена не као једноставно укидање, деструкција нечег. "Негирати нешто, пише Маркс, не значи просто рећи не или изјавити да нека ствар не постоји, или ништити је на било који други начин".[46]

Дијалектичка негација, као стваралачко разрешење противречности, садржи, по Марксу и Енгелсу, два момента: укидања негативног и одржање и даљи развој позитивног. Први момент, момент укидања негативног, значи негацију, деструкцију негативних својстава и састојака неке појаве или друштвено-историјског облика који онемогућавају даљи развој. На пример, за оснивaче марксизма, промена капиталистичког друштвнеог система нужно укључује укидање приватног власништва над средствима за производњу, најамног рада и капитала, јер су приватно власништво, најамни рад и капитал основни друштвени односи капитализма, који блокирају даљи развој друштва и човека. Други момент промене је револуционарни, стваралачки чин, којим се обликује нови квалитет појава. Тај нови квалитет израста из негације негативних својстава појаве и очувања и даљег развијања њених позитивних чинилаца и својстава. Преласком из капитализма у социјализам, према Марксу и Енгелсу, укидају се приватно власништво, најамни рад и капитал, али се демократија као позитивна тековина капитализма чува, даље развија, продубљује и обогаћује.

У истраживања друштвено-историјских промена које представљају континуирани процес превазилажења старог и негативног новим и прогресивним, треба, по мишљењу класика марксизма, увек имати на уму објективну и субјективну компоненту промена. Објективну компоненту чине нужни, законити процеси, који се одвијају независно од наше воље, а субјективну наша делатност руковођена потребама, циљевима и идеалима. Многи марксисти у тумачењу унутрашње дијалектичке садржине друштвених промена често испуштају из вида њихову субјективну димензију и своде их на фаталистички чин, губећи из вида да свака друштвена промена, иако је објективно одређена, никада није потпуно независна од човека. Позитивни елементи који живе у оквиру неке друштвене појаве или историјског облика из којих се рађа и развија нова појава или нови облик друштва увек носе у себи бројне и различите могућности. Која ће од тих могућности бити остварена у великој мери зависи од људи, од њихове активности, циљева и идеала.

Саставни део марксистичког методолошког приступа у истраживању друштва и људске историје представља и марксистичко виђење улоге науке и научних сазнања. За разлику од позитивиста, који науку схватају као делатност анализе и објашњења постојећег стања, Маркс ју је третирао као критичко-револуционарну снагу. "Филозофи су, пише он у *Тезама о Фојербаху,* свет различито тумачили, али ради се о томе да се он

[46] К. Маркс, *Капитал*, том I, исто, стр. 399.

измени".[47] Ове Марксове мисли јасно говоре да за њега наука није само делатност која анализира и објашњава постојеће стање и пружа позитивно знање о њему, него је истовремено и критичко-револуционарна делатност која критичком анализом постојећег стања открива унутрашње тенденције његовог мењања и превазилажења.

Ово наглашавање критичко-револуционарне улоге науке многи Марксови критичари, а исто тако и следбеници, погрешно тумаче и тврде да је он у науци превасходно видео оруђе политичке праксе. Међутим, дубљи увид у Марксово научно стваралаштво показује да он "никада није губио из вида изразито сазнајну природу науке. Он је добро знао да наука, ако се запостави њена основна сазнајна функција, престаје да буде наука у правом смислу речи, и да претвара се у вулгарну апологетику. Циљ науке, по Марксу, може да буде само истина, све потпуније и дубље сазнање стварности. Та сазнајна улога не може се ничему подредити, и у трагању за истином наука мора да буде и безобзирна и доследна."[48] Основна дужност научника, по Марксу, јесте да покаже и докаже истину. Сваки научник је обавезан да изведе све логичке консеквенције из претпоставки од којих полази, независно од тога да ли су оне у складу са његовим личним и групним интересима. Од тога ка ко су се односили према овом основном захтеву науке, Маркс је своје претходнике у политичкој економији делио на истинске научнике и вулгаризаторе, апологете владајуће класе. Давида Рикарда је сматрао правим научником, а Малтуса вулгаризатором и апологетом.

Међутим, и поред инсистирања на научној непристрасности и доследности, класици марксизма нису заговарали позитивистичко становиште о вредносној неутралности науке. Напротив, за њих наука не сме бити вредносно неутрална, она треба да се бори за општељудске вредности и интересе. Критичком анализом постојеће историјске ситуације наука не треба само да открива законе њеног превазилажења и вероватне токове будућности, она мора да указује који се од тих токова највише подударају са основном човековим потребама и универзалним људском вредностима и интересима. Залажући се за вредносно тако оријентисану науку, класици марксизма су свој теоријски научни рад везали за интересе радничке класе. Они су веровали да се циљеви науке и те класе подударају, да су усмерени на остваривање општељудских потреба и интереса.

Критички процењујући допринос Марксовог дијалектичког приступа у истраживању друштва, може се рећи да је Маркс својим схватањем научног сазнања, као дијалектичког односа субјекта и објекта, у великој мери превазишао епистемолошке слабости, како позитивизама, тако и историзма. Посебан значај за социологију и све друштвене науке имају дијалектички принцип истраживања, наравно, под условом да се схвате као методолошки путокази за истраживање стварности, а не као догме из којих се дедукује друштвена стварност што је доскора била доминантна оријентација у марксистичкој социологији. Многи резултати анализе капиталистичког друштва свога времена, до којих су Маркс и Енгелс дошли применом дијалектичких принципа, за данашњи капитализам не важе јер је његова друштвена пракса радикално промењена. Међутим, њихова реална дијалектичка метода, која је у научном објашњењу друштвених појава усмерена на конкретну анализу и тумачење реалне и конкретне друштвене праксе, помоћу дијалектичких принципа, као путоказа и данас је делотворна.

---

[47] К. Маркс, Ф. Енгелс, *Изабранадела*, том II, исто, стр. 392.

[48] В. Милић, *Исто*, стр. 44.

Марксово схватање социологије као критичке науке о друштву отвара плодне теоријске перспективе да се она не развија као апологија постојећег, већ као духовна снага усмерена ка истраживању нових, хуманијих и слободнијих облика друштвеног живота људи. Међутим, ово хуманистичко виђење друштвене улоге социологије може бити, како то показује пракса реалсоцијализма, инструментализовано од стране владајуће политичке олигархије. Зато се у истраживању друштва стално мора имати на уму Марксово упозорење: да као што "неку индивидуу не оцењујемо шта је по ономе што она о себи мисли", тако и о појединим епохама, нарочито прелазним, "не треба стварати суд из њихове свести", односно идеологије, него на основу реалних друштвених односа и противуречности који се у њима развијају.

5. Општи поступак у социолошком истраживању

Поступак научног истраживања у свим наукама је истоветан. Он полази од логичких начела и принципа, који једнако важе за све науке, и врши се по утврђеним фазама (радњама) које су такође заједничке за све науке. Научно истраживање у социологији, као и у свакој другој науци, започиње одређивањем предмета истраживања. На бази анализе постојећег научног знања, истраживач у њему открива неке празнине и нерешене проблеме, које формулише као предмет свог истраживања. Након формулације предмета истраживања, следи његово теоријско и радно (операционално) дефинисање. Теоријско дефинисање је логичка операција којом се помоћу апстрактних појмова одређује суштина појаве која се истражује. Операционално дефинисање је у функцији конкретизације теоријског одређења појаве. Оно се састоји у одређивању индикатора (показатеља) који се могу искуствено испитивати и проверавати и који представљају спољашње манифестације теоријског, апстрактног концепта појава.

Друга фаза у поступку научног сазнања је постављање хипотеза, претпоставки на којима истраживање почива. На бази претходних теоријских сазнања или новооткривених емпиријских чињеница, формулишу се хипотезе, мисаоне претпоставке о односима међу појавама или међу чиниоцима једне појаве која је предмет истраживања. Да би хипотезе биле теоријски и научно засноване оне не могу бити ни уже ни шире од предмета истраживања, већ морају бити примерене и симетричне операционалном одређењу предмета истраживања.[49]

Хипотезе у сваком научном истраживању, па и социолошком, представљају смешу истине, вероватноће или неистине. При испитивању и одређивању вредности појединих хипотеза, предност треба да имају оне: које дубље и потпуније објашњавају појаве што раније нису биле објашњене; на основу којих се може предвидети извесно догађање; које се потпуније могу проверити кроз праксу; које су плодније, односно могу објаснити већи број појмова и феномена; које су логички кохерентније; које у прилог своје основаности имају већи број аргумената, и за које статистичка истраживања показују да су вероватне.

Прикупљање података и њихова обрада је трећа фаза у процесу научног сазнања. Ова фаза обухвата све оне радње и поступке којима се прибављају и на одговарајући начин сређују и класификују искуствене чињенице и подаци на основу којих се може испитати да ли су и у којој мери полазне хипотезе, односно претпоставке оправдане. Свако прикупљање података, да би имало научну вредност, мора, пре свега, бити у што

[49] В. Гуд, П. Хет, *Методисоцијалногистраживања*, Београд 1966, стр. 66-72.

тешњој вези са хипотетичком основицом истраживања. Ако се одвоји од ње, оно се неминовно претвара у пуки и беспредметни емпиризам. Поред тога, прикупљање грађе треба да буде и систематично: треба да садржи обавештења о свему што се сматра релевантним за објашњење појаве која се истражује. Најзад, сви искуствени научни подаци који се прикупљају у току истраживања морају бити и објективни, односно мора постојати могућност да их провере независни и за то компетентни појединци.

Четврту фазу научног истраживања представља научни опис појаве која се истражује. У сваком истраживању, па и социолошком, након прикупљања и сређивања грађе следи опис појава. Циљ научног описа је стварање што тачније слике појаве која се истражује помоћу одговарајућег научног језика. Научни опис појаве је утолико вреднији уколико је објективнији, детаљнији и свестранији.[50]

Пошто је социологија још увек млада и неразвијена наука, већина њених истраживања се углавном завршава описом појаве. Ово је посебно карактеристично за савремену социологију, у којој не постоји једна целовита и научно поуздана теорија која би служила као основа за уопштавање емпиријских чињеница и научно објашњење појава. "Социологија се добрим делом још увек налази на ступњу класификације, распоређивања и дескрипције, пише енглески социолог Спрот, будући да још увек нисмо сигурни у одвајању онога што је важно од онога што није важно". Због тога је претежни део бављења социологијом нека врста скитачког ботанизирања, сабирања чињеница, тј. статистичких података, описа појединих случајева и сл. без контроле која би се бавила проверавањем чињеница. То се не да избећи. Такав поступак сигурно прикупља грађу са којом теоретичар може да гради, али у исти мах треба признати и то: док су хипотезе без основе и без проверавања, збирка чињеница је слепа, ако је само збирка".[51]

Последњу, завршну фазу научног истраживања чини научно објашњење. То је најважнија, али и најтежа фаза у целом процесу научног истраживања. Свако научно објашњење ја увек сложен, деликатан и стваралачки чин, који обједињава мноштво мисаоних и логичких радњи којима се откривају нови, до тада непознати односи и везе међу појавама које се истражују. Главне мисаоне и логичке радње које прате свако научно објашњење су анализа, синтеза, апстракција и генерализација. Помоћу анализе врши се рашчлањавање појаве која се истражује на њене саставне делове, како би се они дубље и свестраније проучили. Синтезом, која је супротан мисаони процес анализи, обезбеђује се стваралачко повезивање и обједињавање сазнања о појави као целини. Апстракцијом као специфичним мисаоно-логичким поступком врши се издвајање битних од небитних особина појаве која се истражује и тиме уочава њена суштина, док се генерализацијом или уопштавањем те опште особине, својства појединих појава до којих се дошло апстракцијом преносе на целу врсту појава.

Социолошко научно објашњење, зависно од циљева који се пред њега постављају, може бити структурално, функционално, узрочно и дијалектичко. Садржај структуралних објашњења састоји се у томе да се појава која се истражује смести у шири систем, структуру, и да се помоћу те структуре објасни њена природа. Смисао функционалног објашњења појаве састоји се у утврђивању њене функције, односно улоге коју врши у односу на систем, у смислу да ли доприноси његовом јачању, слабљењу или је пак неутрална у односу на систем. Узрочно објашњење усмерено је на откривање узрочно

[50] Б. Шешић, *Основиметодологиједруштвенихнаука*, Београд 1978, стр. 299.

[51] H. Sprott, *Sociology,* London 1957, str. 37.

последичних веза и односа међу појавама или чиниоцима појаве која се испитује. Дијалектичко објашњење је највиши и најпотпунији тип научног објашњења. Оно тежи да појаву објасни у тоталитету и као такво обједињава структурално, функционално и узрочно објашњење. Дијалектички објаснити појаву значи открити њену унутрашњу структуру, њене функције, као и узроке њеног настанка и мењања.

6. Методе и технике социолошког истраживања

Посматрање

Посматрање је најстарији најраспрострањенији метод прикупљања чињеница, како о природним тако и у друштвеним појавама путем непосредног чулног опажаја тих појава. Од обичног, лаичког посматрања, научно посматрање се разликује по томе што је селективно, систематско и стручно. Када лаик посматра неку појаву, он то чини без одређеног плана, посматра све и свашта, док је посматрање које се врши у научне сврхе селективно, увек се ограничава само на оне димензије и аспекте појаве који су везани за хипотезу ко ја се жели испитати. С друге стране, обично посматрање је мање-више непланско и случајно, док се научно посматрање врши плански и систематично. Место, време, услови, средства и сви други чиниоци код научног посматрања су унапред одређени и испланирани. Најзад, научно посматрање увек спроводи извежбан и стручан истраживач, човек који добро познаје појаву коју истражује и циљеве и проблеме које жели да реши посматрањем.

Посматрање као метод прикупљања обавештења о друштвеним појавама и различитим научним дисциплинама појављује се у различитим друштвеним облицима, па отуда постоје и различите класификације посматрања. Међутим, оно се најчешће дели по обиму појава које се обухватају посматрањем и улози коју посматрач има у процесу посматрања. Зависно од обима, тј. броја појава које се посматрају, посматрање може бити појединачно и комплексно.

Појединачно посматрање је, као што сам назив каже, усмерено на проучавање појединачних друштвених појава, појединачних догађаја, група и процеса. У социологији се овај тип посматрања, који се обично назива студијом случаја, користи за проучавање појединих породица, села, разреда, клубова, патолошких процеса итд. Овај тип посматрања зачела је Ле Плеова школа, која је монографски проучавала поједине радничке породице и њихове буџете. У савременој социологији појединачна посматрања највише користи тзв. "чикашка школа" за проучавање друштвених појава и процеса у урбаним заједницама.

Комплексно посматрање је усмерено на проучавање глобалних, сложених и дугорочних друштвених појава. Оно је, у односу на појединачно посматрање, много еластичније. Код појединачног посматрања план посматрања је прецизно и детаљно разрађен и посматрач се тог плана доследно држи. Међутим, код комплексног посматрања, због сложености појава које се посматрају и дуготрајности посматрања, план посматрања се, зависно од тока и од резултата посматрања, може у процесу истраживања мењати. Обично се у току сваког комплексног посматрања, да би се избегла опасност од његовог претварања у хроничарско описивање, врши тзв. "секвенцијална анализа" на основу које се могу мењати полазне поставке и закључци претходних фаза истраживања.

У току секвенцијалне анализе често се примењује тзв. "квазистатичко" сређивање података да би се благовремено открилe празнине у прикупљеној грађи и утврдиле њене аналитичке могућности и сазнајни домашаји.

Посматрање се најчешће дели, с обзиром на улогу посматрача, на: посматрање за учествовањем и посматрање без учествовања. Код првог типа посматрања посматрач живи и ради у средини коју посматра, док код другог он ни у каквом облику не учествује активно у животу и раду средине коју испитује. Посматрање са учествовањем, зависно од улоге коју посматрач има у средини коју испитује, може се јавити у различитим облицима. Голд и Хонкер издвајају четири облика посматрања са учествовањем.[52]

Код првог облика посматрања посматрач је потпун учесник догађаја који проучава. Он станује, ради и живи у средини коју посматра, али средина не зна да он у њој живи да би је посматрао. Код другог облика посматрач се налази у улози учесника - посматрача. Он врши одређену радну улогу у средини коју проучава са свим правима и обавезама као и други чланови, али средина зна да он поред те улоге врши и посматрање. Трећи облик посматрања разликује се од претходног по томе што у њему преовладава посматрачка улога над радном. Посматрач се овде налази у улози посматрача учесника. Он није стриктно везан за одређену радну улогу, напротив, може да врши различите улоге ако му то обезбеђује лакше и потпуније посматрање. Најзад, код четвртог облика посматрања, посматрач се налази у улози чистог посматрача. Он живи у средини коју изучава, али не обавља никакву практичну функцију него је пасиван посматрач тока догађаја са стране. Улога посматрача је и овде, као код претходна два облика, позната средини.

Поред ова четири облика посматрања са учествовањем, наш социолог Војин Милић наводи и пети који он назива посматрање са учествовањем у улози научног посматрача.[53] Код овог облика посматрања средина која се испитује прихвата боравак посматрача у улози научног посматрача и он нема никакве задатке осим да комуницира са средином и обавља посао посматрача.

Посматрање са учествовањем у било ком облику има низ предности над оним без учествовања. Пре свега, оно је често, нарочито приликом проучавања затворених друштвених група (као што су мафија, верске секте, илегалне политичке организације и сл.) једини начин који обезбеђује прикупљање научне грађе о делатности тих група. С друге стране, посматрање са учествовањем обезбеђује много исцрпнија, веродостојнија и аутентичнија сазнања од посматрања без учествовања. "Посматрач учесник има ту предност да осећа раздраганост и исцрпљујући темпо племенске игре, хладноћу и глад скитнице, огорченост радника у челичани кога дави његов пословођа. Он такође стиче већу дубину искуства и у стању је да забележи стварно понашање других учесника. Пошто период његовог учествовања може да се протегне на месец, опсег скупљеног материјала биће много шири него опсег постигнутог низом чак и врло дугих интервјуа.[54]

Међутим, треба истаћи да посматрање са учествовањем има и одређене недостатке. Оно често може бити мање објективно од посматрања без учествовања, јер се посматрач учесник мимо своје воље може идентификовати са групом коју посматра и постати пристрасан у посматрању и закључивању. Осим тога, посматрач учесник понекад због

---

[52] R. L. Gold, "Roles in Sociological Field Observations",*Social Forces*, v XXXVI (1958), str. 217-223; R. H. Junker, *Field Work*, Chicago 1960, str. 34-35.

[53]В. Милић, *Исто*, стр. 354-355.

[54] В. Гут, П. Хет, *Исто*, стр. 116.

активне укључености у живот групе не може да сагледа све елементе њеног живота и делатности као што би то могао спољни незаинтересовани посматрач. Као што шахиста који са стране посматра партију друге двојице шахиста често види боље и снажније потезе од оних које повлаче играчи, тако и неутрални посматрач у некој друштвеној групи може често боље да види оно што се збива у њој од оног који је свим својим бићем уронио у социјални живот групе коју посматра.

Процењујући глобално научну вредност метода посматрања, можемо рећи да он има низ епистемолошких предности у односу на друге истраживачке методе и технике које се примењују у социологији. Предности посматрања састоје се, пре свега, у томе што су подаци до којих се долази посматрањем неке појаве неупоредиво тачнији и веродостојнији од података добивених другим методама и техникама. Код посматрања је пут између садржаја појаве и искуствених података о њој скраћен на најмању меру, а истовремено је лишен свих посредника који би те податке могли деформисати. Са друге стране, посматрање има и изузетну хеуристичку вредност. Оно обезбеђује истраживачу да обогати и прошири своје примарно искуство и да створи реалистичну и целовиту слику предмета који проучава.

Међутим, сазнајна моћ и домети посматрања због ових његових предности се не смеју апсолутизовати, јер оно, као и све истраживачке методе, има одређене слабости и ограничења, посебно када је реч о испитивању друштвених појава. Методом посматрања могу се прикупљати научно драгоцени подаци о спољашњим манифестацијама друштвеног живота људи, али ти подаци често немају већу сазнајну вредност када је реч о унутрашњој, психолошкој страни индивидуалног и колективног живота људи. Иза идентичних спољашњих манифестација, вербалних исказа, конкретних телесних и психичких чинова често могу стајати сасвим различити мотиви, жеље и очекивања. Тако, на пример, ако већина људи гласа за једну одлуку, то не мора да значи да они то чине из истих побуда. Неки могу гласати за одлуку зато што им се чини рационалном, други из солидарности, трећи из страха од последица, четврти из каријеризма, итд.

Поред неприкладности за проучавање унутрашње, психолошке стране друштвеног живота, посматрање нема ни потребну временску дубину, што такође умањује његову вредност у истраживању друштвених појава. Посматрању су углавном доступни само актуелни садржаји и облици људског понашања. Међутим, да би се разумело актуелно понашање, треба познавати његове везе са одређеним прошлим догађајима, а исто тако и његов однос према замишљеној будућности. О прошлим догађајима, ако се изузму остаци материјалне културе, посматрањем се не може ништа сазнати. Научни домети посматрања су још ограниченији када је реч о будућност, јер се посматрањем никако не могу докучити људска очекивања, тежње и планови за будућност.

Испитивање

Поред посматрања, испитивање је други веома распрострањен начин прикупљања података у савременим социолошким истраживањима. За разлику од посматрања, при којем се до података о појави која се истражује долази непосредним чулним опажањем саме појаве, код испитивања се подаци прикупљају преко исказа других субјеката (испитаника). Методом испитивања подаци се прикупљају тако што испитивач поставља питања о неким друштвеним појавама и догађајима на која испитивани одговара. Зависно

од тога како се испитивач односи према испитанику у току испитивања, испитивање може бити благо, неутрално и оштро.[55]

Код благог испитивања испитивач настоји да успостави што присниј однос са испитаником и да стекне његово потпуно поверење. Овим начином се обично траже обавештења и подаци који треба дубље да осветле испитаникову личност, а не само његов став о одређеним друштвеним појавама. Неутрално испитивање је најраспрострањенији тип испитивања. За њега је карактеристично то што се испитивач према испитанику односи крајње неутрално и пословно. Он без икаквих интимизирања врши свој посао према унапред предвиђеном поступку и евидентира одговоре онако како су дати. Оштро или строго испитивање је сушта супротност неутралном испитивању: по форми је врло блиско саслушању у истражном поступку. Као и код истражног поступка, оштро научно испитивање ставља испитаника у психолошки врло сложене ситуације како би се добио што истинитији одговор. Од испитаника се тражи да брзо, без размишљања, одговара на постављена питања, предочавају му се све противуречности у исказима, поједина питања се намерно постављају на прескок ради изненађења, итд. Овај тип испитивања, иако често обезбеђује истинитија сазнања од других типова, ретко се примењује у науци због бројних етичких проблема са којима је скопчана његова примена.

У прикупљању података методом испитивања, као истраживачке технике користе се интервју и анкета и зато се испитивање, зависно од технике која се употребљава, често дели на интервјуисање и анкетирање. Иако се интервју и анкета у обичном животу често мешају, у науци се прави јасна разлика између њих. Под интервјуом (разговором) углавном се подразумева прикупљање података путем говорног општења између испитивача и испитаника. Од обичног, свакодневног разговора научни разговор се разликује по томе што је његов садржај, ток и начин у мањој или већој мери одређен научним циљем истраживања. Зависно од научног циља који се пред истраживањем поставља, разликују се три типа интервјуа: слободни или неусмерени, усмерени или дубински и панел интервју.

Слободни интервју користи се кад се желе прикупити општи подаци о појави која се испитује, када се трага за почетном и глобалном сликом појаве која се истражује. С обзиром на тако постављен циљ, испитивач има велику слободу при постављању питања како у по гледу њиховог садржаја тако и облика и редоследа. Усмерени или дубински интервју употребљава се за прикупљање података о дубинским, скривеним слојевима појаве која се истржаује. Слобода испитивача је овде сведена на минимум, јер се разговор одвија према прецизно утврђеном садржају и поступку назначеном у основама за разговор. Панел интервју је специфична врста усмереног интервјуа. Он се користи за проучавање дуготрајних и променљивих друштвених појава, а састоји се у разговору који се врши у одређеним временским размацима како би се уочиле промене у појави. Као и код усмереног интервјуа, и овде је садржај и ток разговора испитивача са испитаником унапред одређен и дефинисан у основама за разговор.

Анкета, за разлику од интервјуа, јесте таква техника испитивања код које не долази до непосредне, личне комуникације између испитивача и испитаника, него се испитивање обавља преко писаног упитника. Испитаницима, изабраним по одређеном узорку, доставља се анкетни упитник и од њих се тражи да у складу са упутствима која су дата у упитнику или усменој инструкцији анкетара одговоре на питања из упитника. Зависно од начина како су формулисана питања, анкета може бити стандардизована и

[55]В. Милић, *Исто*, стр. 417-432.

нестандардизована. Први тип анкете, у којој су одговори на питања углавном затвореног типа, односно са унапред датим алтернативама, користи се при истраживању простих и једноставних појава чији се садржај може изразити у неколико модалитета. За истраживање комплексних и сложених појава, о којима су научна сазнања релативно оскудна, углавном се користи нестандардизовани тип анкете. Код нестандардизованог типа анкете одговори на питања су углавном отворени. Испитанику се, по правилу, не нуде никакве алтернативе, већ се тражи да он сам понуди и формулише одговор на постављена питања.

У пракси се често користи комбинација стандардизованог и нестандардизованог типа анкете комбиновањем отворених и затворених одговора на постављена питања.Приликом прикупљања података испитивањем, без обзира на то да ли се оно врши анкетом или интервјуом од пресудног је значаја да се успостави што непосреднија веза између хипотетичке основе истраживања и списка питања садржаних у анкетном упитнику, односно подсетнику за разговор. По правилу, свако питање које се поставља испитанику мора да има директну и индиректну везу са основном хипотезом или посебним хипотезама. Питања која немају значајније везе са хипотетичким оквиром истраживања су сувишна и значе оптерећење и за испитивача и за испитаника. Важну улогу у процесу испитивања имају и формулација питања и редослед којим се она постављају. Да би се испитивањем добили научно што веродостојнији и поузданији одговори, питања морају бити формулисана јасним и прецизним језиком, како би се избегла свака вишесмисленост у одговору. На непрецизно и нејасно формулисано питање, као што је нпр. "какво је ваше брачно стање", поред очекиваних одговора "ожењен", "неожењен", "разведен", "удовац"- често су добијени и одговори "фино", "како се само може пожелети", "морао бих да питам своју жену".[56]

Осим прецизности у формулацији, језик питања мора бити прилагођен средини која се испитује, јер је познато да мање више свака социјална групација, сваки регион и свака образовна скупина има своју терминологију и жаргон. Најзад, питања морају бити постављена одређеним логичким и психолошким редоследом. "То значи да мора постојати таква логичка прогресија да се испитаник или респондент: 1) уводи у интервју тиме што је побуђен његов интерес, 2) да се лако води од питања на која је просто одговорити до питања која су сложена, 3) да се не ставља брзо и изненада пред захтев да даје податке о себи лично, 4) да се од њега никада не тражи одговор који би га могао довести у неприлику а да му се не пружи могућност за објашњење и 5) да се што постепеније води из једног оквира у други, а не да се гони да скаче напред и назад".[57]

О научној вредности испитивања као методе прикупљања података о друштвеним појавама постоје различита, чак веома супротна гледишта. Док једни сматрају да је оно незамењива метода у свим друштвеним наукама, особито у социологији, други му одричу сваку научну вредност. Овако екстремне оцене се тешко могу прихватити, јер испитивање, као и друге социолошке методе, има своје добре и своје лоше стране. Пре свега, оно је незамењив начин сакупљања података о унутрашњој, психолошкој страни људског понашања. Ниједна друга метода не може да пружи потпуније и поузданије податке о човековим ставовима, тежњама и опредељењима која чине суштинску компоненту свих друштвених појава. Даље, испитивање као истраживачка метода

[56] Ђ. Шушњић, *Исто*, стр. 220.
[57] В. Гуд и П. Хет, *Исто*, стр. 130.

омогућава прикупљање информација не само о садашњим интересима, потребама и акцијама људи, него и о њиховим прошлим доживљајима и искуствима, као и о будућим очекивањима. Најзад, испитивање обезбеђује врло брзо прикупљање података у ширим друштвеним просторима, што је врло важно приликом проучавања динамичких друштвених процеса, као и за стварање прецизних временских пресека о стању проучаваних појава у ширим друштвеним оквирима.

Међутим, прикупљање података испитивањем суочава се и са бројним проблемима и тешкоћама епистемолошке, психолошке и друштвене природе. "Тешкоће епистемолошке природе настају отуда што своје исказе, обавештења о стварности дају лица која, по правилу, нису у одговарајућој мери оспособљена и стручна за научно опажање друштвених феномена. С обзиром на то да су способност и стручност испитаника различите, њихови вербални искази о појави која се истражује имају такође различиту вредност, па је тиме свакако отежана и њихова научна употреба. Поред тога, ове тешкоће своје узроке имају и у чињеници да обавештеност испитаника о појединим појавама није подједнака".[58] На крају, и сама веродостојност података добијених испитивањем је ограничена, јер се креће у границама веродостојности вербалних исказа испитаника.

Поред епистемолошких тешкоћа, испитивање прате и бројне тешкоће психолошке природе. Оне извиру из различите менталне зрелости, нивоа интелигенције, психичке сређености, степена и врсте образовања испитаника да схвате вербалне симболе дате у питањима, као и да одговорима изразе своје властито искуство. Прикупљање података методом испитивања често се суочава и са тешкоћама друштвене природе. Као специфичан вид симболичког друштвеног општења, испитивање се сусреће са бројним друштвеним препрекама, почев од разлика у језику којим се комуницира, преко разлика у систему вредности и обичајима, па до разлика у животним искуствима. Све те препреке могу да деформишу, па чак и да онемогуће комуникацију између испитивача и испитаника. Иако се многе од ових тешкоћа, нарочито оне психолошке и друштвене природе, могу брижљивом и стручном израдом инструмената испитивања и добром обуком испитивача отклонити или ублажити, остаје потреба да се у сваком социолошком истраживању, користе и друге методе за прикупљање података да би се појава која се истражује целовито објаснила.

Методе мерења

У савременим истраживањима друштвених појава, а посебно у социолошким, све чешће и све више се користе разноврсне методе мерења. Данас је у америчкој социологији, како каже Сорокин, завладала права "квантофренија", страст да се мери све и свашта, и оно што се да мерити и оно што није могуће измерити никаквим мерилима. Штавише, неки социолошки правци попут бихевиористичког операционализма су научно сазнање готово у потпуности идентификовали са мерењем. За Ландберга, једног од најпознатијих операционалиста, мерење игра пресудну улогу у дефинисању, описивању и сазнавању друштвених појава и процеса. "Ниједна глупост није у социологији више распрострањена, пише он, од примедбе да морамо најпре дефинисати да бисмо могли мерити, описивати или знати шта меримо. Ова тврдња се обично сматра очигледном

[58]С. Милосављевић, *Исто*, стр. 181.

чињеницом коју не треба доказивати. Изгледа да се губи из вида да је мерење један начин дефинисања, описивања и сазнавања".[59]

Иако је употреба мерења у истраживању друштвених појава веома корисна, његов значај се не сме апсолутизовати. Поготову се сложен процес научног сазнавања никако не може свести на мерење. У сазнајном погледу мерење игра веома важну улогу приликом описа појава и дефинисања појмова, али су његове могућности приликом анализе веома ограничене.

У социологији и другим друштвеним наукама углавном се користе три врсте мерења: непосредно, посредно и скалирање.

Непосредна су она мерења код којих су јединице мерења и предмет мерења истог квалитета. Мерење се своди на утврђивање колико се пута јединица мерења налази у појави која се мери. Таква мерења су, на пример, мерење година старости бројем година, величине групе бројем њених чланова, дохотка износом новца итд. Непосредна мерења су, по правилу, веома прецизна и поуздана када се мери актуелно стање појава, али када треба мерити појаве у њиховом кретању и развоју, она то престају бити, јер се појављује проблем утврђивања стандардне јединице мерења која може у дужем времену остати непромењена. На пример, како у дужем временском периоду мерити доходак новцем, када се вредност новца током времена мења. Истина, проблем утврђивања стандардне јединице мерења за дужи временски период није нерешив, али захтева веома компликована прерачунавања која није лако извести. Главни недостатак непосредног мерења у друштвеним наукама јесте тај што је његова примена ограничена на релативно мали број појава. За већину друштвених појава не постоје јединице мерења које су по квалитету истоветне са појавама које се мере.

У социологији и другим друштвеним наукама много чешће се користе посредна мерења, којима се о одређеној појави закључује на основу неких других појава са којима је она у природном узрочном функционалном односу или конвенционалној договореној вези.[60]Посредна мерења која се базирају на узрочно функционалном односу између појава су доста честа у социологији. Друштвени положај појединаца веома често се мери помоћу врсте и угледа њихових занимања, висине дохотка, степена образовања, зоне становања итд., јер се претпоставља да између положаја и појава којима се он мери постоји узрочно - функционална веза. На истој претпоставци се заснивају и друга мерења. На пример, општи ниво живота мери се просечним трајањем људског века и смртношћу одојчади; степен друштвене интеграције неке заједнице учесталошћу и распрострањеношћу самоубистава, криминала и других патолошких појава; односи између етничких група учесталошћу склапања бракова и дружења између припадника различитих етничких заједница итд.

По правилу, прецизност и поузданост посредних мерења увек зависи од стабилности узрочнофункционалних веза између појаве која је предмет мерења и појава помоћу којих се она мери. Уколико је тај однос стабилнији, утолико су и резултати мерења тачнији и поузданији, и обрнуто - уколико је тај однос лабавији, утолико су резултати мање поуздани.

Посредна мерења која се заснивају на договору и конвенцији могу бити веома различита, јер и договорена мерила помоћу којих се мери могу бити различита. Конвенционално мерило може бити математички однос између појаве која се мери и једне или више других

[59] G. Lundberg, *Foundations of Sociology*, New York 1964, str. 10.

[60]В. Милић, *Исто*, стр. 14.

мерљивих појава. У ову врсту спадају, на пример, разна мерила на основу количника који показује колика је релативна учесталост одређене врсте појава у некој друштвеној средини. Већина демографских стопа спада у ову врсту мерења. Рецимо, стопа наталитета која показује колико се деце рађа у току једне године на хиљаду становника је класични пример ове врсте мерења.

У социологији се посредна мерења на основу договора најчешће заснивају на неком моделу вероватноће. Такво је, на пример, мерење друштвене покретљивости на основу модела о савршеној покретљивости, тј. покретљивости која би се одвијала између двеју генерација под претпоставком да друштвени положај родитеља не врши никакав утицај на друштвени положај деце. Поређењем стварне међугенерацијске покретљивости са теоријски замишљеним моделом мери се где је и у којим правцима стварна покретљивост већа односно мања од оне која је теоријски замишљена. Помоћу модела вероватноће као конвенционалног мерила могу се испитивати и друге друштвене појаве. Чикашка школа је ову врсту мерења употребљавала за испитивање еколошке структуре локалних заједница. Она је са моделом равномерне расподеле становништва упоређивала стварни распоред становништва у одређеној локалној заједници и тиме утврђивала утицај различитих фактора на концентрацију становништва по појединим зонама.

Степен поузданости свих мерења заснованих на моделу вероватноће по правилу се креће у границама реалистичности модела. Колико тај модел више одговара реалним условима у којима се збивају одређене појаве, толико је и мерење поузданије.

Скалирање је трећа врста мерења која се употребљава у социологији и другим друштвеним наукама, особито у социјалној психологији. То је, у ствари, мерење друштвених појава преко мерења ставова појединаца о тим појавама. Ову врсту мерења у друштвеним наукама први је увео амерички социолог Богардус приликом испитивања социјалне дистанце између етничких група. Он је однос Американаца према другим етничким групама мерио седмочланом скалом која је на једном полу изражавала најсрдачнија осећања према некој групи, а на другом највећи степен нетрпељивости. Као елементе скале за мерење односа Американаца према другим етничким групама Богардус је узео њихово опредељивање за: блиско сродство путем брака, чланство у истом клубу, становање у истој улици, рад у истом занимању, давање држављанства САД, могућност посете САД и забрану боравка у САД.[61]

У даљим социолошким истраживањима усавршавањем Богардусове скале усавршено је и мерење, јер се оно више није сводило само на рангирање социјалне дистанце, него је и бројчано изражавало степен те дистанце. То је постигнуто тиме што је за сваку категорију на скали односа између етничких група одређена мера присности помоћу броја у оквиру одређене лествице, на пример 1-5 или 1-10. Сређивањем оцена испитаника о степену присности према појединим етничким групама добија се не само ранг него и бројчана слика социјалне дистанце.

Поред мерења социјалне дистанце, скалирањем су истраживане и друге друштвене појаве. Американац Терстен је, на пример, помоћу своје чувене скале истраживао ставове према цркви. Он је испитаницима дао листу исказа о цркви и од њих захтевао да обележе оне исказе који изражавају њихова осећања. Од стручног жирија, групе стручњака, затражио је да независно један од другога разврстају те ставове у једанаест група, од којих пет група ступњевито изражавају позитиван став према цркви, других пет такође

[61] E. Bogardus, *Imigraton and Race Attituds*, Boston 1928, str. 25.

ступњевито негативан став и једна неутралан став. Израчунавањем средње вредности (меридијане) коју је одређени став добио од жирија долази се до вредности сваког појединачног става или исказа према цркви на скали мерења.
Овај тип скалирања је знатно сложенији и компликованији од Богардусовог, али зато пружа много потпунија и прецизнија сазнања. Њиме може да се опише уобичајен став неке особе према неком друштвеном проблему, да се одреди спектар ставова које је она спремна да толерише или прихвати, да се утврди степен хомогености или хетерогености ставова у групи о неком проблему и, на крају, да се уоче промене у ставовима групе у односу на раније ставове.

На крају треба рећи да свако мерење ставова скалирањем, независно од прецизности скале, има смисла само под условом ако испитаници искрено и истинито изражавају своја осећања и мисли.

Статистичке методе

У прошлом столећу статистика је постала једна од главних метода научних сазнања. Данас су готово све науке, како природне тако и друштвене, у својој истраживачкој делатности снажно ослоњене на статистику и њене методе. То је и разумљиво, јер статистика обезбеђује прикупљање, представљање, анализу и интерпретацију нумеричких својстава природних и друштвених појава. Социологија у својој истраживачкој делатности такође веома много користи статистику и њене методе, нарочито за прикупљање података, њихово сређивање и представљање, а делом и за анализу друштвених односа и предвиђање развоја друштвених појава.

Најважније статистичке методе које се употребљавају у социологији су методе узорка, средњих вредности, корелације и вероватноће.

Метод узорка представља јединство методолошких поступака и техника које обезбеђују да се из неког основног скупа појава правилно одабере један мањи део који ће репрезентовати целину. Узорак омогућава да се сазна нешто о једној маси појава а да се не испитује цела маса, него само неке јединице, односно део те масе који је изабран по одређеном принципу и да се, на основу карактеристика тога изабраног дела, закључује о целој маси. Зависно од поступка који се примењује у формирању узорка, разликују се три типа узорка: случајни, систематски и стратификовани. Као што само име казује, код случајног узорка избор јединица које треба да уђу у узорак и да представљају целину препуштен је случају. Пошто се, зависно од величине масе, одреди репрезентативна величина узорка, односно постотак јединица масе које ће чинити узорак, избор јединица се врши случајно. Најчешће се то обавља тако што се све јединице испитиване популације нумеришу на посебне цедуљице и између тих цедуљица, које су претходно добро измешане, извлачи се онолико колико је потребно за узорак.

Систематски узорак је умногоме сличан случајном узорку. Као и код случајног узорка, и овде се зависно од величине испитиване масе, одреди одговарајућа репрезентативна величина узорка, али се избор јединица које улазе у узорак врши другачије. Из списка популације која се испитује, на пример платног списка запослених у једном предузећу, случајним избором одабере се један испитаник, док се избор осталих испитаника који треба да уђу у узорак врши по одређеном кораку - бира се, рецимо, сваки пети, седми, десети или двадесети, зависно од величине узорка.

Код стратификованог узорка цео основни скуп појава које се изучавају дели се по одређеним својствима на више скупина, стратума, па се онда посебно за сваку такву скупину случајним избором бира узорак, односно одређен број јединица које је представљају. При том се обавезно води рачуна да свака скупина испитиване популације буде пропорционално представљена.

Величина било које врсте узорка, по правилу, зависи од хомогености појаве која се истражује, варијабилности обележја које се мере и степена прецизности који се истраживањем жели постићи. Ако је основни скуп који се истражује хетероген, узорак мора бити већи, да би био репрезентативан, тј. из основног скупа мора се узети већи број јединица које ће што верније репрезентовати његова својства. Исто тако, ако појава односно обележје које се мери показује висок степен варијабилности, узорак мора бити довољно велики да би одразио ту варијабилност. Уколико је, међутим, појава која се испитује релативно константна, неподложна варирању, величина узорка ће бити знатно мања. Најзад, у истраживањима у којима се жели постићи висок степен прецизности, узорак, по правилу, мора бити много већи него код истраживања која не захтевају висок степен прецизности, већ се жели сагледати глобално стање и опште карактеристике неке појаве.Метод узорка има веома широку примену у социологији. Он се најчешће користи за прикупљање чињеница посматрањем и испитивањем, јер скраћује време потребно за прикупљање чињеница и обезбеђује велике материјалне уштеде.

Други значајан статистички метод који се често користи у социологији, нарочито за истраживање структуре друштвених појава, јесте метод средњих вредности. Овим методом утврђују се просеци, односно аритметичке средине, медијалне и модалне вредности масовних друштвених појава. Аритметичка средина је таква средња вредност која показује просечну вредност или стање одређене појаве. Ако, на пример, желимо да знамо просечни лични доходак у једном предузећу, сабраћемо износ личних доходака свих запослених и добијену суму поделити са бројем запослених. Треба истаћи да је статистички просек, иако се доста користи, веома непоуздана мера, јер код нехомогених појава често прикрива њихову суштину.

Медијана је статистичка вредност која изражава средњу позиционо вредност неке појаве на скали те појаве и зато се често назива позиционом вредношћу. Ако испитујемо посећеност предавању из социологије у току једног семестра, средње посећено предавање би била медијана. Медијана као статистичка вредност има ту предност над просеком што на њу не утиче вредност појединих резултата, већ само број резултата. Тако се на скали неке појаве може наћи неки изразито велики или изразито мали резултат, али он неће утицати на положај медијане.

Модална вредност је статистичка средња вредност која је доминантна на скали појаве која се испитује. При истраживању посећености предавања из социологије, модална вредност би била средња посета у смислу најчешћег броја студената на предавању. Предност модалне вредности у односу на друге средње вредности су у томе што на њу не утиче нити величина нити позиција резултата, већ само учесталост појединих резултата.
Репрезентативност и поузданост свих средњих вредности, почев од просека, преко медиане до модалне вредности, по правилу зависе од степена варијабилности појаве. Уколико је појава мање варијабилна, тј. уколико се сви резултати групишу око једне средње вредности, утолико је она репрезентативнија, и обрнуто.

Највише и најчешће употребљавани статистички метод у социологији је метод корелације. То је и разумљиво када се има у виду чињеница да социологија превасходно

тежи да утврди везе и односе између различитих врста друштвених појава, односно сфера друштвеног живота. Методом корелације утврђује се повезаност двеју или више појава. Зависно од врста те везе, корелација може бити позитивна или негативна. Позитивна корелација између појава постоји онда када статистичке величине двеју појава које се упоређују упоредо расту. На пример, статистички је утврђена позитивна корелација између пораста алкохолизма и развода брака. О постојању негативне корелације може се говорити онда када се упоређивањем двеју појава утврди да са порастом величине једне појаве опада величина друге појаве. Негативна корелација, на пример, постоји између индустријализације и неписмености, јер са порастом степена индустријализације обавезно долази до опадања броја неписмених.

Поред метода корелације, у социологији се често користи и метод вероватноће. Њиме се проучава, односно предвиђа развој најразноврснијих друштвених појава, особито оних које су мање сложене. Данас је и у друштвеним и у природним наукама преовладало уверење да се научно сазнање од обичног, лаичког сазнања, разликује углавном по степену своје вероватноће и зато се и у једним и у другим наукама на темељу објективне теорије вероватноће изграђују разноврсни математички поступци и модели за предвиђање тока појава и догађаја.

На крају треба истаћи да је приликом употребе статистичких метода у социологији нужна велика опрезност, јер статистика својом прецизношћу често може да заведе истраживача тако да он изгуби из вида специфичност друштвених појава. А друштвене појаве су, као што је познато, по својој природи врло сложене и тешко је, а у неким случајевима готово и немогуће, открити њихову праву суштину на бази квантитативних података.

Експеримент

У XX веку употреба експеримента у друштвеним наукама је оспоравана, јер се под експериментом углавном подразумевало научно посматрање појава које су вештачки, лабораторијски изазване ради утврђивања њихових узрока. Истицано је да је експеримент у друштвеним наукама немогућ, јер се понашање људи као свесних бића у вештачким, експерименталним условима мења, односно да се људи, када знају да се њихово понашање посматра, не понашају природно, и да су зато резултати добијени експериментом крајње непоуздани. Ово класично становиште према експерименту и могућностима његове примене у истраживању друштвених појава заступала је већина социолога, почев од Конта преко Маркса до Диркема. Огист Конт је сматрао да експеримент није тако плодан у социологији зато што се свако експериментисање противи спонтаном развитку друштва и што ремети његов органски ток. "Други фундаментални начин умијећа посматрања или експериментисања у правом смислу, пише Конт, на први поглед као да треба да буде потпуно забрањено у новој науци коју овде конституирамо, што је, уосталом, ништа не би спречавало да буде позитивна. Али, посматрајући пажљиво, може се лако препознати да та наука у стварности није ни најмање лишена према својој природи таквог опћег извора, иако то не би био ни близу главни извор који би она требало да употребљава".[62]

Маркс је, такође, био скептичан у погледу шире употребе експеримента у друштвеним наукама. Он је сматрао да експеримент у друштвеним наукама треба да

[62] S.Simon; A. Comte, *Sociološkahrestomatija*, Zagreb 1966, str. 267-268

замени метод разумне апстракције. У предговору првог тома Капитала он пише: "Физичар посматра природне процесе било тамо где се они показују у најистакнутијем облику и где их најмање могу замутити утицаји који ометају анализу, било правећи експеримент под условима који осигуравају чисто одвијање процеса ако за то има могућности ... Код анализе економских односа не може се послужити ни микроскопом ни хемијским реагенцијама. Њих мора заменити моћ апстраховања ... Човеку без образовања се чини да се анализирање тог облика врти у самим домишљањима. Доиста се ту и ради о домишљањима, али само онако како се то ради и код микролошке анатомије".[63]

Емил Диркем, који је био ватрени присталица употребе компаративног метода у социологији, сасвим је порицао коришћење експеримента у социолошким истраживањима. Он је веровао да је упоредна метода у социологији права замена за експеримент, који се користи у природним наукама.

Насупрот овим схватањима, у последњим деценијама XIX века експеримент се схвата много шире и његова употреба се не ограничава само на истраживање природних појава, него се он користи и за истраживање друштвених појава. За разлику од класичног схватања, које је под експериментом подразумевало научно посматрање појава искључиво у вештачки створеним условима, савремено схватање стоји на становишту да је експериментално посматрање могуће и изван лабораторије, у природним условима. Имајући у виду управо услове у којима се експеримент изводи, данас се у социологији и у другим друштвеним наукама најчешће користе три врсте експеримента: лабораторијски, експеримент у природним условима и природни експеримент.

Лабораторијски експеримент је научно посматрање одређених друштвених појава у вештачки створеним условима који омогућавају што повољније сагледавање њених узрока. У границама у којима то дозвољава научна етика, експериментатор у лабораторијском експерименту ствара одговарајућу експерименталну ситуацију да би обезбедио непосредно изучавање дејства једног или више чинилаца за које се претпоставља да су узроци одређене друштвене појаве. У социологији овај тип експеримента најчешће се спроводи у облику тзв. "социодраме". То је, у ствари, једна врста позоришне игре у којој чланови једне групе играју пред публиком, односно члановима друге групе, одређене улоге из живота на што је могуће стварнији начин. Публика се уживљава у дотичне улоге и спонтаним реакцијама почиње учествовати у играма. Посматрањем и анализом реакција публике експериментатор долази до сазнања о утицају појединих друштвених улога на понашање људи у групи.

Сазнајни домети лабораторијских експеримената у изучавању друштвених појава су веома ограничени, јер је тешко створити вештачку ситуацију која би у потпуности одговарала ситуацији у стварном животу. Обично се сматра да сазнања добивена овом врстом експеримента немају већу теоријску вредност и да углавном могу да послуже као плодоносне претпоставке које треба даље испитивати и проверавати у реалним друштвеним ситуацијама.

Експеримент у природним условима, као што сам назив каже, изводи се у стварним природним условима у којима експериментатор контролише дејство експерименталног чиниоца. Ова врста експеримента изводи се тако што се одаберу две групе које су по свим својствима што је највише могуће изједначене. У једној од тих група (експериментална група) делује чинилац којим се експериментише, док је у другој групи (контролна група) дејство тог експерименталног чиниоца искључено. Упоредним посматрањем ситуације у

[63]К. Маркс, *Капитал*, I, *Предговор првом издању*, исто стр. 43-44.

експерименталној и контролној групи долази се до сазнања о дејству чиниоца којим се експериментише.

Ова врста експеримента се веома често користи у социологији, нарочито за изучавање друштвених односа у процесу рада. На пример, овом врстом експеримента се може утврдити да ли организација рада утиче на продуктивност рада. Да би се то испитало, потребно је одабрати два предузећа која се баве истом врстом производње, која су на приближно истом технолошком нивоу и која имају приближно исту квалификациону структуру запослених и исту продуктивност рада. У једном од тих предузећа задржи се класична организација рада (контролно предузеће), а у другом се уведе научна организација рада (експериментално предузеће). После одређеног временског периода, који не сме бити сувише кратак због адаптације радника на нове услове, упореди се продуктивност рада у једном и другом предузећу. Ако се покаже да је у експерименталном предузећу продуктивност рада порасла, може се закључити да је то резултат нове научне организације рада. На исти начин може се експериментално испитати и утицај стила руковођења или партиципације радника у управљању на продуктивност рада и сл.

Експеримент у природним условима има велику предност над лабораторијским, јер се изводи у реалним и нормалним условима, у којима се људи понашају много природније и стварније него што то чине у вештачки створеној ситуацији, па су зато и његови резултати много поузданији од резултата добивених лабораторијским експериментом.

Природни експеримент није експеримент у правом смислу речи. То је у ствари квазиекспериментално истраживање неког друштвеног процеса у његовом спонтаном току на оним местима и у оним временским моментима када се он појављује у својим најизразитијим облицима. Проучавање понашања појединаца или друштвених група за време великих природних катастрофа као што су земљотреси, поплаве, велики пожари итд. јесте један од облика природног експеримента. Још драматичнији облик ове врсте експеримента јесте испитивање различитих садржаја и димензија људског понашања у ратним условима. Поред ових драматичних ситуација, природни експеримент се може користити и за изучавање свакодневних друштвених процеса који се одвијају у специфичним условима. Проучавање процеса настајања једне нове локалне заједнице или нове радне заједнице су примери таквог облика природног експеримента.

Природни експеримент је знатно мање поуздан од експеримента у природним условима. Основна тешкоћа са којом се он суочава састоји се у тачном снимању почетне ситуације која је постојала непосредно пре него што је у њој почео да делује чинилац чије се дејство истражује. Та тешкоћа се знатно смањује ако се природним експериментом проучавају ток и последице друштвених појава чији је почетак познат, јер се код њих може потпуније и прецизније снимити почетна ситуација.

На основу до сада реченог може се закључити да је употреба експеримента у социологији и другим друштвеним наукама могућа, али не у оној мери и у оном степену као што је то случај у природним наукама. У основи друштва и друштвених појава јесте човек, који је свесно и вољно биће, и он се као такав у свим експерименталним ситуацијама, било да су оне лабораторијске или природне, другачије понаша него у свакодневним реалним ситуацијама. Са друге стране, код друштвених појава је знатно теже и сложеније него код природних експерименталним путем открити њихове узроке, јер су детерминистички односи код друштвених појава веома комплексни и сложени. У позадини сваке друштвене појаве увек се налази мноштво разноврсних узрока и веома је

тешко експериментом открити дејство сваког од тих чинилаца. Укратко, употреба експеримента у социологији и другим друштвеним наукама је могућа, али је она много сложенија и научно мање плодотворна него у природним наукама.

Упоредни метод

У XIX веку сви велики социолози, почев од Спенсера и класика марксизма, преко Вебера, до Диркема, обилато су користили упоредни метод у истраживању друштва и друштвених појава. У томе је посебно предњачио Диркем, који је био толико привржен упоредном проучавању да је социологију поистоветио са њим. "Упоредна социологија - пише он - није посебна грана социологије, већ је то сама социологија, уколико она престаје да буде чисто описна и тежи да схвати чињенице'".[64]

У савременој социологији, интерес за компаративна проучавања слаби, јер се социологија све више оријентише на изучавање савременог друштва, и то углавном у националним оквирима и на микроплану. Уместо упоредног метода, социологија за објашњење друштвених појава све више користи експеримент и разноврсна статистичка и математичка мерења. То запостављање упоредног метода нема никакво теоријско оправдање, штавише оно је крајње штетно, јер је упоредни метод незамењив поступак проучавања глобалних друштвених појава. Он је, у ствари, једини плодотворан начин за проучавање макро друштвених појава код којих је немогуће применити експеримент. Само упоредним проучавањем глобалних друштвених појава у што ширим просторима и временским оквирима могу се открити њихови општи услови и узроци, као и специфични узроци услед којих се неке појаве јављају у посебним квалитативним облицима и различитим интензитетима.

Научно објашњење друштвених појава уз примену упоредног метода може се, како је то уочио још Диркем, вршити на три нивоа. Први ниво обухвата упоредна истраживања у једном друштву. Основна претпоставка за истраживање социјалних појава и догађаја у једном друштву упоредном методом јесте да то друштво није хомогено, да је издиференцирано на разне делове - класе, нације, регионе, различите типове локалних заједница итд. У таквом издиференцираном друштву, на бази упоредних изучавања одређених друштвених појава или процеса, могуће је сагледати њихове опште карактеристике, а исто тако и њихова специфична својства која настају као резултат посебних услова у појединим сегментима друштва. "На пример, пише Диркем, упоређујући кривуљу која изражава кретање самоубистава за време једног дужег временског периода са променама које иста појава показује према покрајинама, класама, сеоским или градским насељима, полу, старости, брачном стању итд., може се успети, чак не проширујући своје истраживање ван једне земље, да се утврде прави закони".[65]

Упоредни приступ може се користити за изучавање и научно објашњење друштвених појава и на знатно ужем социјалном и географском простору него што то Диркем наводи. То се може постићи проучавањем екстремних случајева, односно антипода одређене појаве чији се узроци испитују. Једно такво врло познато истраживање спровео је Роберт Редфилд.[66] Он је процес мењања аутохтоне културе на полуострву

---

[64] Е. Диркем, *Правила социолошке методе*, исто, стр. 123.
[65] *Исто*, стр. 121.
[66] R. Redfild: *Folk Cultures of the Yucatan*, Chicago 1948.

Јукатану у Средњој Америци упоредо пратио у три насеља: највећем граду полуострва, једном покрајинском месту и у једном забаченом селу.

Упоредним испитивањем културних процеса, коју су у овим трима насељима били различитог интензитета, Ретфилд је успео да сагледа чиниоце и узроке културних промена.

Други ниво упоредних истраживања обухвата проучавање одређених друштвених појава у више конкретних друштава која припадају истом историјском типу друштва, истој друштвеноекономској формацији. На овом нивоу истраживања упоредни метод је теоријски много плодотворнији него на претходном, јер се овде упознаје шири искуствени распон појаве која се изучава. Маркс је у истраживању законитости капиталистичког друштва вршио упоредна истраживања производне, класне структуре и других друштвених појава на овом нивоу. Упоредна истраживања ове врсте вршио је и Макс Вебер. Он је испитивао зависност између протестантске етике и развоја капитализма у више европских земаља које су ступиле на пут капиталистичког развоја. На бази тих испитивања Вебер је дошао до закључка да се капитализам брже развијао у оним земљама у којима су протестантска религија и етика биле распрострањеније и утицајније.

Најзад, трећи ниво упоредних истраживања обухвата најопштија упоређења, којима се упоредо проучавају опште особине различитих типова друштва, као и квалитативне и квантитативне особености појединих врста друштвених појава у различитим типовима друштва. Класици марксизма су у истраживању општих закона развоја примењивали упоредни поступак на овом нивоу. Они су до општих закона о развитку друштва дошли упоређивањем начина производње, односно степена развитка производних средстава и својинских односа у различитим историјским типовима друштва.

Упоредна истраживања на најопштијем нивоу посебно је практиковао и високо ценио Диркем. Према његовом мишљењу, овај општи ниво упоредних истраживања је неопходан за објашњење сложених друштвених појава и институција. По њему, свака иоле сложенија друштвена појава може се објаснити само под условом да се прати њен развитак у историјски различитим друштвеним облицима. "Према томе - пише Диркем да би се разумела једна друштвена установа која припада одређеној врсти, упоредиће се разни облици које она има, не само у народа ове врсте, већ у свих претходних врсти. Је ли реч, на пример, о породичном уређењу? Установиће се најпре најнеразвијенији тип који је икада постојао, да би се затим укорак пратио начин којим је он поступно постајао сложенији. Ова метода, која би се могла назвати генетичком, дала би нам истовремено анализу и синтезу појаве. Јер, са једне стране, она би нам показала растављене елементе од којих је она састављена самим тим што би показала како се они редом надовезују једни на друге и, у исто време, захваљујући овом широком пољу упоређења, она би била много више у стању да одреди услове од којих зависи њихово образовање и удруживање.[67]

Ове Диркемове тврдње о упоредном методу и поступку његовог спровођења у истраживачкој пракси нису биле плод апстрактних теоријских разматрања, него његовог дугогодишњег практичног искуства. Он је коришћењем упоредног метода изучавао бројне друштвене појаве, почев од самоубистава преко обичаја до религијског живота појединих народа. Пре Диркема упоредни метод у истраживању друштвених појава веома је успешно користио и Енгелс. Он је на основу Морганове етнографске грађе о породичним облицима у примитивним архајским друштвима и сазнањима о савременим облицима породичног

[67]Е. Диркем, *Исто*, стр. 123.

живота реконструисао историјски развој породице и објаснио услове и узроке настанка појединих њених облика.

При коришћењу упоредног приступа за истраживање друштвених појава социологија се, углавном, ослања на историјску, етнографску и статистичку грађу, мада може и сама да врши упоредно прикупљање емпиријске грађе ако се за то укаже потреба. Историјску и етнолошку грађу у упоредним социолошким истраживањима, као што је већ истакнуто, посебно је користио Енгелс. Спенсер и Диркем су се, такође, у својим социолошким проучавањима обилато служили етнографском грађом. Диркем је на основу података о веровањима код разних народа написао своје познато дело *Елементарни облици религиозног живота*. Осим етнографске грађе, он је у својим упоредним истраживањима веома много користио и статистичку грађу. Његова истраживања самоубистава готово у целости су заснована на коришћењу статистичких података.

На крају треба истаћи да се коришћење упоредног метода у социологији и другим друштвеним наукама често суочава са тешкоћама теоријске и практичнометодолошке природе. Један од главних теоријских проблема упоредних проучавања јесте проблем појмовне мреже. Да би се могло извести научно поуздано упоредно истраживање у друштвима истог или различитог историјског типа, неопходно је коришћење појмова и категорија који имају општељудско, универзално значење. То је нужно, јер је без тога незамисливо научно поуздано упоређење. Међутим, у реалном друштвеном животу је веома тешко наћи такве појмове и категорије. Многи на први поглед истоветни појмови и друштвене категорије у различитим друштвима, услед историјских и културних особености, веома често имају различита друштвена значења. Ако бисмо, на пример, на бази упоредног проучавања институције развода брака покушали да вршимо било каква уопштавања о друштвеним аномалијама у савременом свету, направили бисмо неопростиву грешку. Зашто? Зато што појам "развод брака" нема исто друштвено значење у западноевропским и муслиманским друштвима. Док у првим друштвима развод брака представља један од драстичних облика породичне и друштвене дезинтеграције, у другим, муслиманским друштвима, он је мање-више нормална појава, која је потпуно у складу са признатим културним вредностима.

Примена упоредног метода у истраживању друштвених појава суочава се и са бројним практично методолошким проблемима. Један од главних проблема ове врсте јесте одабирање репрезентативног узорка на коме ће се вршити упоредно проучавање. Поред репрезентативности узорка, примену упоредног метода прате и друге тешкоће, почев од оних које се тичу потпуности, систематичности и поузданости података на основу којих се истраживање врши, до тешкоћа у успостављању комуникације између различитих култура и друштава које проистичу из језичких и политичких баријера.

Анализа садржаја

У савременом свету претежан део људске комуникације врши се преко папира - тј. писаних докумената. Пошто су у тим папирима, односно документима, садржане драгоцене научне информације о разним странама друштвеног живота људи, наука их данас обилато користи као извор научног сазнања. У ту сврху изграђен је и посебан метод који је познат под називом анализа садржаја симболичког општења, или само анализа садржаја.

Американац Берелсон, један од твораца те методе, дефинише је на следећи начин: "Анализа садржаја је истраживачка техника за објективан, систематичан и квантитативан опис очевидног садржаја симболичког општења.[68] Наш социолог Војин Милић сматра да је ова дефиниција једнострана, јер се ограничава само на очевидни, манифестни садржај симболичког општења, а уз то не садржи ниједан елемент који би анализи садржаја дао карактер социолошког истраживачког поступка. Он са правом наглашава да анализа садржаја постаје социолошки поступак тек када се симболичко општење, које је непосредни предмет проучавања, посматра као један од елемената одређених друштвених делатности и односа. Имајући то у виду, Милић дефинише анализу садржаја као "истраживачки поступак којим се жели изградити систематска искуствена евиденција о симболичком општењу као једном од аспеката друштвеног живота".[69]

Општи поступак извођења анализе садржаја има три основне радње односно фазе. Прву и најважнију фазу представља стварање система категорија анализе и јединица за класификацију садржаја и облика симболичког општења. Кажемо садржаја и облика, јер се анализа садржаја не бави, како би се из назива ове методе могло закључити, само садржајем, него и обликом симболичког општења. Друга фаза обухвата сам чин анализе симболичког општења и статистичку обраду података добивених анализом. У овој фази обучени аналитичари, односно класификатори, у складу са добивеним упутствима, разврставају садржаје и облике порука у претходно створене системе категорија за анализу и класификацију. Након тога, аналитичари или друга стручна лица статистички обрађују добивене податке израдом одговарајућих прегледа, табела, индекса и сл. Трећу, завршну фазу код анализе садржаја, представља научни опис садржаја и облик симболичког општења. На бази прикупљених и статистички обрађених података приступа се опису структуре, садржаја, функција, метода и средстава, облика и других својстава симболичког општења која су била предмет проучавања.

Као што је већ речено, најважнију и најсложенију фазу у процесу анализе садржаја представља поступак стварања система категорија за анализу и јединица за класификацију садржаја и облика симболичког општења. Систем категорија који се користи за анализу, по правилу, зависи од типа симболичког општења који се проучава и научних циљева истраживања. Међутим, свако развијеније истраживање симболичког општења углавном садржи следеће категорије садржаја: 1) категорије материје, које се односе на садржај предмета општења; 2) категорије усмерености, које изражавају однос према предмету општења (позитиван, негативан, неутралан); 3) категорије вредности, које изражавају вредносну усмереност садржаја општења; 4) категорије метода и средстава општења, које показују начин на који одашиљач поруке жели да постигне одређени резултат деловања на примаоца поруке; 5) категорије особених црта - карактеристике субјеката који су третирани у поруци; 6) категорије актера, које се односе на носиоце радње у поруци и њихове функције и улоге; 7) категорије ауторитета, које се односе на субјекте на које се порука позива да би себи обезбедила већи значај и вредност; 8) категорије порекла, које указују на извор и порекло информација коришћених у поруци и, најзад, 9) категорије циља, које се односе на адресанте којима је порука упућена.[70]

Проучавање симболичког општења, као што смо већ рекли, поред садржаја општења (поруке) обухвата и њихов облик, што значи да систем категорија мора да

[68] B. Berelson, *Contet Analysis in Communication Research*, New York 1952, str. 18.
[69] В. Милић, *Исто*, стр. 479.
[70] С. Милосављевић, *Исто*, стр. 222-223.

обухвати и категорије форме или облика општења. Најчешће категорије које се користе код анализе облика поруке, тј. "како је нешто речено" су: 1) категорије облика саопштења и начина саопштења (реферат, записник, новине, књиге, предавање); 2) категорије облика изјава и судова; 3) категорије интензитета, које се односе на снагу исказа, емотивност, ангажованост итд.; 4) категорије трикова, које се односе на употребљене конструкције, симболе, фигуре и сл. у поруци.[71]

Поред израде система категорија, за анализу садржаја и облика симболичког општења пре самог извођења анализе потребно је одредити и основне јединице за класификацију садржаја. Избор тих јединица, као и категорија анализе, зависи од облика симболичког општења које се проучава. Ако се врши семантичка статистичка анализа речника и стила једног књижевног правца или писца, онда се користи више различитих јединица класификације. За анализу других облика симболичког општења углавном се као јединице класификација користе поједине речи, теме, карактери, прилози и сл.

Анализа садржаја, иако је релативно нова метода, до сада је веома често употребљавана за проучавање најразноврснијих друштвених појава. Овом методом највише су проучаване културне делатности и кретања у области културе. Њоме су испитивани тематски садржаји књижевних и уметничких дела, карактерне црте јунака појединих књижевних дела и филмова, особито цртаних, стилови појединих књижевних праваца итд. У новије време анализа садржаја се све више користи за изучавање средстава масовног комуницирања - програма радија и телевизије, штампе, часописа и сл. Током Другог светског рата група америчких научника, окупљених око Ласвела, овом методом је веома успешно проучавала фашистичку пропаганду Немачке и Италије. Она је на бази анализе садржаја пропагандних говора фашистичких функционера изводила веома тачне закључке о стању у овим земљама и политичким и војним намерама њихових руководстава. У једном нашем истраживању положаја и улоге удруженог рада у делегатском систему ми смо, поред других метода, користили и анализу садржаја за изучавање активности чланова делегација и делегата у процесима делегатског одлучивања. На бази анализе записника са седница делегација и делегатских скупштина добили смо много поузданије податке о степену, садржају и облицима ангажовања чланова делегација и делегата од оних до којих смо дошли испитивањем.[72]

На крају, уместо закључка треба истаћи да је анализа садржаја врло важан, могло би се рећи неопходан истраживачки метод за свако комплексније проучавање друштвених појава. Међутим, да би овај метод по свом карактеру био социолошки, мора се увек настојати да се разни токови симболичког општења третирају као саставни део друштвених делатности и односа. Само на тај начин анализа садржаја може бити поуздано и научно плодотворно средство за истраживање друштвених појава.

7. Теоријско одређење друштва

Појам *друштво* је током историје имао различита значења. Све до осамнаестог века овај појам је био истоветан са појмом држава, односно људско друштво је поистовећивано с државном заједницом. Тек са настанком и успоном грађанског друштва током XVIII.

[71]*Исто*, стр. 226.
[72]Видети: М. Пешић; Љ. Драговић, *Удруженирад и делегатскисистем*, Београд1980.

века почиње да се прави разлика између државе и друштва: друштво се схвата шире од државе, јер обухвата и сферу циљно рационалног деловања појединаца на подручју привреде и права (уговорних односа). Тако се у теоријама друштвених уговора, затим у енглеској политичкој економији и класичној немачкој филозофији, појам друштва употребљава, како у правно-политичком смислу, тако и као друштвено-економска категорија.

Са конституисањем и развојем социологије настале су бројне социолошке теорије и правци који различито схватају суштину друштвених појава и општу природу људског друштва. Тај широки спектар разноврсних схватања друштва, која смо исцрпно приказали у поглављима о социолошким теоријама, може се поделити у три главна социолошка правца: индивидуалистички (номинализам), колективистички (реализам) и дијалектички.
Заговорници индивидуалистичких социолошких теорија - индивидуално-психолошких, бихевиористичких, феноменолошких и делом формалистичких, сматрају да друштво не постоји изван појединца. Оно је тек пуки назив, име за различите привремене скупове појединаца, који настају на бази њиховог повезаног деловања (понашања) које произилази из психолошке основе појединца, или пак из дејства спољашњих стимуланаса, надражаја на њихову психу.

Насупрот њима, заговорници колективистичких теорија - класичних, а делом и савремених функционалистичких теорија, сматрају да је људско друштво самосталан део објективне стварности, потпуно независан од појединаца који функционише по посебним, њему иманентним законитостима. Друштво је за њих реална целина, својеврстан "колективан организам" састављен из хармонично повезаних надличних творевина - група, институција, заједничких идеја, вредности и норми. Као објективна реалност вишега реда, друштво различитим механизмима социјализације и друштвене контроле обликује мишљење, вољу и понашање појединаца. Без друштва и његовог деловања појединац би, истичу заговорници социолошког колективизма, био само биолошка јединка.

Дијалектичко схватање суштине и опште природе људског друштва настоји да превазиђе теоријски јаз између индивидуалистичког (номиналистичког) и колективистичког (реалистичког) схватања. Заговорници овог схватања полазе од тога да су и појединац и друштво реални ентитети стварности, који постоје као реалне целине у стварности. Међутим, ти ентитети за њих нису "затворени", међусобно одвојени, него су дијалектички повезани и међусобно се производе. Према Марксу и заговорницима критичке теорије друштва - Маркузеу, Фрому, Хабермасу и осталим, нема друштва без појединца, јер је појединац уткан у ткиво друштва, али исто тако нема ни појединца као самосвесног бића без друштва, јер је оно исто тако уткано у биће појединца.

Целовито социолошко разумевање друштва свакако мора поћи од дијалектичког теоријског приступа, али се тај приступ мора стваралачки даље развијати и конкретизовати. То је неопходно, јер дијалектичка концепција друштва, чији је зачетник био Маркс, није од стране његових следбеника теоријски адекватно домишљена и развијена. Већина његових следбеника је у објашњењу друштвених појава и људског друштва губила из вида Марксово дијалектичко полазиште и приклањала се у упрошћеној схеми "база и надградња". То је резултирало "квазидијалектичком" концепцијом друштва, заснованом на економском детерминизму, која готово у целости потире улогу субјекта, човека и људску субјективност уопште.

Полазећи од дијалектичког приступа, уз једновремено уважавање одговарајућих резултата различитих социолошких теорија, као и других друштвених наука, особито антропологије и психологије, људско друштво би се у најопштијем смислу могло дефинисати као реална, трајна заједница људи, који заједничком делатношћу и разноврсним односима у које ступају задовољавају своје индивидуалне али и друштвене потребе и развијају властите и друштвене способности. Људско друштво, дакле, није прост, механички збир појединаца привремено повезаних менталним интеракцијама у различите низове, како то тврде заговорници номиналистичких, индивидуалистичких теорија. Оно је стварна, реална целина коју не чине изоловани појединци, већ појединци функционално повезани заједничком друштвеном делатношћу и одговарајућим друштвеним односима у надличне друштвене творевине - друштвене групе и институције. Усамљени појединац попут Робинзона је фикција. Да би опстао у животу, сваки појединац принуђен је да се повезује са другим појединцима и да заједничком делатношћу у оквиру разноврсних друштвених група и институција производи материјалне и духовне творевине, вредности неопходне за његов индивидуални и друштвени опстанак и развој.

По себи се разуме да друштво, као трајна и реална заједница која настаје функционалним повезивањем појединаца, није независно од појединаца, нити је хармонична и бесконфликтна целина, како то тврде заговорници функционалистичких теорија. У њој, поред сарадње појединаца и друштвених група, постоје и напетости и сукоби, како између појединаца унутар група тако и између друштвених група. Те напетости и сукоби, које генеришу различите потребе и интереси појединаца и друштвених група, један су од главних узрока структуралних промена у друштву.

Људско друштво, схваћено као трајна глобална заједница људи има у социологији два основна значења. Према првом, ужем и распрострањенијем значењу, глобално друштво се схвата као историјски конкретна, трајна и релативно самодовољна људска заједница омеђена одређеном ужом територијом, у чијим оквирима људи развијају све неопходне друштвене активности којима се задовољавају темељне потребе сваког појединца и целе заједнице. Током људске историје конкретна глобална друштва имала су различите облике, почев о хорде, преко рода и племена, до народа и савремене државе нације. У том смислу се данас говори о српском, француском, руском, кинеском, америчком и другим друштвима.

Према другом, ширем значењу, глобално друштво се схвата као универзална људска заједница - човечанство. Све до средине прошлог века човечанство је углавном третирано као људска заједница коју сачињавају мање или више међусобно повезана, историјски конкретна глобална друштва. Међутим, након тога, због све веће економске, политичке и културне повезаности конкретних глобалних друштава, човечанство се све више схвата као јединствено светско друштво у настајању. Али, постоје и теоретичари противници глобализације, од којих једни сматрају да је јединствено светско друштво утопија, а други да је оно софистицирана идеологија западног неоколонијализма. Нема сумње да, барем за сада, појам људског друштва означава историјски конкретна, отворена глобална друштва, оличена у држави нацији која кроз међусобну сарадњу, такмичења и повремене сукобе обезбеђују самоодржив развој.

8. Појам и конститутивни елементи друштвене структуре

Да бисмо потпуније разумели суштину и општу природу људског друштва неопходно је да размотримо његову структуру. Све модерне науке у објашњењу појава која проучавају користе појам структура, као теоријско-аналитичку категорију,[73] јер свака појава у стварности има одговарајућу структуру која је кључ за њено разумевање. Тако физика проучава структуру макро-тела или њихових микро-честица - атома; хемија испитује структуру хемијских елемената и њихових једињења. Биологија проучава структуру живих организама почев од структуре гена, преко ћелија и органа до организма, а психологија структуру људске свести.

Социологија је, од свог конституисања у самосталну науку, била усредсређена на проучавање структуре друштва као целине и појединих његових делова. Међутим, као што се могло уочити из разматрања социолошких теорија, у социологији не постоји јединствено схватање структуре друштва. Заговорници индивидуалистичких теорија друштва сматрају да друштво нема структуру, јер је оно збир појединаца повезаних психолошким интеракцијама. Социолози класичне функционалистичке оријентације, припадници тзв. Диркемове школе, виде друштво као реалну целину, чију структуру чине: колективне представе - идеје и норме; друштвене институције - затечени и установљени обрасци мишљења осећања и понашања људи; и морфологија друштва - просторни, демографски, технички, етнички и други чиниоци. Савремени функционалисти као основне елементе друштвене структуре, углавном, истичу друштвене вредности, норме, друштвене групе, институције и друштвене улоге које појединци врше у складу са друштвеним вредностима и нормама. Ови основни елементи структуре по њима, међусобно се повезују и обликују у тзв. поретке, подсистеме глобалног друштва: културни поредак, правни, политички и економски поредак. Сви елементи структуре друштва, према мишљењу функционалиста, међусобно су хармонично повезани, готово попут појединачних органа у организму. Тај хармонични склад између различитих делова друштвене структуре обезбеђују заједничке вредности и норме које деле сви чланови одговарајућих друштава.

Марксисти догматске оријентације, који полазе од упрошћене схеме "база и надградња" у структури глобалног друштва разликују три основна елемента: економску базу, правно-политичку надградњу и облике друштвене свести. Економска база, по њима, има примаран значај у структури друштва, јер из ње произилази правно-политичка надградња и одговарајући облици друштвене свести (религија, морал, обичаји, наука идеологија, филозофија и други облици свести).

Аутентично дијалектичко схватање друштвене структуре које не би супротстављало појединца и друштво, и не би прихватало било културни било економски детерминизам, требало би да друштвену структуру схвати као дијалектички тоталитет, чији су елементи међусобно тако повезани да утичу једни на друге и узајамно се производе. Основни елементи тако схваћене структуре друштва јесу: друштвено деловање, друштвени односи, друштвене групе, друштвене институције и културне творевине материјалне и духовне природе. Сви ови елементи кроз међусобно повезивање

[73]Реч "структура и поредмањихиливећихразлика, у интерпретацијамаозначава, поправилумањеиливишестабилнуцелинуодносаизмеђуелементаједнествари, појаваилиширегподручјареалности". Структурукарактеришутриосновнамомента: елементиизкојихсесастоји и њиховекарактеристике; односикојимасуелементиповезани и релативностабилнацелинаовиходносакојасеобичноназива "систем". М. Поповић, *Проблемидруштвенеструктуре*, Београд 1974. стр. 35-36.

обликују функционалне подсистеме глобалног друштва: подсистем људске репродукције, економски, политички, и културни подсистем. Ови потсистеми чине функционалну димензију друштвене структуре, док друштвене групе и појединци који имају исти или сличан друштвени положај у хијерархији друштвених положаја, представљају вертикалну димензију друштвене структуре.

Сви елементи из којих је саткана друштвена структура, као што је већ речено, међусобно су повезани, утичу једни на друге и уткани су једни у друге. Међутим, односи којима су повезани различити елементи структуре нису само синхроничног већ и асинхроничног карактера. У друштву не постоји само сарадња између његових делова него постоје напетости и сукоби међу њима, а они су главно извориште друштвених промена.

9. Друштвено деловање

Друштвено деловање је темељ друштвеног живота људи и базични елемент друштвене структуре. Без друштвеног деловања људи не би могли настати нити постојати ни остали елементи из којих је састављена друштвена структура.

Друштвени живот људи саткан је из мноштва разноврсних облика човековог друштвеног деловања: одгоја деце, производње и размене материјалних добара, бављења политиком, науком, рекреацијом итд. Социологија, општа наука о друштву, настоји да докучи шта је заједничко тим разноврсним облицима човековог деловања.

Општи резултат до којег је дошла јесте да је човеково деловање, било индивидуално било заједничко, колективно друштвеног карактера. Људско деловање је увек друштвено деловање, јер човек, као свесно и разумно биће, не може да постоји и да дела изван друштва. Он и као врста и као појединац, тек у друштву од биолошког бића постаје људско биће и то управо захваљујући свом друштвеном деловању. Међутим, друштвени карактер човековог деловања не сме се схватити као порицање деловања, активности појединаца. Сви облици колективног деловања људи у друштвеним групама и институцијама саткани су од функционално повезаних деловања појединаца.

Поред друштвене природе, све облике човековог деловања карактерише и то да су свесног и сврсисходног карактера. Маркс је правећи разлику између рада паука и пчеле с једне стране, и човека с друге стране, истицао управо свесност и сврсисходност човековог рада као његову фундаменталну карактеристику. "Паук врши радове сличне ткалчевим, градњом свога сећа пчела постиђује понекад људског градитеља. Али оно што унапред одваја и најгорег градитеља од најбоље пчеле јесте, истиче Маркс, да је он своју градњу изградио у глави пре него што ће изградити у воску. На завршетку процеса рада излази резултат какав је на почетку процеса рада већ постојао у радниковој замисли, дакле идеално".[74]

То што је Маркс констатовао за људско деловање у процесу материјалне производње важи и за сваки други облик људске делатности. Свако људско деловање увек је усмерено ка остваривању неког циља којим се задовољава одређена људска или друштвена потреба. Разуме се да људско деловање, као свесно и сврсисходно деловање, не искључује и присуство несвесних, рутинских и емоционалних чинилаца. Макс Вебер је с правом, полазећи од мотива и циљева, с једне стране, и конкретних аката укључених у

[74] К. Маркс, *Капитал*, томI, Београд 1947, стр. 138.

човеково деловање, с друге стране, разликовао, поред циљно-рационалног, још и афективно, традиционално и вредносно-рационално деловање човека.[75]

Будући да је људска делатност свесна активност која обухвата најсложеније и највише менталне операције, она није урођена него се стиче учењем, односно социјализацијом човека. "Човек се не рађа са готовим способностима да обавља овај или онај облик делатности и уопште да се понаша на одређен начин у друштву. Ове способности стичу се у процесу социјализације личности".[76] Путем социјализације човек усваја постојеће социјалне и културне тековине и, истовремено, развија своје менталне и друштвене способности које му омогућују да се овим тековинама служи, да их на одређени начин користи и да ствара нове.

Људско друштвено деловање карактерише и његова предметност и инструменталност. Човек, као субјект деловања, увек своју активност усмерава према одређеном објекту, предмету, с циљем да на њему и у њему изврши неку промену. Природа, схваћена као неоргански и органски свет, главни је предмет људског деловања. На њу човек делује тако што је прерађује и прилагођава својим потребама. Међутим, осим природе, предмети људског деловања су и други људи, индивидуалне и друштвене творевине, установе и културне тековине. Човек делује на друге људе с циљем да промени њихову свест, понашање, па и вољу, док се његово деловање у односу на друштвене и културне творевине исказује кроз њихово коришћење, надграђивање или пак разарање.

У преради и преображавању природе, као и у другим облицима свога деловања, човек, за разлику од животиње, користи оруђа која представљају допуну његове природне моћи, појачавање његових чула и продужавање његових удова. Имајући ово у виду човек се понекад одређује као "homo faber", односно биће које прави оруђа. Међутим, човек у свом деловању не користи само оруђа, инструменте материјалне природе; он као свесно биће употребљава и разноврсне духовне инструменте, духовна средства: симболе; индивидуалне и колективне представе; мере; појмове за усмеравање разних темпоралитета и конкретних подручја; логичке категорије; математичке величине; научне појмове и на крају језик који га повезује са другим људима.[77]

У свим облицима индивидуалног и колективног деловања човек се увек руководи друштвеним вредностима и нормама које представљају усвојене друштвене стандарде за деловање и понашање појединаца. Друштвене вредности усмеравају деловање појединаца тиме што им одређују шта треба да чине, шта да цене, и чему треба да теже; док норме то чине директно, оне налажу како и на који начин треба поступати у реализацији друштвених вредности. Улога друштвених норми знатно је израженија у колективним него у индивидуалним облицима деловања. Код колективног деловања, које се увек одвија у оквиру одговарајућих организација и институција, поред општих друштвених вредности и норми, на поступање појединаца делују и посебне специфичне норме и правила које најнепосредније одређују поступке, односно улоге појединаца у процесу заједничког деловања.

Друштвени живот људи саткан је из мноштва разноврсних облика људског друштвеног деловања. Уколико се друштво развија, како је то уочио још Спенсер, оно се

---

[75] М. Вебер, *Привреда и друштво*I, Београд 1976,стр. 16-19.

[76] М. Поповић, *Исто*,стр. 92.

[77] Ж. Грувич,*Савременипозивсоциологије*, Сарајево 1965, стр. 105; Т. Добжански, *Еволуцијачовечанства*, Београд 1982. стр. 218-247.

непрекидно диференцира, јер настају и развијају се нови и све разноврснији облици деловања. Том процесу изгледа нема краја. Разноврсне облике људског, друштвеног, деловања могуће је поделити, односно класификовати, према различитим критеријумима. Најчешћа је подела друштвеног деловања на физичко и духовно деловање зависно од тога да ли се у процесу делања претежно користе физичке или духовне способности човека. Сродна овој подели је и подела деловања по његовом карактеру и резултату на материјално и духовно деловање. Материјално деловање које је усмерено на производњу материјалних добара, може се даље делити по областима, гранама и занимањима у сфери материјалне производње. Духовно деловање, које је усмерено на стварање духовних творевина, према врсти тих творевина дели се на научно, уметничко, нормативно, религијско итд.

Са социолошког становишта најзначајнија је подела друштвеног деловања према његовом садржају. Према овом критеријуму друштвено деловање се дели на четири основна типа, односно облика у које су укључени сви остали облици и који представљају окосницу друштва и његове структуре. То су: 1) репродуктивно деловање којим се обезбеђује репродукција људске популације; 2) привредно деловање којим се производе и размењују материјална добра и услуге неопходни за живот људи; 3) политичко деловање којим се усмерава, регулише и одржава заједнички друштвени живот људи; 4) културно духовно деловање којим се осмишљава људска егзистенција, успоставља духовна контрола над природом и стихијом друштвеног живота и развијају човекове индивидуалне и генеричне способности.

10. Друштвени односи

Друштвени односи су, уз друштвено деловање основа друштвеног живота људи. Човек, као појединац, не само што не може да дела, него не може ни да опстане као живо биће. Стога је принуђен да ступа у разноврсне контакте и везе са другим људима. Укупност тих веза у које људи међусобно ступају, ради обављања заједничке делатности и одржавања индивидуалног и друштвеног живота, јесу друштвени односи.

Суштинска карактеристика друштвених односа јесте та да су везе које се успостављају између људи свесне везе. За разлику од животиња које успостављају инстинктивне везе, људи у међусобне односе ступају углавном свесно. Имајући у виду ову фундаменталну чињеницу, Вебер је друштвени однос дефинисао као "понашања већег броја особа која су по свом смисаоном садржају узајамно подешена и тиме оријентисана".[78] Друштвени однос се, дакле, састоји у повезивању људских радњи, односно поступака на бази узајамног разумевања, смисла и значења тих радњи. Без вероватноће да ће људи као појединци међусобно схватити смисао и значење својих радњи и поступака немогућ је било какав друштвени однос. Друштвени однос састоји се "потпуно и искључиво, сматра Вебер, у изгледима (вероватноћи - подвукао М.П.) да се друштвено дела на неки (смисаоно могућ начин, без обзира на чему се заснивају ти изгледи)".[79]

[78] М. Вебер, *Исто*,стр. 18.
[79] *Исто*.

Иако је свесна интеракција (међуделовање) основа друштвених односа они се не могу, како то чини Вебер а и многи савремени социолози,[80] свести на менталну интеракцију појединаца. Свака веза међу људима поред психолошке има и своју друштвену димензију; мање или више је условљена друштвом. Друштвени односи су, као свесне везе међу људима, одређени: с једне стране друштвеним нормама и вредностима, а са друге стране објективно датом ситуацијом, тј. одговарајућом друштвеном структуром унутар које се односи одвијају. Друштвене норме, конвенције, обичаји, морал и право непосредно утичу на друштвене односе. Они мање више директно прописују шта конкретно људи треба да чине и како да се понашају када ступају у међусобну везу. За разлику од норми, друштвене вредности посредно утичу на обликовање друштвених односа. Оне, као друштвени стандарди деловања и понашања, одређују људске потребе и интересе, а преко њих и садржаје и форме друштвених односа. На пример, у друштву у коме је новац основна или једна од главних вредности, све везе међу људима, мање или више, биће прожете новчаним интересима. Насупрот томе, у друштву где је правда основна вредност међусобни односи и везе људи биће превасходно прожети тежњама да се она оствари.

Поред норми и вредности друштвени односи су, као што смо већ истакли, одређени и историјски обликованом друштвеном структуром конкретног глобалног друштва у коме се одвијају. Та одређеност значи да у друштвене односе људи ступају, углавном, нужно тј. не бирајући их произвољно, него на основу историјски датог степена развитка друштва, који, мање-више, унапред детерминише и њихове међусобне односе. Чињеница да људи ступају у друштвене односе мање више нужно и независно од своје воље, не значи да они то чине без присуства свести и увек са осећањем принуде. Нужност ступања у одређене друштвене односе значи да ти односи нису првенствено спонтани, већ да су унапред мање-више структуирани, тј. одређени структуром одговарајућег друштва. Треба напоменути да, нужност ступања у друштвене односе није увек истог степена. За човека је свакако више нужно да ступа у радне односе, да буде запослен како би могао да исхрани себе и своју породицу, него да ступа у политичке односе, да приђе овој или оној политичкој странци, а што је још значајније, него да буде члан неке рекреатино-спортске организације. Иако су друштвени односи одређени наслеђеном структуром друштва, то никако не значи да људи не могу мењати друштвене односе. Они то могу да чине, али полазећи од постојећих односа и мењајући их "битно само у једном од могућих историјских праваца, тј. на основу постојећих историјских алтернатива".[81]

Друштвени живот људи саткан је из широке мреже разноврсних друштвених односа. Да би специфична природа друштвених односа била потпуније сагледана, социологија приступа њиховој подели, односно класификацији према одређеним битним обележјима. Најчешће се друштвени односи деле, класификују, према садржају, облицима и актерима.[82]

Према садржају, односно узроку успостављања веза међу људима, друштвени односи се могу поделити у три основне врсте. Прву врсту чине односи у које људи ступају

---

[80]СледећиВеберасавремен————————————

ради обављања заједничке делатности. Да би задовољили своје разноврсне потребе људи су принуђени да мање-више заједнички обављају одређене делатности, што за собом повлачи нужност успостављања одговарајућих односа. У сваком друштву постоји одређен број неопходних делатности које су у већој или мањој мери разгранате. Њихов број и диференцираност зависе од низа чинилаца, а пре свега од степена развијености поделе рада. Приликом обављања од сваке постојећих делатности долази до успостављања одговарајућих односа, што значи да врста односа садржински зависи од врсте делатности. Ако су у сваком друштву за његов опстанак неопходне делатности репродукције људи, производње и размене добара и услуга, управљање друштвом и обављање одговарајућих духовно-културних активности, онда су главне врсте друштвених односа, према садржају, оне у које људи ступају вршећи једну од наведених делатности, тј. брачно-породични, економски, политички и духовно-културни односи.

Другу врсту представљају односи који се садржински обликују на основу заједничког групног живота. У међусобне везе и односе људи не улазе само са циљем да би обављали неку заједничку делатност, већ и због тога што су се родили и живе у некој групи са којом их повезују заједничке потребе, интереси, схватања и норме понашања. Пошто су основне неструктуиране друштвене групе у којима се одвија претежан део заједничког живота људи - сродничке, етничке, статусне (касте, сталежи, класе, слојеви) и локалне територијалне заједнице, онда се на основу садржаја групног живота људи друштвени односи могу разврстати у сродничке, етничке, класно-слојне и резиденцијалне односе. По себи се разуме да се ови односи у садржинском погледу међусобно разликују, јер настају, одвијају се и одржавају на специфичним основама.

Најзад, трећу врсту друштвених односа представљају односи "до којих долази на основу заједничког или сличног понашања у датој ситуацији, а које је изазвано тежњом да се задовоље одређени интереси и склоности. Ови односи могу бити сасвим привремени и више-мање случајни, као што су контакти у привременим групама које означавамо општим називом "публика" или односи на тзв. јавним местима (у ресторану, на улици и сл.)".[83] У ову врсту друштвених односа спадају и односи пријатељства и познанства, јер и они не настају ради заједничког вршења неке делатности, нити на основу групног порекла. Али, за разлику од привремених контаката између припадника "публике", односи познанства и пријатељства су, по правилу, чвршћи. Нарочито везе између пријатеља спадају у стабилне социјалне контакте који су уткани у структуру личности.

Осим по садржају, друштвени односи се веома често класификују и по облицима, јер исти садржај који подстиче стварање одређеног друштвеног односа може да се јави у више облика, као што и иста форма може да утиче на обликовање односа различитог садржаја. Социолози формалистичке оријентације, који сматрају да је проучавање форми друштвених односа примаран задатак социологије, готово да су се надметали у томе да утврде колико има основних облика, односно форми друштвених односа. Тако, по мишљењу Е. Роса, у друштву постоји једанаест "основних друштвених процеса", тј. облика друштвених односа, а то су: диференцијација; удруживање; доминација; опозиција; адаптација; сарадња; стратификација; социјализација; отуђивање; индивидуализација и кристализација.[84] Парк и Барџес су их редуковали на четири главна облика: такмичење, конфликт, прилагођавање и асимилацију.[85]

---

[83] М. Поповић, *Исто*, стр. 133-134.
[84]E. A. Rosse, *Fondatousofsociology*, New York 1906, str. 98.
[85]R. Park;E. Buurges, *AnintroductiontotheSienceofSociology*, Chicago 1921, str. 506.

Полазећи од улоге појединих облика друштвених односа у стварању, одржавању и мењању структуре глобалног друштвеног система свакако је најзначајнија подела коју су извршили наши социолози М. Печујлић и В. Милић, на коњуктивне и дисјуктивне; слободне и принудне.[86]

Коњуктивни друштвени односи означавају оне везе између појединаца и друштвених група које воде њиховом спајању односно стварању заједништва и јединства. Према степену чврстине заједништва коме воде, коњуктивни односи се деле на: кооперацију, акомодацију и асимилацију. Кооперација је почетни, комодација (прилагођавање) је средњи, а асимилација - стапање појединаца или друштвених група у целину је крајњи степен коњуктивних односа.[87]

Дисјуктивни друштвени односи означавају оне облике веза међу појединцима и групама који за последицу имају њихово удаљавање и супростављање. Ови односи се према степену супростављености такође деле на три облика: такмичење, сукоб и борбу. Такмичење је најблажи облик супростављања. Оно означава супарнички однос између појединаца и група, који произилази из њиховог настојања да постигну истоветан циљ. Сукоб, као друштвени однос подразумева већи степен супростављености појединаца и група који проистиче из њихових различитих интереса. Он садржи више антагонистичких елемената од односа такмичења који онемогућавају споразум, али исто тако и асоцијативне елементе који спречавају отворену борбу. Борба је екстремни облик дисјуктивних друштвених односа. Она је, у ствари, непомирљив сукоб између појединаца и група чији су интереси толико подељени и супростављени да не могу другачије да се реше већ само победом једне од страна у сукобу.[88]

Слободни односи представљају такве облике повезивања људи у које они ступају спонтано и који им остављају слободу деловања. Они нису чврсто регулисани друштвеним правилима и стога, омогућавају индивидуално стваралаштво људи који у њих ступају. Принудни односи су везе у које појединци и групе улазе независно од своје воље под одговарајућом принудом, која може бити физичка присила, друштвена принуда и духовна привола или манипулација. За разлику од слободних односа, ови односи су друштвено нормирани од стране ужих или ширих делова друштва и зато су мање спонтани. Они често прерастају у навику, рутину, која поништава или битно редукује иницијативу и стваралаштво људи.

Сви наведени основни друштвени односи на различите начине "творе" друштвени систем, а највише свакако коњуктивни и принудни односи. Они воде ка стварању друштвених група и установа које стоје изнад појединаца и имају директивну улогу. Такође, на основу њих се врши груписање делатности у поједине области, њихово претварање у субсистеме, делове друштва и повезивање у поредак. На крају ови односи сталним вршењем обнављају, учвршћују постојећи глобални систем.[89]

Слободни односи не утичу толико на стварање друштвеног система, али су његов битан састојак. Пошто се одвијају на микро плану друштвеног живота они су ограниченог домета и зато их друштвени систем толерише, али само до одређене границе која спречава да они постану извор инспирације за његово преуређење, односно важан чинилац у стварању утопистичке енергије ка критици поретка.

---

[86] М. Печујлић; В. Милић, *Социологија*, Београд 1996,стр. 47-50.
[87] *Исто*, стр. 47.
[88] *Исто*, стр. 48.
[89] *Исто*.

Дисјуктивни односи двоструко делују на друштвени систем. С једне стране, конфликти и борбе који настају услед непомирљивих интереса чине систем нестабилним и изменљивим. Тешки облици борбе разарају, како делове друштвеног система, тако и систем у целини. Револуција, као најдрастичнији облик борбе, коренито мења цео друштвени систем - његов економски, политички и друштвени поредак. Међутим, с друге стране, кроз борбу се друштвени систем и ствара, јер победничка страна намеће побеђеној страни своју вољу и интересе и уграђује их у нови друштвени поредак.

11. Друштвене групе

Друштвени живот људи непосредно се одвија у друштвеним групама, а тек посредством њих у свим осталим колективним творевинама. Да би људи уопште могли да живе принуђени су да се повезују у разноврсне групе, а све те групе се међусобно даље повезују у једну велику и релативну самодовољну групу - људско друштво. Дакле, друштвене групе су медиј који спаја појединца и глобално друштво. Својим деловањем оне формирају поједине сегменте друштва и уграђене су у све подсистеме друштвеног система, почев од људске репродукције, преко економије до политике и културе. Истовремено, оне својим животним деловањем повезују све подсистеме у глобални друштвени систем. Друштвене групе делују и у другом смеру, оне обликују појединце који им припадају од рођења па све до смрти. У групама различитих врста, посебно примарним врши се процес социјализације појединаца који тим процесом од биолошких јединки постају самосвесна бића - личности.

Иако друштвене групе својим деловањем битно утичу на обликовање друштва као целине, оне су истовремено и темељни продукт неједнакости у друштву. Наиме, "оне повезују појединце тако што им назначавају активности које они обављају мање-више за цео живот и интересе на основу којих једино могу да задовољавају своје потребе и развијају способности".[90] Вертикална димензија друштвене структуре сачињена је од хијерархијски устројених група, каста, сталежа, класа, слојева и елита. Оне имају различиту друштвену моћ на бази које се успоставља доминација једних група на другима.

Друштвени живот људи одвија се у готово бескрајном низу друштвених група, почев од брака и породице, преко локалних заједница, нација, класа и политичких партија, па све до група вршњака, пријатеља и других. Поставља се питање шта је то заједничко овим и другим групама, шта чини њихову суштину? У трагању за одговором на ово питање нуђене су различите теоријске солуције. Тако су социолози феноменолошке оријентације заједничку свест групе видели као њено суштинско обележје. Т. Гајгер истиче да се о друштвеној групи може говорити "када је више или много људи међусобно тако повезано да се заједно осећају као МИ".[91] Осећање припадности групи, односно групна свест карактеристика је многих друштвених група, почев од породице до нације, али она није универзално обележје свих група, нити има примаран значај у свим групама где је, у већој или мањој мери, присутна. Мак Ивер, амерички социолог интеракционистичке оријентације, сматра да је друштвена група "сваки скуп људи који су доведени у непосредне међусобне односе".[92] Непосредна интеракција између чланова групе, тј. односи лицем у лице су заиста суштинска карактеристика свих микро група, али

[90] *Исто*, стр. 56.
[91] T. Geiger, *Die Gestalten der Gesellung*, Karlsruhe 1928, str. 19.
[92] M.Iver, *Society*, New York 1948, str. 13.

таква интеракција не постоји у секундарним, макрогрупама. Тешко је појмљиво да сви припадници једне нације или друштвене класе могу ступати у непосредне контакте лицем у лицем. Увиђајући слабости Мак Иверовог одређења друштвене групе, други заговорници интеракционизма сматрају да је друштвена група сваки скуп од два или више лица која су међусобно повезана непосредним или посредним односом.[93] Оваквим одређењем друштвених група нимало се не доприноси схватању њихове суштине. Њиме се фактички брише разлика између групе и глобалног друштва јер посредни контакти не постоје само у групи него и у глобалном друштву. Социолози функционалистичке оријентације су готово једногласни у схватању друштвене групе као "целине статуса и улога". Оваква одредба свакако важи за организоване али не и за неорганизоване друштвене групе.

Сматрајући да се друштвене групе, због своје разноврсности и хетерогености, не могу дефинисати помоћу једног заједничког фундаменталног обележја којим би се изразила њихова суштина, велики број социолога различитих теоријских оријентација покушао је да утврди сет међусобно повезаних својстава групе, која би требало да изразе њену суштину. Тим путем ишао је амерички социолог Е. Богардус за кога је друштвена група "мањи или већи број људи заједничких интереса, који делују једни на друге, имају осећај заједништва и суделују у заједничким делатностима".[94] Дакле, Богардус као конституитивне елементе групе истиче: заједничке интересе, међусобно деловање, осећај заједништва и заједничку делатност чланова групе. Француски социолог Ж. Гурвич наводи још више обележја која сматра својственим свим друштвеним групама. "Група је, истиче он, колективна јединица, али дјелимична, коју непосредно можемо посматрати, а заснована ја на континуираним и активним колективним ставовима, јединица која има да оствари заједничко дјело, која је јединство ставова дјела и понашања, која чини један структурабилни оквир и тежи ка релативној кохезији манифестација друштвености".[95]

Очигледно је, да је Богардусово и Гурвичево одређење друштвених група садржински много обухватније и богатије од предтодних, што не значи и да је тачније. Ако се обележја која наводе Богардус и Гурвич, прихватају као универзална обележја групе, онда изван појма групе остаје велики број група која немају та својства. Да би се обухватиле све групе било би неопходно да се, готово у недоглед, шири сет њихових обележја.

Пошто се друштвене групе очигледно не могу теоријски дефинисати нити долажењем до једног њиховог универзалног обележја нити, пак, еклектичким набрајањем њихових обележја у разумевању суштине друштвених група, мора се поћи од најопштијег и најформалнијег одређења, а то је да су друштвене групе целине два и више појединаца које се међусобно разликују по најразличитијим обележјима. Ово формално одређење друштвених група готово ништа не казује о њиховим суштинским својствима и карактеристикама и зато је, да би се до њих дошло, неопходно извршити типологизацију, односно класификацију друштвених група по битним особинама по којима се оне међусобно разликују.

У савременој социологији постоји мноштво најразличитијих класификација друштвених група по најразличитијим обележјима. Најисцрпнију класификацију друштвених група извршио је Ж. Гурвич. Он наводи чак петнаест особина група које могу

---

[93]Видети:J.L. Gillin;J.P. Gillin, *An introductiontoSociology*, New York 1974, str. 194-185.
[94]E. Bogardus, *Sociology*, New York 1934, str. 4.
[95] Ж. Гурвич, *Исто*, стр. 316.

да послуже за њихово класификовање.[96] За разумевање сложене природе друштвених група и њихове улоге у обликовању друштвеног живота и глобалног друштвеног система најзначајније обележје, односно критеријум за класификацију, је свакако основ њиховог формирања, односно узрок настајања.

Ако се апстрахују неки мање значајни узроци, може се рећи да постоји шест основних узрока тј. основа који доводе до формирања група. Први је потреба људи за властитом саморепродукцијом, односно за рађањем и одгајањем деце. По овом односу настају најразличитији облици брачних и породичних заједница. Други основ формирања група је живљење појединаца на одређеном ужем географском простору, на бази чега се обликују различити типови, врсте сеоских и градских заједница. Трећи узрок за настајање група је потреба за обављањем заједничке делатности. У зависности од врсте заједничке делатности настају разноврсне економске, политичке и културне групе. Четврти основ формирања група је сличан друштвени положај појединаца који се наслеђује или стиче у току живота. По овом основу настају тзв. "вертикалне групе": класе, касте, сталежи, слојеви, елите и др. Пети основ по коме се друштвене групе формирају јесте заједничко порекло. На овој основи настају сродничке заједнице - родови и племена, као и тзв. етничке заједнице -народи и нације. Најзад, шести основ, односно узрок за настајање друштвених група јесте задовољавање неких заједничких склоности и интересовања појединаца, на основу којих настају различити клубови за забаву и разоноду, групе познаника, истомишљеника и пријатеља, као и различите врсте публике: позоришне, биоскопске, музичке, спортске и др.

Поред основа, односно узрока настајања група као њиховог базичног својства, постоје и многа друга својства која су значајна за класификацију друштвених група и разумевање њихове сложене природе. За социологију су посебно значајна четири обележја: степен формализације односа у групи; степен и квалитет повезаности чланова групе; карактер и интезитет интерперсоналних односа у групи и расподела друштвене моћи и начин руковођења групом.

Према степену формализације односа, тј. на основу тога да ли су функције чланова групе формално утврђене или не, разликују се формалне и неформалне групе. Формалне групе имају сталну организацију, прописан систем заједничког деловања и одлучивања, а такође и систем санкционисања. Оне су основни оквири производног, политичког и осталог друштвеног живота. Међутим, готово у свакој друштвеној групи делује једна или више других група чије постојање није предвиђено нормативном структуром. То су неформалне групе. До формирања неформалних група у оквиру формалних група долази због тога што формалне не могу да задовоље разне потребе чланова групе. Неформалне групе су неизбежне у групама у којима постоји неслагање између руководства формалне организације и чланова, као и тамо где личне потребе чланова нису задовољене. Неформалне групе не морају увек настајати унутар формалних група. Оне могу постојати и због тога што појединци у њих улазе да задовоље неку своју склоност, потребу, тежњу или из неког сличног разлога (овде убрајамо групе пријатеља, вршњака, суседа, публику). У тим случајевима групе немају сталну организацију или уопште нису организоване.

На основу степена и квалитета повезаности чланова групе могуће је разликовати заједнице и скупове. Заједницама се обично приписују оне особине које им је својевремено придавао Ф. Тенис: трајност, непосредност и присност међу члановима, наглашена солидарност, свест о припадности заједници и заједнички културни образац

[96] Ж. Гурвич, *Социологија*, исто,стр. 204-213.

односно деоба заједничких идеја вредности и норме понашања. "Скупови су мање трајније скупине али и када су трајне, везе међу припадницима скупа су спољашње, посредне, појединци их не морају бити свесни. Неком скупу се објективно може припадати, а да се никада не развије свест о заједничкој припадности истој скупини".[97] Скуп је "група по себи" која може прерасти у заједницу, "групу за себе," ако се скуп устали а односи продубе услед обављања неке заједничке делатности или заједничког живота у истим околностима. Маркс је сматрао да је радничка класа у својој почетној фази била скуп, односно "класа по себи", али да је касније, када је постала свесна свог положаја, својих интереса, формирајући своју посебну групну свест, постала "класа за себе", односно заједница. Међутим, могућ је и обрнут процес - да се заједница уруши и претвори у скуп. На пример, породица као друштвена заједница може се распасти, а да се скуп не растури. То је случај када чланови породице и даље остану на окупу, али односи међу њима постану спорадични, формални, без симпатија и солидарности.

Према присности и интензитету интерперсоналних односа разликују се примарне и секундарне групе. Ову поделу група увео је у социологију Ч. Кули, према коме примарне групе карактерише постојање интензивних интерперсоналних односа међу члановима, јака емоционална везаност, јако осећање везаности за групу и контакти "лицем у лице", јер је број чланова релативно мали. Примарне групе су пре свега, породица, група вршњака, пријатељска група и друге микро групе. За разлику од примарних група, секундарне групе су велике, макро групе које настају на основу заједничких интереса. Ту контакти нису чести, нису ни непосредни, штавише појединци се често и не познају. Секундарне групе су на пример: класе, нације, политичке партије и друге макро групе.

На основу расподеле друштвене моћи и начина руковођења групе се деле на ауторитативне и демократске. Ауторитативне групе имају строгу хијерархијску организацију са изразитом неједнакошћу водећих и осталих чланова групе. Основни носилац регулације друштвених односа је снажан централизован ауторитет, било личности или мањег броја људи. У ауторитарним групама се моћ обезбеђује на основу хијерархије улога и положаја или традиције. Неједнакост се одржава свим средствима, укључујући отворену силу и репресију. Демократске групе су оне у којима постоји релативно сразмерно расподељена моћ између припадника и групе. У њима се наглашавају начела једнакости и солидарности, а групом управља најчешће онај који је "вољом већине изабран и који може да се смени уколико изгуби поверење".

12. Друштвене установе (институције)

Друштвене установе (институције) су, поред друштвених група, основне јединице друштвеног система. У друштвеним групама се непосредно повезује деловање и понашање појединаца, а у институцијама се друштвено деловање установљава као трајан и стандардизован процес којим се задовољавају одговарајуће друштвене потребе.

Готово сви социолози функционалистичке оријентације, почев од Конта преко Диркема до Парсонса, придавали су друштвеним установама кључни значај за разумевање људског друштва. Диркем и његови следбеници су, као што смо раније истакли, код разматрања предмета социологије, друштвене установе, односно институције одредили као централно подручје њеног предмета истраживања. Оне су друштвене установе

[97] М. Митровић; М. Трипковић; Д. Коковић, *Социологија*, Београд1993, стр. 152.

схватили као "скуп установљених радњи и мисли које појединац пред собом налази и које му се намећу".[98] Ово одређење друштвених установа у функционалистичкој социологији мање-више, важи и данас. Пошто установе обликују мишљења, осећања и деловања појединаца оне су, за функционалисте, главни механизам функционисања и одржавања сваког глобалног друштвеног система.

Многи социолози других теоријских оријентација сматрају да је функционалистичко одређење установа прешироко и да је њихова улога пренаглашена. Они углавном своде институције на установљен начин деловања, али не и мишљења и осећања појединаца. Тако на пример Роберт Бирстет друштвене установе дефинише као "формалан, усвојен, установљен и стабилизован начин неке активности у друштву".[99] При том, он прави разлику између установа и организација третирајући организације као уобличену целину улога и положаја појединаца. На пример, он саобраћај и образовање сматра установама, а железницу и школу организацијама.

Слично Бирстету, али са функционалистичким "призвуком" друштвене установе одређује и наш социолог Михаило Поповић. Он установе дефинише "као устаљен облик или начин обављања неке друштвене делатности који има одређен значај за одржавање и функционисање друштвеног система или неког његовог дела".[100] Установе су, по њему, тесно повезане са групама и организацијама чији чланови обављају установљену делатност. Иако ова одредба друштвених институција има функционалистички "призвук" она у великој мери изражава њихову садржину, карактер и улогу. Као колективне друштвене творевине установе су нераскидиво повезане са друштвеним вредностима и нормама, јер их оне установљавају, али и са групама и организацијама које обављају установљену делатност. Друштвене установе, као установљени и стабилни обрасци деловања и понашања, увек усмеравају људске поступке и односе у правцу који има одређени смисао и значај за одржавање глобалног друштвеног система или неког његовог дела. Поједине установе губе свој друштвени смисао ако више не задовољавају друштвене потребе због којих су настале, ако су се измениле саме потребе, или, пак, начини њиховог задовољавања који зато траже нов облик стандардизоване делатности - нову установу.

Свако савремено друштво састављено је из широке мреже друштвених установа. Та мрежа се непосредно шири како се друштво развија и настају нове друштвене потребе које треба задовољавати. Друштвене установе односно институције, могу се класификовати по различитим критеријумима, међутим, најважнија је њихова подела према садржају функција које врше у друштву. У том смислу установе се деле према основним функционалним подручјима глобалног друштвеног система на: репродуктивне, економске, политичке и културне.

Друга битна подела друштвених установа је према начину укључивања људи у њих. Према овом критеријуму установе се најчешће деле на добровољне и принудне. Добровољне установе, које се често називају удружењима или асоцијацијама, заснивају се на слободном укључивању појединаца у њих, непринудној подели улога и правилима уважавања консензуса без пратећих санкција. Принудне институције, односно установе, темеље се на нужном укључивању људи, несамосталној подели улога и правилима безусловног поштовања иза којих стоје друштвене санкције.[101] Добровољне установе,

[98] М. Мос; П. Фоконе, *О социологији*, Београд 1940,стр. 50.
[99] R. Bierstedt, *TheSocialOrder*,New York 1957, str. 200.
[100] М. Поповић, *Исто*,стр. 247.
[101] М. Печујлић; В. Милић, *Исто*,стр. 54-56.

односно удружења настају у микросферама друштвеног живота људи, обично на маргинама друштвеног система и односе се на споредне људске активности. Принудне установе су у правом смислу речи друштвене творевине које представљају окосницу друштвеног система. Као и принудни односи и оне настају у безличним скупинама и у центру су друштвеног система. Пошто представљају егзистенцијалне активности људи оне се увек јављају као принудне установе у које се људи морају укључити да би друштво уопште постојало.

13. Функционални подсистеми друштвеног система

Функционално сродне друштвене групе и институције ради задовољавања темељних потреба људи међусобно се повезују у шире друштвене комплексе који представљају функционалне подсистеме глобалног друштва. У сваком глобалном друштву, почев од родовског до савременог друштва, оличеног у држави нацији, постоје четири основна подсистема у оквиру којих се задовољавају базичне потребе људи и друштва; то су: репродуктивни, економски, политички и културни подсистем. Треба напоменути да су у родовском друштву ови подсистеми били у зачетку и недовољно међусобно издиференцирани, међутим, са развојем друштва они се јасно диференцирају и уобличавају као посебне сфере друштва.

Репродуктивни подсистем чине друштвене групе и институције у оквиру којих се обезбеђује људска репродукција која је предуслов постојања друштва. Најважније друштвене институције, односно групе које чине темељ репродуктивног подсистема глобалног друштва јесу брак и породица. За њих се везују и многе друге институције које обезбеђују људску репродукцију. Тако је, на пример, брак као институција повезан са установама веридбе, венчања, даривања и сл.

Економски подсистем саткан је од готово бескрајног сплета друштвених институција и група. У оквиру њих врши се производња, размена, и расподела добара и услуга којима људи задовољавају своје материјалне и духовне потребе. Готово је немогуће утврдити које су од тих установа и група важније од осталих, али са становишта формирања структуре глобалног друштва посебан значај имају установе попут: технологије, поделе рада, својине, тржишта, као и производних организација.

Политички подсистем глобалног друштва обухвата најразличитије друштвене установе и групе којима се организује и усмерава друштвени живот људи. Централна институција политичког подсистема јесте држава која, на основу легитимитета политичке власти и монопола физичке принуде, регулише и усмерава главне политичке токове у друштву. Поред државе политички подсистем обухвата и разноврсне политичке субјекте, почев од политичких странака, преко друштвених и политичких покрета, невладиних организација и других интересних група које учествују у вршењу политичке власти, или пак утичу на њено деловање.

Културни подсистем глобалног друштва обухвата сплет културних институција, као и духовне културне творевине које настају као резултат стваралачког деловања појединаца и друштвених група у оквиру тих институција. Базична културна установа јесте језик. На њему се темеље не само културне него и све друге друштвене институције, групе и сви облици друштвеног деловања и друштвених односа међу људима. Поред језика, културни подсистем глобалног друштва обухвата и широку мрежу образовних, научних, здравствених, уметничких, религијских и других институција и творевина које

служе овладавању природом, стихијом друштвеног живота, заштити и развоју човека и осмишљавању његове егзистенције.

У социологији од њеног настанка па све до данас трају теоријски спорови, посебно између марксиста и функционалиста, о томе који од ових подсистема глобалног друштва има одлучујућу улогу у друштвеном животу људи и обликовању друштвене структуре. Социолози догматске марксистичке оријентације, иако декларативно истичу да су сви подсистеми дијалектички међусобно повезани, у конкретном објашњењу друштвене структуре сматрају да економски подсистем детерминише, одређује остале подсистеме. При том се позивају на Марксов став из *Предговора критици политичке економије* где он истиче да "у друштвеној производњи свога живота људи ступају у одређене, нужне односе, независно од њихове воље, односе производње који одговарају одређеном ступњу развитка материјалних производних снага. Целокупност тих односа производње сачињава економску структуру друштва, реалну основу на којој се диже правна и политичка надградња и којој одговарају одређени облици друштвене свести. Не одређује свест људи и њихово биће, већ обрнуто, њихово биће одређује њихову свест".[102] Овај Марксов став лапидарно исказан никако се не може сматрати његовим темељним теоријским полазиштем у схватању друштва и друштвене структуре. Ако се узме у обзир целина Марксовог стваралаштва, јасно ће се уочити да он друштво и његову структуру схвата као дијалектички тоталитет, целину саткану из разноврсних облика друштвеног деловања, друштвених односа и надличних културних творевина који су међусобно повезани и уткани једни у друге.

Насупрот марксистима, социолози функционалистичке оријентације сматрају културу, односно духовне културне творевине и институције у оквиру којих оне настају примарним подсистемом друштва, који обликује његову структуру и утиче на његове промене. Огист Конт, зачетник функционализма сматра да колективни ум, саткан од знања веровања, моралних норми, осећања и делатности људи који из њих произилазе, обликује друштво и његову историју. "Верујем да читаоцима овог дела, пише он, не морам доказивати да идеје владају светом и да га потресају, или другим речима, да сав друштвени механизам (друштвена структура - подвукао М. П.) почива у крајњој линији на мишљењима".[103] Емил Диркем, оснивач функционализма, тврди да основу људског друштва чини колективна свест, односно колективне представе људи оличене у идејама (искуствена сазнања и веровања) и нормама (религијским, моралним, обичајним и сл.). Колективна свест, која принудно делује у друштву обликује све друштвене институције, а преко њих мишљења, осећања и понашања људи. Готово исто схватање, али у развијенијој форми, заступа и Талконт Парсонс, водећи функционалиста. Он сматра да културни поредак који представља институционализовани систем културних и моралних вредности чини "базу друштва". Тај поредак "одржава схему", духовно јединство друштва и одређује понашање појединаца и друштвених група.[104]

Оба ова теоријска приступа једнострано гледају на процесе обликовања друштвене структуре. Догматски оријентисани марксисти пренаглашавају улогу економског а функционалисти културног подсистема у формирању друштвене структуре. Људско друштво је, како то са правом заговарају Марсел Мос и Жорж Гурвич "тоталан феномен",

---

[102] К. Маркс, *Прилогкритициполитичкеекономије*, Београд 1959,стр. 8.

[103] О. Конт, *Курспозитивнефилозофије:двауводнапредавања*, Београд 1962,стр. 30.

[104] Т. Парсонс, "Прегледдруштвеногсистема" у *Теорија о друштву*, томI, исто, стр. 42-44.

у коме су сви његови подсистеми и њихови чиниоци међусобно тако повезани да један другог прожимају и условљавају. Ниједан од подсистема глобалног друштва нема детерминистички карактер у односу на друге јер су у сваком од њих уткани утицаји и деловање свих. На пример, економски подсистем како то истичу марксисти, утиче, али не детерминистички на обликовање и мењање политичког и духовног културног система, а ми додајемо и на подсистем људске репродукције. Међутим, с друге стране, на економски подсистем, економску структуру друштва, исто тако утичу обликују га и мењају људска репродукција-кроз природни прираштај, политика кроз државну економску политику, и култура-преко свих својих творевина, а посебно преко вредности и норми, а у савремено доба и преко научних достигнућа. Исти је случај и са осталим подсистемима глобалног друштвеног система.

Због овакве дијалектичке природе односа који постоје између појединих подсистема глобалног друштва и њихових чинилаца, структура друштва се непрестано мења. Када се услед међусобног дејства промени унутрашња структура свих подсистема, нестаје стари систем и рађа се нови глобални друштвени систем.

14. Појам, садржај и облици друштвених промена

У свим областима друштвеног живота непрестано се догађају различите промене, које по свом карактеру и интензитету могу бити брже или спорије, постепене или нагле, мирне или насилне. Неке промене се лако запажају и дешавају у облику једног чина, као што су на пример револуције, државни удари, династичке промене, промене граница појединих држава и сл. Друге промене могу дуго трајати и често остају незапажене све док не доведу до једног квалитативно новог друштвеног стања. Такве промене су најчешће у области технолошких достигнућа, економских односа, у култури, науци итд. Међутим, и у овим областима могу се догодити нагле и скоковите промене, исто као што се и у политици могу догодити еволутивне промене, које тек после дужег процеса доводе до видљивог новог стања и нових односа.

Друштвене промене и друштвена структура су главне теме социологије. Оне су нераздвојне, јер је, у суштини, свака друштвена промена структура у настајању или структура у нестајању. Зато је друштвена промена разлика између два стања друштвене структуре. Основна и полазна категорија у разматрању друштвених промена јесте *друштвено кретање*.[105] То је најшири и најопштији појам који обухвата све друштвене процесе. Овај појам укључује све промене у друштву, без обзира да ли су оне ситне и свакодневне које се догађају унутар микро група или су то крупне промене друштвеног система у току револуције. Основни облици друштвеног кретања су: *друштвена промена* и *релативна стагнација*.[106] Друштвена промена је последица друштвеног кретања у виду измене неког структуралног односа, друштвене институције у целини или неког њеног дела. Стагнацијом се означава релативно мировање друштва у дужем периоду. То је у савременом друштву готово незамисливо, међутим у историјском развоју друштва, нарочито у ранијим фазама феудализма, такве ситуације су биле видљивије. Тада су промене биле безначајне или веома споре - подела рада се није битније развијала нити су

[105]М. Поповић, *Социологија*, Београд 1974, стр. 88.
[106]*Исто*.

средства за рад значајније усавршавана, а и друге промене, особито у породичним односима, својинским односима, начину управљања итд, биле су веома споре.

Под друштвеном променом се подразумевају сви процеси кретања друштва, без обзира на њихов историјски смисао и правац одвијања који мењају или непосредно утичу на измену, макар и делимичну, структуре датог социјалног система, односно глобалног друштва. Појам друштвена промена је врло широк. Он обухвата промене у виду значајније измене неког структуралног односа између класа и слојева, измену у систему друштвених вредности и односа, промену у начину управљања системом, као и све друге врсте друштвених промена. У процесу друштвених промена долази до стварања нових структуралних елемената и односа, али, истовремено, и слабљења и нестајања старих елемената и односа у друштвеној структури. У социологији се најчешће указује на *прогресивне* и *регресивне* друштвене промене, односно на промене које значе друштвено напредовање или друштвено назадовање.

Према већини социолога, могуће је издвојити објективне показатеље друштвеног напретка, а то су: ниво развијености науке и технологије; квалитет пораста новостворених вредности у материјалној и духовној производњи; пораст нивоа животног стандарда становништва; пораст просечног животног века човека; пораст људских потреба, као и њихово квалитетније задовољавање; развој политичких и других друштвених слобода; квалитативни преображај друштвених установа; промена односа друштвених група у социјално-класној структури друштва и смањење социјалних тензија; демократизација власти; преображај система образовања и културе и њихова доступност што ширем слоју становништва. Прогресивне друштвене промене, у историјском кретању друштва, доприносе јачању опште моћи човека, како над природом и њеном стихијом тако и над друштвом и његовом стихијом. Ако неко друштво постигне, у одређеном периоду, побољшање једне од социјалних карактеристика, такав развој може се оценити као друштвени напредак у ширем социјалном смислу.

Друштвени регрес или назадовање је друштвено кретање у супротном смеру. То су промене које воде ка опадању материјалних и духовних вредности у друштву, опадању животног стандарда становништва, ограничењу људских слобода и права грађана, што све скупа води ка враћању на историјски превазиђене друштвене односе и вредности, начине производње, облике власти, установе и идеје. Такве промене, у суштини, воде историјском назадовању друштва. Типичан пример друштвеног регреса је пропадање Римског царства. Периоди назадовања друштва су пролазна појава и могу различито да трају. Ако се они продуже, онда друштвено назадовање може да изазове озбиљну кризу или стагнацију друштва.[107] Сваки процес промене друштвених односа, стварања нових структурних елемената, у исто време прати процес слабљења и нестајања старих елемената и односа у друштвеној структури. У историји људског друштва прогрес и регрес су два комплементарна процеса. Стварање нових односа и структура, рађање нових установа и идеја дијалектички је повезано са укидањем старих, преживелих односа, историјски дотрајалих структура, установа и идеја. Кретање и развој друштва, у суштини, одвијају се кроз кроз сукобе прогресивних и регресивних снага, покрета и идеја, које имају различит интензитет и различите форме испољавања и разрешавања, што зависи од низа чинилаца и

[107]Упоредити: М. Поповић, *Социологија*, Београд 1974, стр. 91; Љ. Р. Митровић, *Општа социологија*, Београд, Ниш 2003, стр. 271; Р. Д. Лукић, *Основи социологије*, Београд 1994, стр. 327-328.

околности у друштву - "Прогресивне и регресивне друштвене промене су међусобно дијалектички повезане".[108]

Прогрес и регрес, као друштвени процеси повезани су са различитим интересима и положајима друштвених слојева и класа, затим у идеолошком и теоријском схватању друштвених промена. Отуда долази до различитих оцена која је друштвена промена прогресивна, а која регресивна. Са становишта једног друштвеног слоја или класе, нека друштвена промена може се оценити као прогресивна, јер води јачању њених позиција у економској и политичкој сфери, у области задовољавања њених интереса, док та иста промена, за припаднике другог слоја или класе може значити регрес, јер води слабљењу њених позиција, њене улоге у друштву и историји, може довести чак и до њеног уништења као класе. У вези с тим, Лењин је својевремено писао да у класном капиталистичком друштву скоро да нема ниједне економске појаве која у исто време у друштву не би означавала плус за једну и минус за другу класу.[109] Процена неке друштвене промене садржи субјективну компоненту, јер је сам развој у друштву често објективно противречан, изазива обично супротне последице. Проблем друштвеног прогреса не може само да се сведе на класну компоненту, јер човек није само припадник одређене класе, јер он има и опште људске потребе и интересе.

Чиниоци друштвених промена могу бити: природни услови, који су нарочито долазили до изражаја у ранијим фазама развоја друштва; економија, технологија и организација; друштвени слојеви, класе, елите моћи, друштвени покрети, политика, културни чиниоци, харизматичке вође, личности, планетарне елите моћи (међународни фактори) и тд.

Основна подела друштвених промена јесте на: 1) системске промене, и 2) промене према општем правцу кретања историје, или историјски типови друштва. Затим, подела према смеру кретања промена у односу на поглед на свет, оне могу бити: 1) у правцу разарања друштва (ентропије); 2) у правцу назадовања друштва; и 3) у правцу новог напретка. Поред тога, у разматрањима о променама често се указује на облике промена (еволуција и револуција) и чиниоце промена.

15. Промене унутар друштвеног система

Промене унутар друштвеног система су адаптационе промене које су просто прилагођавање новим околностима. Оне друштвену структуру чине сложенијом, али не мењају темеље владајућег поретка и они у суштини остају исти. То могу бити површне и ситне еволутивне промене. Поред тога, промене унутар друштвеног система су спорије и постепене. Оне се одвијају у дужем временском периоду. У еволутивним преображајима користе се легална средства и методе. Мењају се закони и други прописи према уобичајеној процедури, која треба да омогући институционалне друштвене промене, као што су на пример промене у високом образовању. Еволутивним променама се само делимично мењају неке друштвене институције. Мењају се само донекле друштвени односи, при чему се не мења из основа карактер друштвеног система. Еволутивне промене су делимичне и оне не изазивају, бар не одмах, корениту трансформацију друштвеног

[108] Љ. Р. Митровић, *Општа социологија*, Београд, Ниш 2003, стр. 271.
[109] В. И. Лењин, *Развитак капитализма у Русији*, Београд 1958, стр. 139.

система. Међутим, треба имати у виду, да еволутивне промене могу после дужег времена да доведу до темељне измене постојећег система друштвених односа. Зато промене унутар система и промене система нису апсолутно одвојене. Еволутивне промене дешавају се обично у виду компромиса између супротстављених друштвених снага (класа, слојева, етничких група).

Веома чест облик промена унутар система које се плански и са одређеним циљевима спроводе јесу реформе. Реформа је друштвени процес који садржи нормативни програм акција и мера. Тим програмом означене су промене унутар владајућег друштвено-економског, политичког и социјалног система, тј. структура глобалног друштва. Реформе представљају еволутивно кретање друштва унутар исте друштвено-економске формације. Према садржају друштвених процеса, реформе могу бити економске, политичке и социјалне. Када обухватају неку делатност или сферу друштва, онда је реч о парцијалним реформама, а када се односе на цело друштво, онда се такве реформе називају тотална друштвена реформа. Реформе се могу разликовати по радикалности циљева и свом домету у друштвеном животу, по снагама које су њихови носиоци, по обиму и интензитету друштвених промена. Реформа може водити постепеном стварању услова за радикалније друштвене преврате или конзервирање постојећег система и његовој модификацији да би се амортизовале социјалне разлике и конфликти. Оне могу водити својеврсној институционализацији конфликата и интегрисању друштвених снага у владајући систем. Реформе које воде институционализацији конфликата имају позитивну улогу у друштвеном развоју и могу утицати на мирнију форму револуционарног преображаја. А реформе које разним мерама, најчешће репресивним, сужавају простор за испољавање прогресивних снага у друштву и настоје конзервирању постојећег стања, објективно заоштравају друштвене противречности и отварају кризу владајућег система и на тај начин стварају претпоставке за револуцију и друге облике радикалних друштвених промена.

На промене унутар друштвеног система у савременом друштву веома изражену улогу има политички фактор, који се изражава кроз деловање: 1) државних органа, који дефинишу програме промена и у складу са њиме врше промене у правном поретку, у преобликовању друштвених институција и установа, и утврђују систем мера и акција које спроводе државни органи; 2) политичких партија, које дефинишу идеологију система, боре се за њено остваривање и диктирају ритам промена; и 3) други политички субјекти који дају импулс променама (сидикати, друштвени покрети, интересне групе). Ови чиниоци могу веома битно утицати и на промену система.

16. Промене друштвеног система

Променом система означавају се нагле и дубоке промене у структури и односима одређеног друштва, које доводе до промене целокупне друштвене структуре. Промене система обично се називају социјалном револуцијом. Зато се промене система остварују, најчешће насилно, револуцијом, државним ударом, династичком сменом или грађанским ратом. Међутим, такве промене могу се остварити и постепено у дужем временском периоду. Револуционарне промене су корените друштвене промене, њима се мења основни карактер друштвеног система Тада долази у краткотрајном временском периоду до веома значајних друштвених промена (Француска револуција 1789-1794, Октобарска

револуција 1917, социјалистичка револуција у Југославији 1941-1945. итд). Револуционарни друштвени преображаји остваривали су се оружаним средствима, мада је Маркс сматрао да у свакој будућој револуцији није неопходно применити оржје.[110]

Промене система најчешће настају најпре променом политичке власти, од стране класе, друштвеног слоја или политичке елите која жели успостављање друкчијег друштвено-политичког поретка. То подразумева и свргавање класе или политичке елите која је на власти. А потом настају и промене у целокупном друштвеном систему, од продукционих односа преко политичке и правне сфере, па све до промена којима се уређује свакодневни живот грађана (промене у пореском, здравственом, пензионом, социјалном или образовном систему).

Социјална револуција има своју објективну основу и историјски је условљена. Она сазрева у крилу постојећег друштва и појављује се као одређена могућност, упркос томе што је одређује велики број чинилаца и што је она дело организованих друштвених снага. Револуције су саставни део историјског развитка. До револуционарне ситуације доводи низ тешко уочљивих промена које су по својој природи еволутивне. Али то су промене само у оквиру постојећег друштва, а револуционарна ситуација је поуздани знак да је друштво ушло у кризу или се заплело у своје противречности тако да се на темељу постојећих економских, политичких, идеолошких и других структура и односа не може даље развијати. Револуција се онда појављује као последица еволутивног развоја и као нужност. Таква ситуација није довољан услов за револуцију, јер револуција настаје као свестан и организован акт. Уопште узев, на темељу објективних могућности, револуција може бити само дело организованих истомишљеника који су спремни и кадри да практично раде на рушењу постојећег и изградњу новог друштвеног поретка. При томе револуција не избија без дубоке и свеопште државне кризе у којој готово нико више не може да живи на стари начин.

Револуција је, у одређеном смислу, прекид континуитета. Она значи разарање друштвено-економских, а постепено и свих осталих структура дате формације на једној, и изградњу нових, на другој страни. Овај прекид никада није потпун, јер се низ друштвених чинилаца баштини и након револуције, особито културни чиниоци, који чине вертикалу резултата укупног развоја одређеног друштва, као што су национални идентитет, језик, као и многе друге творевине традиционалне културе укључујући и систем вредности. Такође, након револуције и многи чиниоци старог поретка жилаво се опиру променама и наступању новог. Облици револуције могу бити веома различити, јер на њих утиче низ конкретно-историјских околности. Револуционарна класа, односно друштвени и политички покрет који је ствара, принуђена је да општу револуционарну стратегију прилагођава датим приликама и неопходним савезништвима, снази, упорности и вештини противника, међународним околностима итд. Још у већој мери путеви револуције зависе од сложене природе друштвене формације и заједнице у којој се револуција развија.

Прелазак државне власти из руку једне у руке друге класе, најчешће се назива политичком револуцијом и представља преломни момент једног револуционарног процеса, моменат који се може установити са великом тачношћу. Иако револуција започиње у економској сфери, она неизбежно, преко политичких борби води државној

[110] На митингу у Амстердаму, после Хашког конгреса Прве интернационале 1872. године, Маркс је сматрао могућим да радници у Холандији, Енглеској или Америци постигну своје циљеве мирним путем (*Прва интернационала*, Београд 1950, стр. 104-105).

власти.Освајањем власти револуционарна класа стиче најефикасније оруђе рушења дотадашњег и стварања новог поретка. Освајање државне власти није просто освајање постојећег државног апарата, него његово разбијање и изградња новог. То значи да револуција води прекидању правног и сваког другог институционалног континуитета.

17.Друштвена покретљивост

Покретљивост друштва обухвата промене у друштвеној структури које настају померањем појединаца и друштвених група. Та покретљивост може се посматрати са више аспеката. Са становишта поделе рада то је прелазак из једне улоге у другу, која се назива *хоризонтална покретљивост* друштва. У структури друштвених односа, то је померање са једног положаја на други, што се означава као *вертикална покретљивост*. И са становишта територијалне организације друштва то је прелазак из једног места у друго, и таква покретљивост друштва зове се *просторна покретљивост*.

Хоризонтална покретљивостобухвата померање појединаца и група из једне друштвене улоге у другу, не мењајући при том свој социјални статус. Оваква покретљивост се најчешће испољава у различитим променама професионалних улога (делатности), места становања, појединаца и друштвених група, при чему се промене догађају у оквиру истог друштвеног слоја или класе. Типичан пример за ову врсту покретљивости у друштву су преквалификације радника који су се у једном предузећу нашли као "технолошки вишак", па се онда, након допунског образовања, упошљавају у друго предузеће или економске миграције када се напушта радно место у једном предузећу да би се упослило у неком другом, а да при томе промена професионалних улога не мења њихов социјални статус. Хоризонтална покретљивост појединаца и друштвених група указује да су они само променили место у расподели рада, али не и место у социјалној структури друштва.

Вертикалнапокретљивостједруштвенипроцескадапојединциилигрупемењајусвојуул огуудруштвупреласкомнавишиилинижистепенналествицисоцијалнестратификације, билодасенањојпењуилисилазе. Променом улоге најчешће се мења и друштвено-економски положај појединца или групе и обрнуто. У том смислу, вертикална покретљивост манифестује се као друштвено напредовање или назадовање појединаца и друштвених група са становишта друштвеног угледа и вредности. Вертикалнадруштвенапокретљивостзависиодкарактераструктуреодређеногдруштваипоказ ујеколикојеоноотвореноидинамично, коликоуњемупостојемогућностизапрелазизједногслојаудруги, изједнекласеудругу. Обим и интензитет вертикалне покретљивости, као облика микро промена у једном друштву условљен је присуством или одсуством тзв. структурних макро промена. У том смислу облици историјског кретања друштва (прогрес, регрес, релативна стагнација) кроз које пролази једно конкретно-историјско друштво, различито утичу на обим и карактер социјалне покретљивости уопште, а посебно на вертикалну друштвену покретљивост. Уколико се једно друштво налази у динамичној фази свог развоја или у великој кризи, онда у њему јача вертикална покретљивост, у смислу битних померања људи и друштвених група на лествици социјалне слојевитости, за разлику од стабилних периода, периода спорих друштвених промена, у којима постоји слабија вертикална покретљивост.

Просторна покретљивост је физичкопомерање појединаца и друштвених група у одређеном географском простору, што је најизраженије у миграцијама. Миграције могу имати различите појавне облике, од добровољног пресељења појединаца или њихових породица из једног места у друго до присилног пресељавања из једног краја у други, што се догађа након природних катастрофа (поплаве, земљотреси и сл) или ради изградње великих инфраструктурних објеката (железнице, аутопутеви, индустријски објекти и тд). Затим, миграције могу бити из једне земље у другу, такође добровољне и принудне, што се догађа у време ратова или у миру што се регулише међудржавним споразумима, тзв. реторзијом становништва. Код миграција разликују се интерне миграције, које означавају померање појединаца и становништва унутар граница једне земље, и спољне, или међународне миграције. Затим, могу се запазити још неке релације миграција, као што су село - град, сезонске, дневне (одлазак на посао или у школу свакодневно у место где људи не живе), сталне итд. Интерне миграције могу бити локане, које се одвијају у оквиру једне локалне заједнице, регионалне и државне. Разлози миграција могу бити различити. Најчешће су то економски разлози - одлазак људи из неразвијених у привредно развијена подручја, где је могућност запошљавања и зараде већа; затим, то могу бити развојни друштвени процеси, политички разлози, васпитни и тд.Осим ових кључних или најфреквентнијих аспеката у разматрању друштвене покретљивости, треба имати у виду да је могуће издвојити још неке аспекте или врсте, као што су: индивидуална и групна покретљивост (разликовање према томе ко се помера - појединци или групе); унутаргрупна и међугрупна (да ли се приликом померања остаје у истој групи или се приступа другој); унутаргенерацијска и међугенерацијска покретљивост (да ли се померање врши у току једне генерације или се деца померају у односу на своје родитеље).[111]Од свих поменутих облика покретљивости друштва у пракси се не јавља ни један у чистом облику, већ су сви они добрим делом садржани једни у друге, нпр. међугенерацијска у вертикалној и просторној - одлазак сина сељака из села у град на студије, који по завршетку факултета остаје у граду.

18. Узроци, механизми и последице друштвене покретљивости

Покрељивост друштва у свим његовим аспектима веома је изражена у савременом друштву. Прекретницу у историјском развоју друштва, чини прелазак из мануфактурне производње у индустријску, која се касније све више убрзава таласима научно-технолошке револуције; затим, нагло насељавање градова и њихова урбанизација; колонизација; јачање војног комплекса; либерална демократија, која је освајањем политичких слобода и права унела динамику у политички живот и омогућила приступ политици људима из различитих друштвених слојева; масовно образовање и масовна култура; као и друштвени конфликти који се јављају у веома различитом интензитету и облицима - од обуставе рада у некој фабрици до међудржавних ратова. Поред ових глобалних узрока, покретљивост друштва зависи од друштвене структуре конкретно-историјског друштва и обрнуто, где се указује да су друштва са израженом покретљивошћу отворена друштва, док су прединдустријска друштва затворена зато што су се у њима веома тешко мењали положаји и улоге. Међу узроцима друштвене

[111] М. Поповић, *Проблеми друштвене структуре*, Београд 1967, стр. 308.

покретљивости треба имати у виду и појединачне потребе људи, њихове мотиве и жеље, који су такође заначајни.

Усоциологијисеособиторазматрајумеханизмиили*канали*друштвенепокретљивостии најчешћесенаводе: образовање, бављењеполиткомисклапањебрака. Образовање је у савременом друштву најважнији канал друштвене покретљивости. Кроз образовање, уколико је оно доступно свима из различитих друштвених слојева, омогућује се стицање квалификација за обављање разних друштвених улога. То им уједно обезбеђује значајне друштвене предиспозиције да могу лакше да се крећу у свим доменима друштвене покретљивости (вертикалној, просторној, међугенерацијској и тд). Бављењеполитикомомогућавапроменудруштвеногстатусаувеликимраспонима - можесебрзодоспетинанајвишедруштвенеположаје, аможесеибрзопастинанајнижеположаје. Покретљивост кроз политичку делатност све више расте у савременим друштвима, јер су у порасту масовне политичке организације друштва (странке, синдикати, политички покрети, невладине организације и тд) које окупљају велики број људи. У многим друштвима, кроз начело једнакости у избору, пружају се шансе свима за брзу личну промоцију. Бављење политиком значи утицај на друштвене установе у којима је усредсређено највише друштвене моћи. Склапањебрака, особитоутрадиционалнимдруштвима, замногејебионајважнијиканалдруштвенепокретљивости, азавеликидеоженазначиоје промену друштвене средине имогућностуспонаилиочувањанаследногдруштвеногположаја. Иданасјеудајаилиженидбаважанмеханизамдруштвенепокретљивости, алинеумериукојојјетобилораније. Поред ових механизама, као канал друштвене покретљивости може бити и поседовање специјалних особина поједнаца које су неопходне у одређеном тренутку, као што су храброст у рату, харизма и говорништво у политици, остварени таленат у спорту или уметности, "сналажљивост" у друштвеним кризама итд. Покретљивост друштва може бити у извесној мери и блокирана, а то се догађа у друштвеним кризама и уколико у одређеном друштву постоји дискриминација, на било којој основи - расној, полној, верској, етничкој и тд.

Повећанапокретљивостдруштваможеиматиодређенепоследице, којемогупозитивнеинегативне, каоштосу: слабикохезијагрупаињиховимеђусобниконфликти; променомсоцијалногположајамењасе "погледнасвет"; напуштањемпородицеидругихпримарнихгрупа, слабеилисекидајупримарневезе; повећавасеобимкриминалнихидругихдевијантнихпојава; постојисталнаменталнанапетост, повећавасеосећајнесигурностиипојављујусенеурозе; доласкомновихљудиилиодласкомстарих, мењајусеобрасцимишљењапонашањаиделовања; смањујуседруштвенеразликеизмеђугрупаипојединацасаразличитимположајимаиулогама; долазидоповршностиуодносимазбогкраткотрајнихиформалнихконтакатамеђуљудима. Покретљивостдруштва, пореднаведенихпоследица, изазиваимешањеразличитихкултурнихсистемаивредности, слабљењеидезинтеграцијулокалнихкултура, слабљењеетноцентризма, локалнеограниченостиинационализма. Друштвена покретљивост утиче на васпитање младих, на моделе понашања који постају често неодређени и конфузни, на слабљење и дезинтеграцију моралних вредности и норми, на толеранцију различитих група и разбијање догматских мисаоних структура. Процес друштвене покретљивости такође утиче на смањивање разлика у култури и стилу живота због масовне производње и

потрошње које стварају стандардизоване културне вредности. Традиција слаби, опада страхопоштовање према свим ауторитетима, а утицај наслеђа постаје све безначајнији.

19. Структуралне промене у савременом друштву

Савремено или модерно друштво, како се оно још назива, настаје у XVII веку и траје до данас. У анализи савременог друштва многи социолози користе изразе индустријско и постиндустријско друштво, као аналитичке категорије његових структуралних промена.[112] Индустријским друштвом означава се раздобље до половине XX века, а постиндустријским од половине XX века до данас.[113]

Савремено друштво настаје на тековинама традиционалног друштва, најпре у Европи, а потом и у другим деловима света. Његовом настанку и убрзаном развоју значајно су допринеле технолошке револуције: Прва, која је започела проналаском парне машине (1765) и друга открићем електричне енергије (1884). Оне су условиле и низ других структуралних промена, као што су: прелаз из мануфактурне производње у индустријску, настанак робно-новчане привреде и убрзани развој градова; затим, промене које су настале у духовној сфери: појава филозофије просветитељства, либерализма и рационалистичког поглед на свет, што је допринело секуларизацији друштва и развоју образовања и науке; великих научних и географских открића, стварања националних држава, колонијалних освајања и тд. Значајан подстицај овим процесима дале су и буржоаске револуције у Европи током XVII и XVIII века, које су свргле монархије са политичке сцене или су потпуно минимизирале њихов утицај, изборилe се за једнакост и политичке слободе људи. Све је то ослободило огромну друштвену енергију и довело до убрзаног и неравномерног друштвено-економског развоја у свету, али и у одређеним конкретно-историјским друштвима, па је неминовно дошло до великог социјалног раслојавања и стварања класног друштва. Зато се индустријско друштво, као глобално друштво, према општим променама развијених конкретних друштава, може означити као неравномерно развијено капиталистичко друштво. Капиталистичко друштво има своје три веома препознатљиве фазе. То су *либерални капитализам*, који је изражен у начелима слободе, економског индивидуализма и политичке једнакости; *монополистички капитализам*, чије је основно обележје настанак монополистичких организација капитала које ограничавају конкуренцију и слободу капиталистичке иницијативе; и *државни капитализам*, који се одликује системом мера које предузима држава у циљу усмеравања привредног развоја, али и укупно друштвеног.

Основне карактеристике индустријског друштва су: тржишна производња роба и услуга, неравномерна расподела створених добара, брз развој науке и технологије, масовно насељавање градова и њихова урбанизација, све мање људи живи на селу и бави се пољопривредном производњом, брз развој масовног образовања и тд. Истовремено, за ово друштво се може рећи и да је непрестано у конфликту, било да се ради о социјалним конфликтима у конкретном друштву или о борби за сировине ван животног простора

[112] М.Пешић, *Социолошке теорије*, Београд 1994, стр. 171-176.

[113] Творац концепта постиндустријског друштва је амерички социолог Данијел Бел. Он је термин *постиндустријско друштво* употребио први пут 1950. године на својим предавањима у Салцбургу, а касније је разрадио у студији *Долазак постиндустријског друштва* (1974). Израз постиндустријско друштво користе и други савремени социолози, нарочито А. Турен, Т. Ботомор, А. Тофлер и други.

одређеног друштва. Зато су учестали ратови, укључујући и оне глобалних размера (Први и Други светски рат), који су донели огромна разарања и страдања људи.

Велике промене у савременом друштву после Другог светског рата, које настају проналаском атомске енергије (1945), а потом конструкцијом електронског рачунара (1946) и дефинисањем основа теорије комуникације и управљања (1947), означавају се као трећа технолошка револуција или научно-технолошка револуција.[114]Промене које је изазвала ова револуција манифестују се кроз: коришћење нових извора енергије, нарочито атомске; хемизацију предмета и процеса рада; развој генетичког инжењеринга, електронике, средстава комуникација и саобраћаја, а особито кроз развој информатичко-комуникационих технологија. Ова технологија, нарочито са својом микроелектроником, је најбрже напредовала и најуниверзалније примењена у свим аспектима друштвеног живота – од компјутеризованих робота у производњи, преко рачунара и рачунарских мрежа у савременом пословању до употребе рачунара и интернета у кућним пословима, као и мобилног телефона у индивидуалном комуницирању. Ове технолошке промене имају и социјалне импликације на структуру и динамику савременог друштва, односно обележја структуралних промена, које се огледају, нарочито кроз промене у: економској структури, социјалној структури и социјалној динамици, политичком животу, друштвеној свести, породичним односима и у начину живота људи.[115]

Промене у економској структури. - Оне долазе до изражаја најпре у изменама у предметима и средствима рада, као и у начину производње у целини. У начину производње догађају се промене које из основа мењају традиционалну структуру индустријског друштва. Суштину тих промена чини свеобухватна аутоматизација и роботизација у чијој је основи микроелектроника која је омогућила висок прогрес оруђа за рад и генерисала велике промене у подели и продуктивности рада. То је довело и до: већег удела терцијалних делатности у привредној структури, значајног пораста удела инвентивности и стручног знања у људском раду, промена у структури запослености, скраћења радног дана и пораста слободног времена, као и повећања животног стандарда људи. У структури запослених дошло је до великог померања из примарног у секундарни и терцијални сектор. Терцијални сектор постаје најважнији, а значај примарног и секундарног сектора опада, јер се непрестано смањује број запослених у овим секторима. У развијеним земљама преко 50 одсто запослених је у терцијалном сектору. Са овим променама истовремено долази и до промена у професионалној и образовној структури запослених. У многим истраживањима се указује на тенденцију смањења индустријских радника и пораст "немануелних радника".[116] И не само то, већ се смањује и употреба живог рада уопште. Ове промене доводе до измењеног положаја радника у новим околностима и "крају друштва рада".[117]Уједно, ове промене доводе и до повећања незапослености, доквалификације и преквалификације радне снаге, смањења способности, маштовитости и друштвености човека уопште.

---

[114]Научно-технолошка револуција, у односу на технолошке револуције, представља синтезу организованих научних и технолошких открића.

[115] J. Bazić; V. Minić, "The Global Affects of Scientific-Technological Revolution on the Social Alternations", *Informatologija*, Zagreb, Vol.42, 2009, Nº 3, 228-232, str. 228.

[116] Б. Марковић, *Нове технологије, радничка класа и синдикати*, Београд 1989, стр. 29.

[117] А. Горц, *Збогом пролетаријату*, Београд 1982,стр. 75-78.

Наука у овим условима има квалитативно нов положај, она је кључни чинилац у производњи и укупној привреди савремног друштва. Производња све више зависи од науке и примене научних резултата, него од количине уложеног рада и средстава. Зато се наука појављује као "кључни параметар у расту савремене цивилизације".[118] Развој науке и технологије довео је и до промена у технолошкој структури, која се изражава кроз концентрацију, централизацију и интеграцију капитала, знања и рада, што је довело до њихове интернационализације и стварања мултинационалних компанија, које се појављују као моћне технолошке, економске, па и политичке силе у савременом свету. Технолошке промене су довеле и до промена у својинским односима, уместо индивидуалне својине све је израженији акционарски облик власништва, што је условило трансформацију класичних предузећа у акционарска друштва. Власници капитала губе доминантан положај у друштву у корист технократске и политичке елите. Стручњаци, нарочито истраживачи и научници, имају све већу улогу; капиталисти као приватни власници нестају, а улога менаџера у производњи се знатно смањује. Уместо великих компанија и корпорација кључно место у развоју друштва преузимају универзитети и истраживачки институти. Основни развојни ресурс више није капитал већ научни радници, а уместо технике и акумулације капитала у први план избија стварање и ширење знања.

Промене у социјалној структурии динамици. - Оне су настале као неминовност нове поделе рада и промена у начину производње. Традиционалне класе и слојеви су се преобликовали, јер уместо људског рада и капитала одлучујућу улогу све више имају знање и информације као развојни ресурси, тако да је социјална структура после треће технолошке револуције потпуно друкчија. Она је разбијена у мноштво различитих социјалних слојева и група. Средњи слојеви су доживели највећи раст и добијају највише на значају. Нови средњи слојеви, углавном, настају као последица развоја терцијалних делатности, раздвајања функције управљања од права власништва и јачања улоге државног апарата. Ови слојеви су врло хетерогени и обично препознатљиви по одређеним социјалним групама, као што су интелигенција, технократија и бирократија. Припадници средњих слојева своју егзистенцију заснивају на продаји знања, на раду у различитим делатностима и делимично од присвајања туђег вишка вредности уколико заузимају висок статус у друштвеној хијерархији, као што је случај са представиницима технократије и бирократије.[119] Нови средњи слојеви су у успону и њима се придаје све већи заначај. О томе пишу многи савремени социолози, попут Д. Бела, А. Тофлера, А. Турена, П. Дракера.

Социјалну динамику савременог друштва у сваком погледу диктирају знање и наука. Социјални конфликти који су у индустријском друштву одређивали његову динамику, стално претећи социјалном револуцијом, битно су се стишали и редуковали у разне облике партиципације, чиме је успостављен кооперативни однос радника са власницима капитала. Уједно је, кроз еволутивне промене у постиндустријском друштву, друштвено-економски положај радника битно поправљен тако да се данас тешко може говорити о експлоатацији и могућим сукобима на релацији радничка класа – капиталисти. Сада се говори о експлоатацији "интелектуалног рада у интернационалним размерама" и конкуренцији којом се "подстиче и стимулира трансфер даровитих стручњака из земаља у развоју у високо развијене земље. На иновацијама тих кадрова врши се даља

[118] М. Печујлић, *Будућност која је почела*, Београд 1966, стр. 21.
[119] V. Cvjetičanin, *Klase i klasna struktura suvremenog društva*, Zagreb 1974, str. 99.

неоколонијална експлоатација земаља у развоју".[120] Данас постоји друга врста експлоатације и могућност сукоба на сасвим другој релацији: развијени – неразвијени.

Промене у политичком животу. - Оне се најизразитије огледају у јачању улоге државе и новим облицима политичког ангажмана. Држава у савременим развијеним друштвима, политиком државног интервенционизма, непосредно се ангажује на остваривању циљева економског развоја, запослености, на обезбеђивању социјалног осигурања и заштите минималних стандарда у погледу прихода, исхране, становања, здравља и образовања за све грађане. Ова нова улога државе заснива се на идејама кејнзијанске (J. M. Keynes) економске политике државног интервенционизма, односно државног регулисања привредних токова, и социјалдемократске политике реформи у капиталистичком друштву посредством државе. Поред тога, на пораст улоге државе утицало је: директно преузимање сектора привреде за које приватни капитал није имао интересовања (производња оружја и војне опреме); организовање и финансирање јавних делатности (објекти инфраструктуре, друштвеног стандарда, комунални послови итд); прерасподела националног доходка и обезбеђивање основне социјалне и здравствене заштите становништва. Због преузимања поменутих функција, овај концепт државе се означава као *социјална држава* или *држава благостања*.[121] Имајући у виду и другу страну државе - која се огледа у разгранатој бирократској организацији и развијеном апарату власти који руководи огромним војним, обавештајним, информационим и другим центрима и пословима - видљива су њена два лица: једно у облику хуманог општедруштвеног сервиса и друго, у облику организације легитимне репресије. То на први поглед изгледа противречно, али је то једини начин да се одржи социјални мир, регулишу и надзиру сви односи у друштву, што је, у суштини, циљ сваке модерне државе. Са све већим преузимањем економских и социјалних функција, као и са располагањем најсавременијим техникама и средствима за комуникацију, манипулацију и контролу понашања грађана, у савременој држави постоји опасност да човек буде ограничен у свом понашању као слободно биће. Зато су и све израженије критике државе у савременом друштву.

Нови облици политичког ангажмана испољавају се у виду нових друштвених покрета и иницијатива којима се жели утицати на политику једне државе или више њих на решавање конкретних проблема савремене цивилизације, нарочито из области загађења животне средине, нуклеарних програма, економске и инвестиционе политике, људских права, злостављања деце и тд. Затим, нови облици политичког ангажмана испољавају се и у виду пораста разноврсних невладиних и других организација, као и интересних група, са различитим политичким програмима и циљевима, које врше притисак на владе појединих земаља у циљу доношења неких одлука. Међу њима, могу се разликовати оне организације и групе које имају позитивну улогу и оне које имају негативну улогу у друштву, односно оне које доприносе општем друштвеном напретку и оне које својим парцијалним циљевима, интересима и деловањем наносе штету општедруштвеним или државним интересима. У контексту нових облика политичког ангажмана треба имати у виду и појаву тероризма у функцији одређених политичких циљева.

Промене у друштвеној свести. Ове промене указују на све већи значај који се придаје образовању и научном погледу на свет. С друге стране, оне се испољавају и у

---

[120] Љ.Р. Митровић, *Савремено друштво – стратегије развоја и актери*, Београд 1996, стр. 98.
[121] M. Gunnard, *Beyond The Welfare State*, New York 1958.

области система вредности где обрасци традиционалне културе све више нестају. У развоју образовања и научног погледа на свет науци се придаје велики значај, особито природним наукама. Захваљујући њиховом снажном развоју настају нове индустријске гране а неке су изгубиле или све више губе свој значај. Применом научних достигнућа у производним процесима, научно-истраживачки рад је у сталном порасту, што има за последицу промене у структури учесника у процесу рада, промене у образовању и у образовној политици. Све се више указује на значај знања у савременом друштву и многи мислиоци сматрају да ће ускоро богатство једне земље све више зависити од знања а не од природних ресурса.[122] Знање постаје основни развојни ресурс, а образовање најзначајнија друштвена делатност. Највеће богатство друштва постаје интелектуални потенцијал који може обезбедити његов уравнотежен друштвено-економски развој. У стратегијама многих земаља образовање и образованост постали су један од кључних чинилаца. Зато многе владе у својим програмима дају образовању врло значајно место и реформама настоје да образовне системе и садржаје учине примереним стварним развојним потребама и очекиваним друштвеним променама. Образовање све више постаје предмет разматрања и на међународном плану у оквиру регионалних и међународних организација.

Систем вредности иако је дубоко укорењен у сваком појединачном друштву, он се данас брзо мења, како у појединачним друштвима, тако и по основим обележјима и планетарно у глобалном друштву. Развојем индустрије услужних делатности, у којој долази до сусрета различитих култура и масовне културе, чији се садржаји емитују на целој планети, културне разноврсности се све више уједначавају или профилишу по узору на културне обрасце најразвијенијих земаља Запада. Продором рационалистичког погледа на свет и развојем науке и образовања, дошло је до секуларизације друштва, али религија и у савременом друштву има велики значај. Она и даље уједињује и разједињује људе и има свепрожимајућу улогу у друштву. Без обзира што се смањује чланство традиционалних верских организација, појављују се многи нови верски покрети који обухватају широки распон верских и духовних група, култова и секти, тако да је данас веома изражен религијски плурализам. Зато, многи људи у свакодневном животу мешају гледишта и ставове о свом верском опредељењу са прагматизмом и рационализмом.[123] С друге стране, у многим религијама, особито традиционалним, још увек постоји страх од продора рационалистичког погледа на свет и његовог утемељења у друштвеној свести па се повремено креће и у фундаменталистичке офанзиве, где доминира исламски фундаментализам, који има изузетно велики утицај у многим земљама Средњег истока након исламске револуције у Ирану, 1979. године, када је у тој земљи успостављена верска државна власт. Обрасци традиционалне културе појединих друштава све се више разграђују снажним продором вредности и добара масовне културе, при чему долази до стварања новог културног обрасца који превазилази оквире појединих друштава и све се више намеће као јединствени образац за глобално друштво.

Промене у породичним односима.Оне су изражене у многим сегментима савременог друштва и имају разноврсне последице. Многи мислиоци указују да је развој индустријализације кључни чинилац који разграничава прединдустријску традиционалну и патријархалну породицу од модерне, нуклеарне и егалитарне породице. Међутим, у социологији су изражена два гледишта о утицају структуралних друштвених промена на

[122]Ф. Мајор, *Сутра је увек касно*, Београд 1991, стр. 32-33.
[123]Е. Гиденс, *Социологија*, Београд 2003, стр. 563.

породицу. Прво је, *катастрофично* и оно је доминантније; а друго је *еманципаторско*.[124] У првом гледишту се истиче да су индустријализација, миграције сеоског становништва у градове, нагла урбанизација, масовна потрошња и масовна култура довели до поремећености и нестабилности породице, њеног разарања и пропадања, као и до девастирања моралних вредности на којима почива породица. Према другом гледишту, указује се да је индустријализација условила еманципацију породице и трансформацију породичних функција, као и њихово преношење на друштвене институције. А у породичним односима је дошло до успостављања егалитарних уместо ауторитарних образаца понашања.

Структуралне промене у породичним односима могу се сагледати на мноштво различитих начина, али овом приликом то је најцелисходније учинити кроз сагледавање трансформације неколико кључних сегмената породице од предмодерне до модерне и постмодерне породице, као што то чини професорка Анђелка Милић.[125] Најпре *кућна заједница или домаћинство* је у предмодерном друштву била организована на сродничкој или сталешкој основи, она је била оквир за стварање материјалних добара којима су се задовољавале све потребе породице и њених чланова. У модерном друштву домаћинство постаје породични домен приватне репродукције чланова породице, њихове економске основе и друштвеног статуса. Успостављају се идеали бриге, старања и неговања у којима је изражено лично пожртвовање, али и институционална праведност. У постмодерном друштву долази до одвајања породице од домаћинства, породица се своди на односе интимности а многе функције домаћинства се преносе на друштвене институције. Уместо идеала бриге, старања и неговања развија се индивидуализам који потискује такве емоције. *Брак* је у предмодерним друштвима друштвени однос који се реализује кроз разне облике размене жена у ширим сродничким групама. У модерном друштву он чини уговорни однос између две особе супротног пола, а слободу избора има углавном мушкарац који бира себи супругу и будућу мајку своје деце. У постмодерном друштву брак поприма облик партнерског односа у коме постоји могућност да сваки појединац успостави мноштво сукцесивних емотивних и партнерских веза. *Подела рада и односи између полова* у предмодерном друштву условљени су борбом за преживљавање кућне заједнице, тако да постоји јасна диференцијација и хијерарија према полу и старости. У модерном друштву се успостављају односи сарадње између полова и генерација, са циљем да се породица одржи или напредује на статусној друштвеној лествици. У постмодерном друштву полна и старосна диференцијација губе значај кључног чиниоца унутрашње породичне диференцијације, тако да је изражена тенденција изједначавања или мешања улога и положаја полова и генерација у вршењу појединих функција. Кулминацију овог развоја представљају породице брачних парова који се добровољно одричу да имају децу и хомосексуални брачни парови. *Однос према детету* у предмодерном друштву почивао је на "природним законима" људске репродукције, као и на "искористљивости" детета као будућег члана друштвене заједнице.[126] У модерном друштву дете постаје "инвестиција у будућност" за коју се родитељи спремно жртвују али истовремено траже од детета одговарајуће поштовање, захвалност и покорност. А у постмодерном друштву изражена је тенденција да се са децом заснују односи партнерства и реципроцитета. *Управљање породицом и односи ауторитета* у предмодерном друштву изражени су кроз

[124] А. Милић, *Социологијапородице - критикаиизазови*, Београд 2007, стр. 305.
[125] *Исто*, стр. 333-336.
[126] *Исто*, стр. 335.

традиционални легитимитет оца породице или најстаријег сродника. Он уједно репрезентује изванпородичну јавну власт поглавара или сродничке групе. У модерном друштву породична власт се премешта у зону приватности, на мужевљеву власт над женом и родитељску власт над децом. У постмодерном друштву односи власти и ауторитета се потискују из породице. *Однос породица-држава-друштво* у предмодерном друштву није изражен, јер не постоји диференцијација између јавног и приватног, а кућна заједница је основна јединица друштвене структуре и организације друштвености. У модерном друштву долази до дистинкције између јавног и приватног, тако да је породица повучена у сферу приватности. Међутим, та приватност је посредно надгледана од стране друштва (државе) у мери у којој породица служи одржавању друштвених функција. А у постмодерном друштву све је израженија улога личности уместо породице и појединци успостављају веома разноврсне релације у којима се позиционирају у јавности. Они сарађују и партиципирају у разним секторима јавности и у различитим породичним оквирима, тако да се на један сасвим нов начин губи веза између јавног и приватног.

Промене у начину живота. -Оне су најизраженије у:начину коришћења слободног времена, изазивању нових потреба у којима доминира потрошачки менталитет и све обимнијем конзумирању садржаја масовне културе. Слободно време настаје као продукт убрзаног технолошког развоја друштва и скраћења радног дана. Време ослобођено од радних обавеза пружа могућности квалитативних промена у људском животу, које се огледају у одмору, разоноди и активностима које доприносе развоју личности. С друге стране, слободно време све више представља и друштвени проблем који треба осмишљено решавати. Многим људима слободно време представља зачарани круг у коме се тешко сналазе, па излаз из њега најчешће траже у пасивном прихватању садржаја масовне културе, углавном оних које емитују телевизијски канали, а млади су углавном у виртуелном свету глобалних друштвених мрежа; затим у прекомерној исхрани, алкохолизму, хедонистичким поривима итд. У циљу организованог коришћења слободног времена, развијају се неке нове друштвене делатности, као што су туризам, разне спортско-рекративне активности кроз клубове, фитнес центре и сл; организују се различите активности и дружења хобиста, љубитеља кућних љубимаца и тд.

Потрошачки менталитет испољава се у области потрошње материјалних добара и услуга, као и у начину трошења слободног времена где се конзумирају такође добра која се масовно индустријски производе и где се потрошачи појављују у изразито пасивном ставу. Тај менталитет се систематски изграђује како би се обликовало понашање људи као потрошача у модерним условима. У том циљу осмишљавају се рекламне кампање за производе широке потрошње, емитују рекламни телевизијски, филмски и радијски програми, издају часописи и друге пропагандне публикације, организују модне ревије, сајамске изложбе, различите приредбе и тд. У савременом друштву, које је опседнуто узлазном друштвеном покретљивошћу, нарочито се указује на значај потрошње при чему се људи заваравају да ће куповином све скупљих и луксузнијих предмета, као симбола статуса, стварно и стећи већи положај и углед. То води за потрошачким добрима али и подстиче производњу. Савремено друштво ствара обиље материјалних добара, све више подстиче потрошњу изазивајући нове потребе. Поред материјалних добара стварају се у обиљу и духовна добра намењена масовној потрошњи (масовна култура). Овај тип културе је продукт и потреба савременог друштва. Она је негација традиционалне и елитне културе, иако често своје изворе и инспирацију налази у овим културама. Масовна култура ствара културна добра по мери осредњости за масовну употребу. Њена културна

добра су профитабилно опредељена, па зато имају карактер робе. Индустријски се производе и пласирају преко средстава масовних комуникација, служе за свакодневну забаву и разоноду масовне публике, а као резултат тога изостаје ефекат оплемењивања личности и настаје пасивизација и конформизам чланова друштва.

Све досадашње технолошке револуције битно су олакшале живот савременом друштву и донеле низ благодети у свакодневном животу људи тако да је данас без њих живот готово незамислив. Да ли се може замаслити савремени живот без електричне енергије, телевизора, телефона, аутомобила и тд, а да не говоримо о скорашњим изумима који су преплавили развијена друштва, попут мобилних телефона, компјутера, интернета, сателитске телевизије и тд. Убрзани и свеобухватни развој савременог друштва има и негативне, готово застрашујуће, последице које све више намећу питање опстанка човечанства. Оне се манифестују нарочито кроз: 1) прекомерну експлоатацију природних ресурса (воде, руда, шума, биљног и животињског света); 2) загађење животне средине, прекомерно загревање планете, што узрокује топљење глечера и пробијање озонског омотача, а све то заједно изазива непредвидиве климатске промене; 3) нуклеарно наоружање и нуклеарне хаварије; 4) генетске промене у организмима и клонирање живих бића, особито људи и тд. Ове појаве подстичу и један потпуно друкчији друштвени ангажман изражен кроз нове друштвене покрете (*Зелени покрет*, антинуклеарни покрети, антиглобалистички и други), који све више добијају глобалне димензије и покушавају да спрече технолошке и друштвене промене којима се ризикује опстанак човечанства.

20. Глобализација

Убрзани развој економских, научних, политичких, културних и других веза између народа у свету, нарочито у последњој четвртини XX и почетком XXI века, означавају се изразом глобализација или мондијализација у француском говорном дискурсу. Глобализацију многи виде као велики и очигледан напредак, а други, пак, као недвосмислену претњу савременом човечанству. Израз *глобализација* потиче од латинске речи *globus*која значи округло, лоптасто, кугличасто, обло. У XIX веку настаје израз *global*, као придевски облик изведен из речи *globe*, који обухвата значење земаљског у смислу планетарног. Сам израз глобализација, *globalization*, се први пут појављује у речнике америчког енглеског језика 1961. године.[127] Убрзо, током седамдесетих година, овај израз се користи у контексту деловања мултинационалних, глобалних, корпорација у међународним економским односима. У српском језику израз глобализација дуго је био присутан у колоквијалној и академској употреби, а у *Речнику нових речи* Ивана Клајна, појављује се 1992. године, где се придев *глобалан* повезује са познатом Мек Лауновом синтагмом *глобално село* (*globalvillage*) и означава се "човечанство виђено као јединствена заједница, захваљујући развоју саобраћаја и телекомуникација".[128] Глобализацијом се, најчешће, означава и процес у коме се економије различитих земаља у целини укључују у један глобални економски систем уз концетрацију светске производње, трговине и информација у одређеним центрима. Међутим, глобализација је везана и за друге области:

[127]*Webster´sThird New International Dictionary of the English Laquaqe*, Unabridged, Spingfield, MA, Marriam 1961, str. 965.
[128]И. Клајн, *Речник нових речи*, Нови Сад 1992, стр. 83.

науку, технологију, политику, религију, културу, медије, забаву итд. У суштини глобализација преплављује сва подручја индивидуалне и колективне људске егзистенције.

Феномен глобализације инспирисао је многе научнике и савремене истраживаче да се баве овом темом, зато се све више говори и о постојању науке о глобализму – *globalstudies*. Продукција литературе о овој теми је веома обимна, што све упућује да је глобализација не само важна научна и литерарна тема, већ и да она суштински утиче на живот људи и савременог друштва у целини. О глобализацији данас постоји мноштво дефиниција у којима се на различите начине указује на њене поједине чиниоце. Тако, на пример, Дејвид Хелд указује да: "Глобализација садржи бар две изразите појаве. Прво, многи ланци политичких, економских и друштвених делатности постају светски по својим размерама. Друго, појачава се ниво интеракције и међуповезаности унутар и између држава и друштава".[129] Међутим, сва тумачења и разматрања о глобализацији могу се сажети у два основна мисаона тока: У једном се инсистира на физичким, материјалним и техничко-технолошким диспозицијама глобализације, заснованим на вредновању територијалног ширења, технолошке експанзије и економског развоја; а у другом, тежи се откривању глобализацијских ефеката на човечији живот у психолошким и антрополошким димензијама људскости. Ова врста тумачења глобализације усмерена је на њене духовне аспекте.

Основна обележја процеса глобализације, о којима су сагласни готово сви савремени мислиоци, могу се сагледати кроз неколико димензија великих друштвених промена, као што су економска димензија, политичка, друштвено – институционална, инфраструктурна, идејно - културна, војна и геостратешка и еколошка димензија.[130]Економска димензија глобализације изражена је кроз интернационализацију капитала и производних односа, праћену монополизацијом технологије и финансијског капитала, која омогућује интезивно планетарно повезивање свих чинилаца привредног живота. Политичка димензија глобализације видљива је кроз формирање регионалних и глобалних организација и институција управљања, испољавање све већег утицаја наднационалних и транснационалних институција, као и универзализација модела западне демократије на светској сцени. С друге стране то генерише кризу међународног правног поретка, државног суверенитета и унутрашњу легитимност националне државе. Друштвено – институционалнадимензија глобализације се испољава кроз разарање традиционалних друштвених установа и успостављање различитих облика друштвених асоцијација сагласних принципима отвореног грађанског друштва и преовлађујућим робним односима. Инфраструктурна димензијаглобализације се види кроз све брже и свестраније структурално повезивање све већег броја друштава, капитала, роба, услуга, радне снаге и информација на велике дистанце.Идејно - културна димензија глобализације изражена је кроз идеологију у виду моћне планетарне индустрије свести и она је постала кључна полуга поретка моћи. Њој припадају масовни медији, велики део компјутерске индустрије, образовања, науке и уметности који добијају индустријски карактер и врше

---

[129] Д. Хелд, *Демократија и глобални поредак: Од модерне државе ка космополитској владавини*, Београд 1977, стр. 37.

[130] Видети: T. Friedman, *TheLexusandOliveTree, UnderstandingGlobalization*, NewYork 1999; Е. Гиденс, *Последице модерности*, Београд 1999; R. J. Barnet; R. E. Muller,*Globalnizahvat. Moćmultinacionalnihkorporacija*, Zagreb 1979; D. Held; A. McGrew, *TheGreateGlobalizationDebate, AnIntroduction, TheGlobalTransformationReader*, Cambridge 2000; М. Печујлић, *Глобализација – Два лика света*, Београд 2002; В. Вулетић, *Глобализација*, Зрењанин 2006.

светску дифузију западног система вредности и културних образаца. Војна и геостратешка димензија глобализације испољена је кроз смену биполарне униполарном структуром организоване физичке силе са тенденцијом стварања фронта неприкосновене војне хегемоније доминантних светских сила и легитимисања нових начина милитаризације. Еколошка димензија глобализације изражава се кроз светску опасност од прекомерне експлоатације природних ресурса (воде, руда, шума, биљног и животињског света), што доводи до загађења животне средине, прекомерног загревања планете, топљења глечера и пробијање озонског омотача, а све то заједно изазива непредвидиве климатске промене.

Процесу глобализације особито су допринели: 1) убрзани развој технологије, који је донео велике промене у области производње, комуникација, образовања, слободног времена и олакшао финансијске активности на међународном нивоу и ефикасну реализацију профитабилних интереса; 2) колапс читавог система вредности, идеја и очекивања у земљама реалног социјализма, разбијањем њихових институција и привреде и наметањем либералног капитализма као једине алтернативе; и 3) деловање најмоћнијих држава, пре свега САД, и међународних организација, које показују да глобализација представља снажну идеологију и план економских моћника. Затим, овом процесу је знатно допринела и транзиција земаља централне и источне Европе, која је глобализацији давала убрзање и унификацију система вредности и продукционих односа у настајању према моделима развијених друштава Запада.[131] Основна обележја ове транзиције у политичкој сфери, су: напуштање комунистичке идеологије и једностраначког система, а прихватање идеологије либерализма и увођење вишестраначког система. У економији, напуштање централизоване и планске економије, државног власништва а прихватање тржишне економије и приватне својине, као доминантног својинског односа. У култури и уметности одустало се од соцреализма и прихваћена је масовна култура, као продукт потрошачког друштва и негација традиционалних културних вредности. А у духовној сфери, укинута су ограничења верских слобода и извршено је реинтегрисање цркве и религије у свеукупан друштвени живот. Транзиција је неминовно довела и до промена односа снага у свету, до смене биполарне структуре моћи униполарном, односно до стварања новог светског поретка.

Данас у процесу глобализације веома значајну улогу имају транснационалне корпорације које преузимају власт над светском производњом, обртом добара, капитала и информација; наднационалне регионалне интеграције, организације и институције, које преузимају значајан део послова из надлежности националних држава и урушавају њихов суверенитет; политички, економски и војни савези, који стварају одређене монополе и продубљују неравнотежу у међународним односима; невладине организације, које обављају низ активности на планетарном нивоу, али се јављају и као корективни, а често и као дестабилизирајући, фактор у унутрашњој политици, нарочито у земљама транзиције; цркве, религијски и парарелигијски покрети, који су увек имали претензија на што значајнију улогу на палнетарном нивоу, али развојем средстава масовних комуникација и саобраћаја њихове тежње у том циљу се све више испољавају; културни и субкултурни покрети, који убрзавају културне процесе и стварају масовну културу, по мери и укусу потрошачког друштва које намеће вредности, културне обрасце и прототипове живота најразвијених земаља Запада, пре свега САД; транснационалне технолошке и саобраћајне

[131]Видетишире: N Chomsky, *Profit over people: Neoliberalism and Global order*, Sever stories press, New York; Toronto; London 1999.

целине, које групишу многе привредне гране и обезбеђују убрзани проток роба, информација и људи; велики информатички системи, интернет и друге електронске мреже на планетарном нивоу, које убрзавају проток информација, олакшавају пословање и чине доступним неисцрпан извор информација и за масу грађана широм планете; и масовни медији, који различитим садржајима непрекидно потхрањују људе у целом свету прототиповима живота који се израђују у посебним центрима и служе својеврсним циљевима.

Процес глобализације доноси корените промене у животу људи. Оне се изражавају као позитивне или негативне. Зато се веома често говори о глобализацији као о планетарном богу Јанусу који има два лица – једно еманципаторско и друго поробљивачко,[132] односно једно лице које одсликава свет међузависности, и друго које изражава свет ауторитаризма и репресије.[133] Међу позитивним променама, које доноси глобализација, најизразитије су: велики напредак, развој науке и технологије на планетарном нивоу; убрзани промет роба, услуга, капитала, знања, информација и других добара; олакшана комуникација људи у свим деловима света неутралисањем раздаљина – развијене мреже телефоније, интернет, сателитска телевизија, саобраћај; сузбијање многих болести и епидемија на светском нивоу; искорењивање неписмености, проширивање знања и хоризоната размишљања; промовисање и јачање демократских принципа и установа; и развијање разних облика организованости и солидарности између људи и народа. У целини, глобализација је допринела великом развоју човечанства и пружа све веће могућности људима да упознају и искористе могућности које су претходним генерацијама биле недоступне и непојмљиве.

Истовремено у процесу глобализације крећу се и негативне последице и то још већом брзином. Продубљује се јаз између богатих и сиромашних. Богате земље постају све богатије, а сиромашне још сиромашније давећи се под теретом огромних дугова. Повећава се незапосленост, настају велике миграције радне снаге, а нови таласи имиграната и економских избеглица преплављују развијене земље. Затим, избијају нови раздори између оних који имају и оних који немају. У свим државама се формира мала, економски јака мањина са великим могућностима утицаја, која се првенствено бави остварењем својих интереса. Следећа скупина појединаца покушава да прилагоди ритам сопственог живота привилегованом друштвеном језгру. Истовремено милиони људи су гурнути на маргину друштва и завршавају у условима живота испод граница сиромаштва. На политичком нивоу, ограничава се државни суверенитет, подривају се многе демократске институције и тако слаби њихова снага, ауторитет и ефикасност. Национални центри власти не контролишу у потпуности националну политику, јер су обавезни да се прилагођавају наредбама међународних центара. У великој трансформацији света све више главну улогу преузимају војне силе, пре свих САД, вођењем ратова за "грађанска права и успостављање демократије", превентивних ратова и најавом нових, па чак и перманентних и суперразорних ратова. Такође и војне асоцијације јачају своју улогу, а особито НАТО пакт, који се шири према истоку попуњавајући простор Варшавског пакта и подређујући националне армије, па чак и државе, својим потребама и циљевима. Успостављају се и нове војне доктрине које одобравају употребу нуклеарног оружја. Умањују се могућности локалних заједница да се ослоне на сопствене облике духовности

[132]Љ.Р.Митровић, "Прилог социолошком одређењу глобализације и транзиције" у *Време глобализације*, Београд 2003, стр. 35-47.
[133] М. Печујлић, *Глобализација – Два лика света*, Београд 2002.

и друштвености. Зато оне осећају да глобализација представља претњу њиховом језичком, историјском и у целини културном идентитету, што узрокује културне конфликте, долази до појава етноцентризма и ксенофобије, па и етничких ратова. Интезивним развојем и искоришћавањем природних блага долази до великих поремећаја на планети, што узрокује климатске промене и велика загађења земљишта, воде и ваздуха. Криминал, технички осавремењен, и корупција развијају се на планетарном нивоу не бирајући средства. Путеви дроге, проституције, трговине људима, оружјем и други забарањени профитабилни послови прелазе многе државне границе и обављају се у мултинационалним концентричним круговима. Затим, развој корупције, којој изразито погодују велике разлике између богатих и сиромашних, па у процесу ширења мултинационалних компанија или притисака на владе појединих земаља да прихвате одређену политику лако се долази до утицајних људи које је могуће корумпирати. Тероризам је у порасту, прелази границе националних држава и постаје реална претња савременом човечанству. Он намеће и многе друге друштвене промене које иду у правцу повећања репресије на свим нивоима све до вођења превентивних ратова, чиме се доводе у питање и основне цивилизацијске тековине (право на живот, слобода кретања). Зато људи у многим државама живе у непрекидном страху.

Ова два лица глобализације, инспирисала су многе научнике и савремене истраживаче да имају веома различите па и дијаметрално супротне ставове о овој теми. Наравно, у томе не треба губити из вида ни различита теоријска упоришта и идејно-политичка опредељења. Зато се у литератури може наићи и на различита сврставања у односу према глобализацији или на различите поделе научника и истраживача глобализације. Међу њима, најчешћа је подела на *глобалисте*, *антиглобалисте*, *хиперглобалисте*, *хипоглобалисте*, *проглобалисте* и тд.[134] Затим, има много аутора "који сматрају да је глобализација реалност", као и оних "који сматрају да је глобализација мит".[135] Такође, велики је број аутора који се, разумевајући оба лика глобализације, залажу за њено преусмеравање ка искључиво хуманим циљевима, при чему су нарочито изражена залагања за демилитаризацију, праведнију расподелу друштвеног богатства, контролисану експлоатацију природних ресурса и заштиту животне средине, очување идентитета и културне разноликости народа и локалних заједница, уважавање друштвених институција и државних установа.

21. Сродничке друштвене заједнице

Сродничке друштвене заједнице заснивају се на крвносродничком сродству. У такве заједнице убрајају се хорда, род и племе.

Хорда. - Хорда је представљала најнеразвијенији облик друштвеног живота и она је настала на нижем ступњу дивљаштва у првобитној заједници из чопора у коме су живеле човеколике животиње. Са хордом почиње преисторијски период људског рода, првобитна људска заједница. У хорди је човек обављао све активности које су биле потребне за његову егзистенцију, као и за егзистенцију читаве заједнице. Првенствени задатак хорде био је очување заједнице њених чланова. Сматра се да је хорда трајала неколико десетина хиљада година. У процесу настанка хорди, уједно је све више долазило

[134]М. Кнежевић, "Дилеме плурализоване глобализације" у *Време глобализације*, исто, стр. 87.
[135]В. Вулетић, *Исто*, стр. 295.

и до развоја стваралачке свести код људи о могућности "прилагођавања својих делатности постизању сврхе",[136] што им је омогућававало проналазак оруђа за рад и уједно развој неких облика друштвености. А то је већ битна разлика између човека и животиње. Тиме је човек све више постајао свестан стваралац који се повезивао у друштво и стварао нешто ново, а то су продукти не само материјалне културе, изражене кроз оруђа за рад, већ и творевине духовне културе изражене у архаичним обрасцима, као што су обредни ритуали и веровања на ирационално мистичан начин како би се разумеле и објасниле природне и друштвене појаве.

Сматра се да је хорду чинило неколико десетина људи, мушкараца и жена свих генерација, који нису били настањени на једном месту већ су лутали по одређеној територији у потрази за храном. Људи су у хорди сакупљали плодове, јестиве биљке и бавили су се ловом и риболовом. Територија на којој су ловили или сакупљали плодове сматрала се заједничком територијом коју су заједно користили и бранили од упада других хорди и пљачке богатстава њеног биљног и животињског света. Хорде су најпре представљале самосталне групе у којима су вршене све функције и делатности потребне за њихов живот, при чему су уједно успостављани и друштвени односи које је тадашњи примитиван човек могао да успостави и развије. Хорда је означавала истовремено биолошку и економску заједницу, а сви чаланови хорде међусобно су били једнаки у правима и обавезама. Уколико су постојале неке разлике између њих оне су се заснивале на природним особинама, на разлици по полу и старости. У хорди није постојала разлика између личног и друштвеног живота, тако да су оне биле ендогамне заједнице у оквиру којих нису постојале никакве полне или сексуалне забране, а потомство које је у таквој заједници настајало сматрало се заједничким и цела заједница је била обавезна да се брине о свом потомству.Припадност једној хорди означавала је уједно и припадност одређеном друштву. Затонастанак хорде означава и почетак друштвеног живота, па тиме и настанак људског друштва. Дакле, у оквиру хорди одвијали су се сви животни процеси, почев од размножавања, подизања подмладка, прибављања потребних средстава за живот и заштите својих чланова, па све до практиковања неких архаичних образаца културе.

Род. - Овај облик друштвене заједнице настао је на вишем ступњу дивљаштва и заснива на стварању материјалних добара и групном егзогамном браку, који чини друштвену основу рода. Родпредставља заједницу у којој су се вршили сви процеси неопходни за опстанак човека и њу су сачињавали чланови повезани крвносродничким везама на основу којих настају одређени облици друштвене организације.Међусобни односи људи регулисани су одређеним правилима. Тиме су и друштвена организација и друштвени односи били развијенији у односу на хорду. Припадници рода, осим што потичу од заједничких предака и налазе се у крвном сродству, живе и раде заједно, имају заједничке обичаје, старешину, култ, гробље, заједно ратују итд. "На челу рода је старешина кога бирају сви чланови рода. Проширено тело, тзв. родовски скуп - скупштина, састаје се и решава о најкрупнијим пословима и пословима рода, што је врста примитивне демократије".[137]

У роду већ настају одређена правила живота којауводе извесна ограничења у погледу забране полног општења између браће и сестара који припадају истом роду, као и код избора полног партнера, што представља основ повезивања различитих друштвених

[136]Р. Д. Лукић, *Основи социологије*, Београд 1994, стр. 146.
[137] А. Вајс, *Развитакцивилизације*, Београд 1956, стр. 52.

група. Према томе, људи нису само припадници рода, већ и индивидуе са посебним карактеристикама и у међусобним односима обавезују их одређена правила понашања. Родовске заједнице се јављају прво као матријархалне, а потом и као патријархалне. Појавом и развојем сточарства у роду расте и значај мушкараца. Економска улога коју је мушкарац добио представља основ за прелазак родовске власти са жене на мушкарца, односно за прерастање матријархата у патријархат, а сродство се рачуна по мушкој линији.Развојем оруђа за рад долази и до све веће организације рада у оквиру рода. Тако се појединци, или родови као целине, опредељују за трајније бављење једном врстом делатности (земљорадњу, сточарство, или занатску израду одређених предмета). То доводи и до друштвене поделе рада, до успостављања економских односа и размене добара, као и нових односа између друштвених заједница. Развој различитих облика привређивања и све већа количина створених добара, утичу да се друштвени односи и друштвена свест у роду све више развијају. На друштвене односе снажан утицај имају и религијска веровања, а расте и осећај заједништва који се најјаче изражава кроз обавезу међусобног помагања и заштите чланова рода. Појединци се посебно истичу вештином у прављењу појединих предмета које украшавају цртежима и другим украсима, што наговештава појаву сликарства и вајарства.

Односи у роду, који су заснивани су на егзогамији, доводе до успостављања веза између појединих родова, које су представљале основу за стварање ближих економских веза и већих друштава на територијалној основи. С друге стране, временом је дошло до цепања родова, јер су се родови намножили, па су се поједине групе издвајале у посебан род. Али, новонастали род није прекидао везе са родом из кога је настао. Они су и даље одржавали везе, имали једни у друге поверење, сличне навике и најчешће говорили истим дијалектом. "Између таквих родова настаје посебан тип организације друштва познат као *фратрија* или *братство*".[138] Братства, представљају први корак у стварању бројнијих људских заједница.

Племе. - Оно настаје у варварству и њега чини неколико родова који се повезују, било директно, разним облицима повезивања, било преко братства. Удруживање родова у племену вршено је на основу крвног сродства и заједничке територије, као и на основу економских потреба и потреба одбране, које су присиљавале родове да се удруже у племе. Зато, племе представља облик друштвеног живота који је крвно-сродничка, територијална и интересна заједница. У раним фазама развоја племенских заједница јавља се потенцијални својински однос према земљи као простору за кретање и лов, месту за становање и подручју за испашу припитомљених животиња. Припадници појединих племена се све чвршће везују за земљу, тако долази до стварања све већих количина материјалних добара и економске везе између родова постају интезивније. Родови који чине племе и даље задржавају извесну самосталност, а послови који су од значаја за цело племе преносе се на племенске органе: племенску скупштину, веће старешина и племенског војсковође чија је улога веома значајна у рату. Зато племена постају такве друштвене групе које представљају чвршће економске, територијалне, сродничке, па и политичке заједнице. У њима се негује и посебна племенска свест, базирана, пре свега, на свести о крвној повезаности, као и посебна морална начела и религијска веровања. Оваквим карактеристикама племена представљају прелазак на облике живота у којима се људи исказују и као морална бића.

[138] *Исто*, стр. 53.

Стварањем савеза племена, који је настао уједињавањем више племена ради међусобне сарадње и заједничког ратовања, постигнут је највиши степен у развоју друштвене организације. Развојем племенске организације, на истој територији се насељавају припадници разних родова и племена што отежава вршење родовске власти и изискује нов облик организације и управљања. У исто време јављају се имовинске разлике којима облици племенске организације и управљања више не одговарају. У оквиру овог облика родовско-племенског уређења све је израженије раслојавање, које је отпочело још на средњем ступњу варварства. Формира се посебан друштвени слој од припадника родовско-племенских старешина и чланова њихових породица, тако да се ствара неки вид аристократије која се групише око војног старешине. Ова аристократија постепено добија све израженији утицај у друштвеном уређењу и доприноси распаду родовско-племенског друштва. С друге стране, родовска, односно крвна веза, као основна снага повезивања, губи значај услед све интезивнијег саобраћаја, трговине, сталније настањености, тако да на истој територији живе припадници разних родова, странци и робови, па "територијални принцип све више потискује принцип крвног сродства на којем почива родовско друштво, тако да се друштво организује на једном и другом принципу".[139] Племенска организација постоји и сада код народа на нижем степену цивилизацијског развоја. Код нас је имала веома значајну улогу за време отоманске империје у брдским крајевима Црне Горе и источне Херцеговине.

22. Етничке друштвене заједнице

Етничке заједнице заснивају се на заједничком етничком пореклу њихових чланова или на вери о њиховом заједничком етничком пореклу. У етничке заједнице убрајају се народ и нација.

Народ. – То је глобална друштвена заједница која настаје у робовласништву, у доба прерастања крвно-сродничких заједница у више облике удруживања и за своју основу има: територијалну повезаност својих чланова, аутархичну натуралну привреду и традиционалну културу. У ствари, народ настаје као виши облик племенског уједињења у коме племена губе своју самосталност и постају делови једне више целине која има и своја посебна обележја, различита од обележја појединих племена. Појаву народа омогућили су многи друштвени услови. У првом реду то је била развијена друштвена свест о заједничком пореклу етничких група (заједнички језик, веровања, култура и тд), солидарност изражена кроз заједничко ратовање, како за одбрану своје територије, тако и за освајање нових територија, формирање заједничке државе и борба за њено очување. Народ је велика група људи која настањује једну земљу или област. Простор је, у овом случају, средина у којој се врши сједињавање једног народа. У овом смислу народ има значење које му даје грчка реч *etnos*, то јест означава тип етничке заједнице, који карактерише, пре свега, начин живота, заједнички језик, веровања и порекло. Поседовање одређених специфичних особина и постигнут степен заједничког језика са одељеним наречјима која су настала из корена племенских језика, уз заједничку територију, представљају главне елементе који означавају народ као јединствену целину.

Економску основу народа чини аутархична натурална привреда у којој доминирају пољопривреда и занатска мануфактура. Такав облик привређивања карактерише

[139] А. Вајс; Љ. Кандић, *Општа историја државе и права*, Београд 1986, стр. 20.

економски локализам и партикуларизам који се изражава кроз постојање различитих привредних целина, самодовољних, између којих су и економски односи развијени и успостављају се, углавном, поводом размене добара. У народу, као глобалној друштвеној заједници, веома је изражена социјална стратификација друштва, која се огледа у постојању различитих сталежа, а потом и класа. За разлику од племена у којима се имовинске разлике нису јављале као социјална диференцијација, јер није ни постојала приватна својина и нису се испољавали различити економски интереси и социјални сукоби, као и органа племенске власти, који су изражавали јединство и заједничке интересе целе заједнице - народ је организован и као политичка заједница (држава), која изражава и штити, поред општедруштвених интереса, првенствено интересе једног мањег дела друштва, најпре робовласника, а потом феудалаца. Осим ових супротности, народи су заједнице у којима су се јављале и све више испољавале и многе друге супротности које имају свој основ у приватној својини, а то су: парцијализована и аутархична привреда, различити локални и економски интереси, супротност између села и града, подела између умног и физичког рада и тд.

У време настанка државе, племена још увек нису била потпуно сједињена у јединствену заједницу (народ), тако да се држава појављује и као значајан кохезиони фактор који доприноси све већем обједињавању територија на којима живе сродна племена и јединству народа на обједињеном простору. Јединство друштва, које се некада заснивало на јединству интереса, коме су одговарали и облици племенског уређења, сада се заснива и обезбеђује политичком организацијом која располаже силу и која принудом разрешава супротности које разједињују заједницу. Јединство и целовитост народа, као глобалне друштвене групе, више се изражава у односима према другим таквим заједницама него у унутрашњим односима. То јединство је нарочито долазило до изражаја када је требало бранити територију или када је требало ићи у освајачке походе. Ратови су доводили и до етничког мешања народа. То се негативно одражавало на економске, политичке и културне специфичности слабијих народа, тако да су они били често асимилирани. У историји су познати освајачки походи које су предузимали велики народи у старом веку: Кинези, Персијанци, Египћани, Грци и Римљани. На освојеним територијама они су заснивали своју државну организацију и наметали свој језик, обичаје и културу. Међутим, етничко мешање народа изазвано ратовима не припада само древној прошлости. Оно досеже и до наших дана.

Нација. – Овај тип глобалне друштвене заједнице настаје у време прелаза традиционалног друштва у модерно, када настају индустријска производња и тржишна привреда. Израз нацијаспада у ред појмова о којима има понајмање јасних, теоријски консеквентно изведених и опште прихваћених ставова. Постоје многобројне теоријске концепције о нацији и веома различите класификације тих концепција. Нација се може одредити и у координатама оних димензија и елемената о којима у савременој теорији постоји највећа сагласност, тако да се нацијом може разумети одређена људска заједница са заједничком историјском територијом, заједничким језиком, митовима и историјским сећањима, заједничком културом и заједничком економијом, као и заједничким правима и обавезама њених припадника. Све то чини идентитет једне нације, који се као облик колективне самосвести, развија у сложеним друштвеним и културноисторијским процесима.

Нација се, још од Хегела па све до савремених теоретичара попут Смита, остварује у држави. Код Хегела отелотворење апсолутног, односно народног, духа остварује се на

одређеном степену његовог самокретања који се огледа у држави. Најутицајнија су она схватања нације која се класификују на: 1) *грађански* или западни модел; и 2) *етнички* или источни модел.[140] Ова класификација потиче још од Мајнекеа из 1908. године када је он направио разлику између *Kulturnation*, претежно пасивне културне заједнице и *Staatsnation*, активне самоопредељиве политичке заједнице.

Према грађанском моделу, нација је политичка заједница установљена на либералном принципу *једна нација-једна држава*, где се нација изједначава са државом, а припадност нацији, као свест о заједништву или осећању јединства које имају њени припадници, поистовећује са припадношћу одређене државе. Такво схватање нације присутно је на Западу: "Под појмом нације и националности у Западној Европи, Француској, Енглеској, које су парадигма за то, и Сједињеним Државама, подразумева се припадност држави или држављанство".[141] Главно обележје нације, према овом моделу, је превасходно поседовање компактне, утврђене територије, где су људи и та територија везани многоструким везама и односима - географским, економским, историјским, културолошким, итд., што све скупа чини націју, односно државу јединственом. Друго обележје је *идејапатрије*, односно закона и институција у којој влада јединствена политичка воља. То подразумева заједнички кодекс закона и инструмената за њихову примену; заједничке регулативне функције; као и осећање једнакости међу припадницима те заједнице, која се изражава кроз грађанска, законска, политичка, друштвено-економска и друга права и дужности, односно права по основу грађанства. У начелу су сви припадници нације равноправни и закони *патрије* обавезују све. И треће обележје је заједничка култура и идеологија, где су нације схваћене као заједнице културе, чије су припаднике ујединили и хомогенизовали, заједничка историјска сећања, митови, симболи и традиција. Дакле, грађанскимоделнације чине три основне компоненте: 1) историјска територија; 2) јединствена државна заједница у којој је обезбеђена правно-политичка једнакост њених припадника; и 3) заједничка култура и идеологија.

Етничкоммоделу нације главна обележја су "наглашавање заједнице рођења и родне културе",[142] односно специфичних културних садржаја. За разлику од грађанског модела, где је појединац могао да бира којој ће нацији припадати, у етничком моделу разумевања нације таква слобода није допуштена, јер се национална припадност стицала рођењем, тако да је припадник нације могао мењати државу, али је до краја живота носио обележје заједнице свог рођења - нације. Заједница рођења представља заједницу људи "претпостављене лозе", која своје корене тражи у далеким прецима, тако да су сви припадници заједнице у неком сродству. Овде се нација схвата као фиктивна "натпородица",при чему се често истичу генеалогије које учвршћују такво уверење. Друго обележје нације је могућност народне мобилизације, која проистиче из наглашених претпостављених породичних веза и која се изражава кроз могућност правдања поступака вође позивањем на "народну вољу". Тиме се уједињују сасвим различите класе и групе у име виших циљева, што доприноси стварању ауторитарних режима. И треће обележје, то су специфични културни садржаји, где се ради, пре свега, о таквом схватању културе у којој су језичко-етнички елементи од битног значаја и они се често не поклапају са државним границама и држављанством, као што је случај са централном, источном и

[140]Видети: А. Д. Смит, *Исто*, стр. 22-36; Љ. Тадић, "Националнопитање и демократија",*Трећипрограм*,бр. 85, II-90, Београд, стр. 42-45.
[141] Љ. Тадић, *Исто*, стр. 43.
[142] А. Д. Смит, *Исто*, стр. 26

нарочито јужном Европом, а нарочито код словенских националности.[143] Развијање културних садржаја којима се шири свест о националним митовима, обичајима, историји, језичкој заједници, као и њеним традицијама, ствара се и учвршћује свест о припадности датој етничкој заједници - нацији. Из овог проистиче да су претпостављене везе по лози и генеалогији, народна мобилизација, језик, обичаји и традиције, основне компоненте схватања етничкогмодела нације. Овај модел познат је и као "романтично хердеровски појам нације",[144] који је настао под утицајем немачке романтике и њене критике западноевропског просветитељства и рационализма, уз истовремено истицање захтева за ослобођење и националну независност од вишенационалних империја (Русије, Турске и Аустро-Угарске). У XX веку, етнички модел схватања нације нарочито је изражен код историјски закаснелих нација које су, под утицајем реактивне усмерености романтике у прошлост, настојале да по сваку цену оснују своје националне државе, што је посебно испољено у време Првог светског рата и у време пада комунистичких режима на Истоку крајем XX века, као и у Југославији.

Приликом разматрања о нацији најчешће се постављају још два питања која чине комлекс "националних тема", а то су: *национално питање*и *национализам*.

Национално питање. - Оно се превасходно разуме као истицање захтева за национално ослобођење народа од туђинске власти, стварање независне националне државе, као и начина уређења те државе.[145]Такви захтеви нарочито су доминарали у процесу конституисања нација у епохи историјског прелаза из традиционалног у модерно друштво, у вишенационалним државама XIX и почетком XX века, које су биле под доминацијом Отоманске Турске и Аустро-Угарске. У то време се истицало и српско национално питање и оно се изражавало у захтевима за национално ослобођење од турске и аустро-угарске империје и стварање државе која би обухватила целину српског народа.Савременим одређењем националног питања најчешће се означава однос нације и државе, као и настојања ка стварању националне државе економском, политичком и културном интеграцијом истоветних или сродних етничких заједница. Дакле, националним питањем означава се, у најширем смислу, скуп актуелних друштвено-политичких, економских, културних и других питања унутар нације за чије је решавање она заинтересована; односно скуп питања која се у датој нацији, у конкретним друштвено-историјским процесима, дефинишу и истичу као витални национални интереси, задаци или циљеви.

Национализам. - Овај појам потиче од француске речи "*nationalizme*" што значи љубав према свом народу, родољубље, народни егоизам. Зато често постоји проблем разграничења појмова патриотизам и национализам. Једно од најпотпунијих одређења појма *национализам* дао је чешки национални вођа Томаш Масарик. Он је национализам одредио као "сваки онај поглед који нацију третира као највишу политичку вредност".[146]Национализам је појавни облик националне свести којом се изражава припадност одређеној нацији, љубав и приврженост према њој, а у одређеним ситуацијама истицање националних циљева и спремности да се за њих бори. Национализам, као национална свест, може се испољити у свим областима друштвене делатности (од

[143] Љ. Тадић, *Исто*, стр. 43-44
[144]*Исто*, стр. 44
[145]Ј. Базић, *Српско питање-политичке концепције решавања српског националног питања*, Београд 2003, стр. 349.
[146] "Национализам",*Социолошкиречник*,Београд 2007,стр. 342.

књижевности до ратова за остваривање националних циљева). Национализам се, као ретко који појам у друштвеној науци, веома различито разумевао у различитим конкретно - историјским ситуацијама и био је изузетно подложан политичкој инструментализацији. Некада се оцењивао као врло позитиван, као у време стварања националних држава у Европи, током XIX века; а некада врло негативно, нарочито после Првог светског рата, као мржња према другим нацијама и национална искључивост, тако да се национализам најчешће идентификовао са етноцентризмом и шовинизмом. Такво, противречно разумевање национализма, веома је присутно у литератури, али и у свакодневном друштвеном животу.Међутим, треба имати у виду да се добри односи и сарадња међу нацијама и државама не заснивају на било ком облику испољавања националне свести у којој доминира искључивост и мржња, већ на пуној сарадњи и међусобном разумевању уз потпуно уважавање националног и културног плурализма.

23. Руралне друштвене заједнице

Руралне заједнице су најстарији облик устаљеног друштвеног живота на одређеној територији. Основни тип руралних заједница јесте *село*, па се ове заједнице често означавају и као *сеоске заједнице*.[147] Људи су, зависно од начина стицања добара за задовољавање животних потреба, живели у заједницама различитог карактера и обима. У време првобитне заједнице они су се најчешће задржавали на местима где је било довољно хране и ту су имали привремене насеобине. Устаљене насеобине, односно прве сеоске заједнице, појављују се у ратарској култури када су људи почели да обрађују земљу. Човек је био принуђен да буде у непосредној близини земље коју обрађује, да ту живи са својом породицом на усамљеном поседу или у близини мањег броја других поседа. Та условљеност насељавања карактером стицања средстава за живот људи и везаност за одређену територију представљају кључне особине локалне заједнице. Како је обрада земље била примитивна и ситносопственичка тако је и његова заједница била мала и по свом садржају сиромашна. Унапређењем обраде земље, транспортних и комуникационих средстава дошло је и до напретка сеоске заједнице.

Приликом разматрања руралних заједница, иако се мисли на тип локалне заједнице на селу, често се постављају питања: шта је то село, у чему је разлика између града и села и каква су насеља на селу која представљају руралне заједнице. На та питања најконзистентније одговара Сандерсон на следећи начин: "Рурална заједница је онај облик удруживања који се одвија међу људима и њиховим установама у локалном подручју, на коме живе на разбијеним поседима и у селу, које обично чини центар њихових заједничких активности".[148] Овим се нарочито указује да су становници сеоских заједница оних насеља и њиховог залеђа где се већ обликује посебан центар са својим функцијама. Тиме се поставља доња граница заједници и критеријуму за разликовање између суседства и заједнице. Пошто се готово све основне активности људи одвијају у оквиру одређених институција, може се сматрати да је постојање поједине или више таквих институција (школа, црква, кафана, продавница, амбуланта, задруга итд) критеријум постојања заједнице. Мала села и засеоци који не испуњавају те услове, представљају специфичне руралне заједнице и у њима је живот сужен, тако да се оне одређују као *суседства*.

[147] З. Млинар, *Исто*, стр. 326.
[148]Према: З. Млинару, *Исто*, стр. 328.

Суседство сачињава мали број породица које живе близу једна друге и одржавају одређене односе међусобне сарадње и узајамне помоћи, као и друге облике друштвености.

Разликовање руралних и урбаних (сеоских и градских) заједница врши се на основу различитих критеријума, особито на основу густине насељености одређене територије, величине насеља с обзиром на број становника који у њему живе, пропорције запослених у пољопривреди и оних који су запослени у другим гранама делатности, развијености централних функција, правно одређен статус насеља и тд.[149] Међутим, руралне заједнице се могу означити и по следећим специфичним карактеристикама: релативна изолованост и већа зависност од природне средине, мали број припадника, интимни и лични друштвени односи и неформална друштвена принуда (*социјална контрола*), низак степен поделе рада и релативна хомогеност, већи значај родбинских веза и породице, велика улога традиције, нарочито обичаја и ограничена друштвена мобилност.Због начина рада и стицања материјалних добара на коме се заснивају, руралне заједнице су у већој мери зависне, него урбане, од близине плодне земље. Из тога непосредно произилази и њена већа изолованост и малобројност њених припадника. Све то условљава низ осталих карактеристика друштвеног живота који се одвија у њеном оквиру, због чега се сматра да је она примарна скупина. Зато је село као најтипичнија рурална заједница служило као пример једног од два типа у оквиру опште класификације свих друштвених групација (примарна и секундарна скупина). Село, код Колија, добија назив *примарна скупина*, насупрот које касније поставља организације и удружења као *секундарне скупине*.[150]

У руралним заједницама које су мале и имају само неколико стотина становника нужно се одржавају друкчији међусобни односи него међу становницима вишемилионске метрополе. Пошто, поред своје малобројности, претежни део свог живота проводе у истој природној и друштвеној средини, углавном са истим људима, без обзира на врсту активности у којој учествују, постаје разумљиво што је таква заједница изграђена претежно на личним, интимним, непосредним и неформалним односима. Када долазе у међусобне контакте они се познају, поштују или мрзе као целовита лица и као чланови одређених породица, а не само у некој специјализованој улози у пружању или коришћењу одређених услуга. Круг познаника, пријатеља и рођака не представља само мали сегмент у великој маси, него сачињава претежни део заједнице. Због природе међусобних односа, припадници руралних заједница имају већи увид у живот сваког појединца. Ако се уз то узме у обзир познати сеоски традиционализам и строго поштовање устаљених обичаја и осталих норми заједнице, онда је разумљиво што таква заједница може вршити међу својим припадницима снажну "друштвену принуду". На свако поступање које одступа од норми заједнице, она непосредно и дуготрајно реагује и појављује се као целина коју он може избећи само изолацијом или да је напусти. У савременом друштву када долази до интезивне урбанизације и истовремено до преображаја или распадања многих руралних заједница, повећава се толерантност у погледу одступања од традиционалних норми (типичан пример је однос према предбрачном сексуалном животу, нарочито девојака). Из тога се може закључити да се толерантност скупине повећава уколико опада њена кохезивност.Посебан печат кохезивности у руралним заједницама, коју је Диркем назвао *механичка солидарност*, даје веома низак степен друштвене поделе рада. Јединство сеоске заједнице није засновано толико на међусобној зависности специјализованих појединаца

[149]М. Митровић, *Социологија села*, Београд 1988, стр. 205.
[150]Према: З. Млинару, *Исто*, стр. 329.

који производе само одређена добра или пружају услуге за целу заједницу, већ је више реч о удруживању међусобно "сличних" који се у претежној већини баве истородном делатношћу и појављују се као независни једни према другима.

Темељну економску и друштвену јединицу у традиционалној руралној заједници представља велика патријархална породица. И подела рада јавља се најпре у таквој породици као природно условљена, углавном према полу и добу. Интезивнијим продором робне привреде и већом концетрацијом насељености процес поделе рада одузима породици бројне функције и обликује их као самосталне позиве и занате у оквиру заједнице (столар, ковач, кројач итд). Положај појединаца у заједници престаје да буде одређен припадношћу једној или другој породици. Нове професионалне делатности изазивају убрзану промену социјалне структуре на селу, као и социјалну покретљивост, нарочито миграције према граду.[151]Поседовање земље престаје да буде искључиви критеријум диференцијације сеоских заједница.Развојем и све значајнијим утицајем урбаних заједница преусмерава се и започети процес поделе рада у руралним заједницама. Јефтина индустријска производња уништава низ заната и доводи руралне заједнице у све већу зависност у односу на урбане.Такве заједнице губе своју ранију изолованост и самодовољност, јер и њих обухвата процес индустријализације и модернизације.

24. Урбане друштвене заједнице

Основни тип урбане заједнице јесте *град* - "град се може дефинисати као релативно велико, густо насељено и стално боравиште социјално хетерогених појединаца".[152]Урбане заједнице јављају се на прелазу из варварства у цивилизацију, из племенских заједница у државу, када подела рада доводи до издвајања заната и трговине из пољопривреде. Први градови настали су пре око пет шест хиљада година у областима где су и природни услови за производњу хране били најповољнији, као што је био случај у плодним долинама река Египта и Индије. У тим крајевима су били добри услови за гајење житарица, али се убрзо осетио недостатак средстава за рад и сировина за њихову израду, па је то условило појаву занатства, трговине и транспортних средстава. Уједно са тим процесом, поједина племена у близини раскрсница прометних путева прерасла су у велике утврђене центре, који су имали обимно залеђе и добре везе са њиме. Убрзани развој градова започет је у време робовласништва, нарочито у античком периоду када су настајали градови са преко сто хиљада становника, као што је Рим, који је имао око петстотина хиљада становника. Као и градови из античког периода, тако су се и средњевековни градови развијали упоредо развојем трговине и занатства. У модерно доба, индустријском револуцијом дат је подстицај брзом развоју градова чиме су створене основе за процес светске урбанизације. Почело је масовно пресељавање људи у градове, где је концетрацију становништва пратила и концетрација великих социјалних проблема (експлоатација, рад деце и жена, незапосленост, пренасељени станови и тд). Истовремено и пољопривредна производња је постала продуктивнија, и растом њене продуктивности повећавао се прилив становништва у градове.

---

[151]Видети шире: З. Гудовић, *Село и сељаштво - прилог социологији села*, Београд 2008, стр. 86-91.

[152]Л. Вирт, "Урбанизамкаоначинживота" у*Урбанасоциологија* (Прир.СретенВујовић;МинаПетровић),Београд 2005, 111-127, стр. 116.

Основне карактеристике урбаних заједница, са социолошког становишта, су: велики број људи живи збијено на малом простору; велика је хетерогеност становништва; висок степен друштвене поделе рада и друштвене диференцијације уопште; размрвљеност друштвеног живота појединца; пролазни, безлични и формализовани односи; атмосфера анонимности; и институционализована социјална контрола.У урбаним заједницама друштвени живот се одвија у средини која је више продукт човекове делатности него саме природне реалности. Зато је условљеност друштвеног живота природом у граду много мање изразита него на селу. Човек у граду може да шета улицама и да не види ни један делић непрерађене природе. Он хода, не по земљи као сељак, него по тлу које је начињено од асфалта, коцке или бетона, испод којега се налазе подземна железница, разни канали, тунели, инсталације (електричне, водоводне, телефонске...) и тд. У свом окружењу човек не види планине и плодне равнице, него пословне и стамбене зграде, небодере и тд. У таквој средини живи на релативно малом простору неколико хиљада или чак више милиона људи који се на специфичан начин међусобно повезују и обликују локалну заједницу посебног типа. Темељ формирања такве заједнице и њене кохезивности је велика међусобна зависност становника коју проузрокује висок степен друштвене поделе рада и професионалне диференцијације људи. То подразумева и разноврсност друштвених институција које могу обезбедити задовољење различитих потреба. Велику хетерогеност становништва чини њихово различито порекло, етничка, расна и класна припадност; затим, њихове различите навике, обичаји и веровања.

У граду појединац постаје зависан од много већег броја других људи, скупина и установа него на селу. Та чињеница указује и на много већи избор и богатије могућности које становник града има на располагању за задовољење својих потреба. Друштвени живот човека урбане заједнице размрвљен је на различите сегменте, у којима се готово никада не појављује као целовита личност. Он свакодневно наступа у различитим улогама у радној средини, у политичкој организацији, спортско - рекреативном друштву, и тд. Његово учешће у једној скупини или ситуацији је непознато, безначајно или по својим вредностима супротно његовом учешћу у другој скупини или ситуацији. Тако породица, сродство и суседство губе у граду своје бројне функције које су имали на селу. Међутим, најважнија промена је раздвајање радног места од породичног живота и места становања. То значи битно проширење контаката и успостављање пријатељских веза ван непосредне околине свога пребивалишта, што условљава смањење потребе и могућности за одржавање суседских односа. Круг познаника и пријатеља који живе по целом граду, са којима човек има одређене заједничке интересе, потисне по свом значају суседство и територијалну близину. Заједнички интереси на раду и у слободном времену постају полазна тачка за формирање пријатељских скупина без обзира на непосредну близину пребивалишта. При томе, становник града своје пријатеље познаје само у посебном контексту и само одређене аспекте њиховог живота. Ван породице, пријатељских и неких других скупина, грађани долазе у безличне и формализоване односе. Несталност и анонимност тих односа је пре свега последица њихове бројности и велике друштвене мобилности, која је типична за урбане заједнице. Човек у граду сретне на хиљаде непознатих људи на улици, појављује се као пасивни елемент публике у позоришту, биоскопу или на спортском стадиону и тд. Као странка појављује се пред шалтерима различитих установа, као купац долази у додир са продавцима, као путник са путницима, али све то у општој атмосфери анонимности без очекивања да ће се други пут опет срести са истим лицима. Зато се у граду много јасније успоставља граница између јавног и

приватног: "Јавни простор захтева понашање које подлеже утврђеним правилима, док се у приватном простору дешавају комуникације које одговарају неспутаном карактеру индивидуе".[153]

Зато се у урбаним заједницама друштвена принуда темељи на сасвим друкчијим основама него на селу. Разноврсност друштвених контаката који су у великој мери безлични и формализовани и велика различитост друштвених норми и вредности, на које наилази становник града унутар урбане заједнице, умањују ефикасност социјалне контроле примарних друштвених скупина. То значи да је подручје личних односа у граду до те мере сужено или размрвљено да ниједна скупина с којом је појединац интимније повезан нема увид у његову целокупну делатност. Због тога не може ни да суди о његовим поступцима у вези сагласности или одступања од групних норми, нити пак може на њега ефикасније да утиче, како би могла усмеравати његово целокупно деловање. Зато су ослабљену улогу друштвених скупина у великој мери заменили посебни органи и установе (полиција, суд, социјални радници, казнено-поправни домови). Све више и више има разних писаних правила, норми и прописа, различитих установа и организација, којима се регулише понашање и деловање људи у урбаним заједницама. Уколико је урбана заједница већа, утолико је већи и проблем социјалне контроле и комплексније постају такве установе које замењују улогу навика и обичаја сеоске заједнице.

Човек, становник града, свакодневно се појављује у два различита друштвена света. На једној страни је свет просторно блиских, али социјално отуђених становника, а на другој страни је свет пријатеља и познаника. Такву социјалну раздвојеност, Бардат сматра за основни социолошки критеријум постојања града уопште. Он каже да је град насеље у коме целокупан живот показује тенденцију да се поларизује. Уколико је јаче изражен поларитет и међусобни однос између јавне и приватне сфере, утолико је живот неког насеља "градскији".[154] Социолошка истраживања и урбанистички покушаји показују да између ове две сфере настају одређене кохезивне творевине које повезују становнике само из одређеног ужег подручја велеграда. Друштвено и урбанистичко планирање може у приличној мери да ограничи последице стихијског развоја градова и у већој мери прилагоди градску средину стварним потребама људске личности.

25. Основе и облици друштвене стратификације

Људско друштво је, упркос тежњама људи за друштвеном једнакошћу, одувек било стратификовано, подељено на богатије и сиромашније, на оне који утичу на судбину великог броја људи и на оне који не могу ни на своју судбину битније да утичу, на угледне и уважаване и на оне који су мало или нимало цењени и уважавани од стране других.

Многи мислиоци, још од античког доба па све до данас, настојали су да објасне узроке неједнакости људи и облике у којима се она изражава. Аристотел, највећи грчки филозоф, сматрао је да друштвене неједнакости међу људима проистичу из природних неједнакости, односно да се сваки човек рађа као роб или као слободан грађанин. Насупрот њему, старогрчки филозофи - софисти, а касније и нововековни мислиоци, заговорници теорије природног права и друштвеног уговора, посебно Жан Жак Русо, тврдили су да су сви људи по природи слободни и једнаки, а да их друштво чини

[153]Љ. Пушић, *Градбезлица*, НовиСад 2009, стр. 193.
[154]H. P. Bahrdat, *DiemodernoGrosstadt, SociologischeUberlegungonzumStadtleben*, Rowholt 1961. str. 38-39.

неслободним и неједнаким. Русо је сматрао да се сви људи рађају као слободни, једнаки и равноправни, али да је та истинска слобода и једнакост људи, која је постојала у првобитном, "природном стању" ишчезла са настанком приватне својине и развојем цивилизације. "Први који је оградио парче земље и рекао: ово је моје, истиче Русо, наишавши на простодушне људе који су му поверовали, у ствари је оснивач образовног друштва".[155] Због приватне својине, истиче даље Русо "простране шуме се претворише у засејана поља која је требало натапати људским знојем и ускоро никоше ропство и беда растући упоредо са усевима.[156]

Модерна друштвена наука стоји на становишту да друштвене неједнакости међу људима нису резултат њихове урођене, природне неједнакости. Али, она не прихвата ни становиште да су сви људи по природи исти и једнаки, јер сматра да се појединци, у мањој или већој мери, међусобно разликују по физичким и духовним способностима.

Полазећи од оваквог становишта већина социолога, независно од своје теоријске оријентације, сматра да су друштвене неједнакости међу људима резултат друштвене поделе рада и диференцијација међу људима која из ње произилази, било на основу богатства, моћи или угледа. Различити социолошки правци различито виде главне основе и облике друштвеног диференцирања људи и страфикације друштва.

Социолози марксистичке оријентације основу друштвене стратификације виде у различитом економском положају људи који произилази из њиховог различитог својинског статуса тј. односа према средствима за производњу. На основу односа према средствима за производњу, зависно од тога да ли су власници или не тих средстава, људи су током читаве историје, изузев у првобитној заједници, били подељени на две основне класе, чији су припадници имали неједнаке услове егзистенције, различиту политичку и друштвену моћ и углед. Са нестанком класне поделе и приватне својине нестаће, верују марксисти, класе и сви други облици социјалне неједнакости међу људима.
Функционалистички оријентисани социолози друштвену стратификацију изводе из угледа, односно различитог друштвеног вредновања функција, односно улога које појединци обављају у друштву. Појединци чије су улоге друштвено слично вредноване заузимају исти друштвени положај, на основу кога се групишу у одговарајуће хијерархијски распоређене статусне групе.

Заговорници елитистичког приступа друштвеној стратификацији сматрају да је друштвена моћ, којом располажу друштвене групе и појединци укључени у њих, главна основа друштвене диференцијације и стратификације. Друштво се, према њима, не дели нити на класе, нити на статусне групе већ на елите и масу.

Ове супростављене приступе друштвеној стратификацији на известан начин теоријски повезује и "мири" Макс Вебер, својом теоријом о тродимензионалном груписању људи и тродимензионалној стратификацији друштва. Први облик груписања људи и друштвене стратификације, по њему, јесу класе. Оне настају искључиво у економској сфери и у тржишно оријентисаним друштвима. Подела друштва на класе израста из: разлика у својини, различитих могућности коришћења тржишних добара и услуга и различитих положаја у тржишној размени. Појединци који имају сличан тржишни положај у трима наведеним областима и, на основу тога, сличне шансе за стицање положаја у животу и постизање унутрашњег задовољства, налазе се, сматра

[155] Ж. Русо, *Друштвениуговор*, Београд 1949,стр. 139.

[156]*Исто*, стр. 145.

Вебер, у истом класном положају, који их чини припадницима исте класе. "Класом треба назвати сваку групу људи која се налази у истом класном положају.[157]

Други облик груписања људи и раслојавања друштва јесу статусне групе, које Вебер назива сталежима. Основ статусног раслојавања јесте углед (престиж), који појединци не уживају у истом степену, услед чега је могуће разликовати посебне друштвене групе, које су за Вебера сталежи. "Сталежом треба назвати мноштво људи који у једној организованој групи успешно остварују свој захтев за уважавањем: а) посебног сталешког угледа, а евентуално и б) посебног сталешког монопола.[158] Дакле, за разлику од класа код којих је реч о неједнакој расподели богатства, код статусних група је реч о неједнакој расподели друштвене части.

Оцена угледа, као главне основе формирања статусних група, резултат је, сматра Вебер, друштвеног става о томе који се положаји у друштву могу сматрати престижним, а који мање престижним. Кључни елементи статусног положаја који су предмет друштвеног вредновања и на основу којих се обезбеђује припадност одређеним сталежима, односно статусним групама, према Веберу, јесу: начин живота; занимање; порекло и образовање стечено рационалном обуком или одговарајућим облицима живота.

Статусне групе, односно сталежи, по Веберу "примарно се формирају на основу начина живота и посебне врсте занимања, а секундарно наследно харизматски, као резултат остварених претензија на престиж, на основу сталешког порекла (наследни сталежи)".[159] Изузетно сталежи могу настати, сматра Вебер, сталешком апропријацијом политичке или хијерократске власти, као монопола (политички, односно хијерократски сталеж).

Трећи облик груписања људи и друштвене стратификације јесу политичке елите. Њих Вебер назива партијама и у њих убраја политичке странке, разноврсне интересне групе, групе за притисак сталешка удружења и друге политичке групације. Основ настајања политичких елита, односно партија, јесте стицање политичке друштвене моћи, ради остваривања друштвених али и личних интереса појединаца. "Партијама треба назвати удружења, истиче Вебер, заснована на (формално) слободном придобијању; њихов циљ је да у оквиру организоване групе својим руководиоцима обезбеде моћ, а тиме и својим активним учесницима (идеалне и материјалне) изгледе да ће постићи неке објективне циљеве или личну корист или једно и друго".[160]

Класни, статусни и политички положаји, за Вебера по правилу, нису узрочно повезани, али у одређеном степену постоји веза између њих. Својина, као таква, истиче он, не може се признати као статусна референца, али се ипак показује да то јесте у бројним околностима. Такође, унутар класа могу постојати различите статусне скупине, као што и статусне скупине могу пресецати класне поделе. Према Веберу, статусно груписање, по правилу, није узрочно повезано ни са политичким груписањем. Међутим, код појединих сталежа, особито оних који се формирају сталешким присвајањем политичке и верске власти, та повезаност је директна и неспорна.

Вебер је својом теоријом о тродимензионалној стратификацији друштва пружио велики допринос у разумевању основа и облика друштвене стратификације. Он је марксистички појам класе, као комплексне економске, политичке и духовне скупине,

---

[157] М. Вебер, *Привреда и друштво*, томI, Београд 1976, стр. 241.
[158] *Исто*, стр. 245.
[159] *Исто*.
[160] *Исто*, стр. 228.

разложио на три посебне, мање-више независне групе: класе као економске, сталеже као духовно-културне и партије, односно елите као политичке групе. Овај његов теоријски рез допринео је томе да се превазиђу слабости марксистичког монистичког, својинског приступа класном раслојавању друштва, као и круто, детерминистички схваћен однос између економске и класне структуре друштва и политичког живота. Веберово истицање политичке моћи, као основе социјалног диференцирања друштва, равноправне са својином, омогућује потпуније и темељитије објашњење социјалне стратификације друштва, посебно савременог. Уколико се остане при монистичком, својинском приступу социјалној стратификацији, теоријски је немогуће објаснити процесе социјалног раслојавања у социјалистичким и постсоцијалистичким друштвима, нити формирање политичких елита у развијеним грађанским друштвима.

Међутим, Вебер је, због свог субјективистичког схватања друштвених појава, као менталних интеракција, занемарио функционално узрочне везе које у друштвеној структури реално постоје између својине, односно богатства, моћи и угледа појединаца и друштвених група. То донекле, и он увиђа, и признаје да је својина у бројним случајевима битна статусна референца, док на другој страни, за неке сталеже (политичке и верске) тврди да настају искључиво монополизацијом политичке и херијократске, односно, верске власти.

Према марксистичком схватању, друштвена стратификација произилази из поделе рада, а изражава се поделом друштва на две основне класе.[161] Развој и усавршавање производних снага, посебно средстава за производњу, неминовно доводи до поделе рада. "Свака нова производна снага, уколико није просто квантитативно ширење већ дотад признатих производних снага (на пример крчење земљишта), има за последицу известан развитак поделе рада".[162] Развој поделе рада, тј. издвајање појединих делатности и стварање одговарајућих група људи које се њима баве, на одређеном ступњу развитка производње омогућава појаву вишка рада, што доводи до настанка приватне својине. "Подела рада и приватна својина истоветни су изрази - у првом се, у вези с делатношћу, исказује исто што се у другом исказује у односу на производ делатности".[163]
Са настанком приватне својине настају и друштвене класе које су основни облик друштвене стратификације. Класе су, према марксистичком схватању "велике групе људи које се разликују по свом месту у историјски одређеном систему производње, по свом односу (већином утврђеном и изграђеном у законима) према средствима за производњу, по својој улози у друштвеној организацији рада и, према томе, по начину добијања и величини оног дела друштвеног богатства којим располажу. Класе су такве групе људи од којих једна може да присваја рад других захваљујући томе што имају различито место у историјском систему друштвене производње.[164]

У свим досадашњим историјским епохама, друштвено-економским формацијама, изузев првобитне заједнице, људско друштво је, према марксистима, било подељено на две основне класе: на владајућу и потчињену класу. Владајуће класе су, захваљујући свом монополу над средствима за производњу, експлоатисале потчињене класе, јер су присвајале вишак производа који настаје у друштвеној производњи. У робовласничком

[161]Видети: К. Маркс; Ф. Енгелс,"МанифестКомунистичкепартије", *Изабранадела*, том. I. исто,стр. 14-16. и К. Маркс, "Класнеборбе у Француској 1848-1850",*Исто*,стр. 93-206.
[162] К. Маркс; Ф. Енгелс, *Немачкаидеологија*, Београд 1964, стр. 16.
[163]*Исто*, стр. 30.
[164] В. И. Лењин, *Великаиницијатива*, Београд 1948. стр. 16.

систему, робовласници су најбруталније експлоатисали робове, који су били њихово пуко власништво; у феудализму, земљопоседници, феудалци су експлоатисали кметове, беземљаше који су обрађивали њихову земљу, а у капитализму буржоаска класа експлоатише радничку класу, присвајајући вишак вредности који она производи. Са нестанком поделе рада и приватне својине, по мишљењу марксиста, нестаће класе и сви други облици неједнакости међу људима.

Иако, класе настају у економској сфери, оне за марксисте нису само економске групе. Из различитог економског положаја двеју основних класа израста и њихова различита политичка и друштвена моћ. Наиме, доминација владајуће класе у односима производње обезбеђује јој и политичку доминацију. Постојећи односи производње између појединаца, сматра Маркс, морају се нужно изразити и као политички и правни односи.
Потчињене класе у предкапиталистичким економским формацијама, робовласништву и феудализму, нису поседовале никакву политичку и друштвену моћ, биле су политички потпуно депривиране, јер су им биле ускраћене чак и правне могућности да легално учествују у политичком и друштвеном животу. У капиталистичком друштву, у коме је призната политичка и правна једнакост свих грађана, реална политичка моћ владајуће, буржоаске класе вишеструко је већа од моћи потчињене радничке класе. Разлог томе је класна природа буржоаске државе. Иако се модерна буржоаска држава представља као заједничка институција целог друштва, она је, сматра Маркс, "само одбор који управља општим пословима целе капиталистичке(подвукао М.П.) класе".[165]

Већина савремених марксиста дели Марксово мишљење о класном карактеру модерне буржоаске државе. Вестергорт и Рајслер доказују[166] да држава у Британији и другим високоразвијеним капиталистичким земљама, својим мерама које наизглед користе подређеној радничкој класи или друштву у целини, у ствари штити приватну својину и профит. Она селективном национализацијом рударства, саобраћаја и других инфраструктурних привредних грана обезбеђује нормално снабдевање привреде и функционисање саобраћаја, и тиме ствара услове за раст и развој приватног сектора; уз то, и све изразитије стимулише приватну индустрију директним финансијским доприносима. Социјалне реформе које савремена држава спроводи у здравству, школству, социјалном и пензионом систему, иако су у интересу најширих слојева становништва, сматрају Вестергорт и Рајслер, не угрожавају профит. Пошто се углавном финансирају платама радног становништва, оне не резултирају никаквом прерасподелом богатства.

Друштвене класе, као главни облик друштвене стратификације, међусобно се разликују, сматрају марксисти, и по класној свести која је духовни израз њиховог различитог својинског статуса и различитих услова живота. "На различитим облицима својине, на социјалним условима егзистенције уздиже се читава надградња различитих и особених осећања, илузија, начина мишљења и гледања на живот. Њих ствара и уобличава читава класа из своје материјалне подлоге и одговарајућих друштвених односа".[167]

Обликовање класне свести је, по Марксу, сложен и дуготрајан процес. У почетку је свака потчињена класа "класа по себи", група људи који имају исти власнички статус, исти однос према средствима за производњу и исте услове живота. Међутим, у току дуготрајнијег живота у истим или сличним условима, припадници класе обликују заједничку класну свест и тиме потчињена класа "постаје класа за себе". Чланови класе

[165] К. Маркс; Ф. Енгелс, *Изабранадела*, томI, стр. 17.
[166]Видети: J. Westergaard;H. Resler, *Class in a Capitalist Society*, New York 1975.
[167] К. Маркс; Ф. Енгелс, *Изабранадела*, томI, исто, стр. 308-309

тада развијају заједнички идентитет, препознају своје заједничке интересе и уједињују се стварајући тако класну солидарност. Коначни ступањ класне свести и класне солидарности постиже се када чланови увиде да својом колективном акцијом могу збацити владајућу класу и када делују у том правцу.

У свим класно стратификованим друштвима класна свест владајуће класе је, сматра Маркс, владајућа свест у друштву. Разлог за то лежи у чињеници да све друштвене институције, посебно културне, које су под контролом владајуће класе, промовишу идеје и погледе владајуће класе, оправдавајући њену моћ и привилегије и прикривајући експлоатацију и угњетавање на којима почива њена доминација. Савремени француски филозоф и социолог Луј Алтисер, сматра да модерна држава, која представља централну институцију савременог друштва, преко свог идеолошког апарата доминације, кога сачињавају: школски, религиозни, породични, правни, политички, синдикални и књижевно-уметнички системи, суптилном индоктринацијом намеће целом друштву етос, вредности, циљеве и начин живота владајуће класе.[168]

Између основних друштвених класа, према марксистима, влада однос међусобне зависности и борбе. Најамни радници су зависни од капиталиста; пошто немају средства за производњу, морају да би преживели да продају своју радну снагу капиталистима. Исто тако су и капиталисти, као непроизвођачи, зависни од најамних радника, јер без њих не би било производње. Међутим, и поред ове зависности, између основних друштвених класа влада прикривена или отворена класна борба, која је главна покретачка снага друштвених промена. "Историја сваког досадашњег друштва, истичу Маркс и Енгелс у *Манифесту комунистичкепартије*, јесте историја класне борбе. Слободан човек и роб, патрицијј и плебејац, барон и кмет, мајстор и калфа, укратко - угњетач и угњетавани стајали су један према другоме и у сталној супротности водили непрекидну, час отворену час скривену борбу...модерно буржоаско друштво, које је произашло из пропасти феудалног друштва, није укинуло класне супротности. Оно је створило нове класе, нове услове угњетавања, нове облике борбе на место старих".[169]

Марксова теорија друштвене стратификације, која је заснована на подели друштва на класе је, уз Веберову теорију тродимензионалне стратификације, још увек доминантна у социологији. Међутим, сматра се да је она била теоријски плодотворна за објашњење класне структуре раног капитализма. За разумевање социјалне стратификације савремених друштвених система, како капиталистичких тако и социјалистичких и постсоцијалистичких, Марксов модел класне структуре није више тако подесан ни адекватан. Он занемарује политичку моћ и различиту тржишну вредност различитих делатности које појединци обављају - две битне основе социјалног раслојавања савременог друштва.

Уз приватну својину, која је и данас, упркос променама које собом доноси научно-технолошка револуција, један од основних узрока социјалног диференцирања друштва, морају се признати и уважити као извори и узроци друштвеног раслојавања, још и политичка моћ и различита тржишна вредност делатности које обављају припадници различитих социјалних група. Без уважавања политичке моћи, као једне од основа социјалног стратификовања друштва, теоријски је тешко, готово немогуће, објаснити социјалну стратификацију у социјалистичким и постсоцијалистичким друштвима. Исто тако, без признавања различите тржишне вредности појединих делатности које људи

[168]L. Altiser, *LesApparellsideologued' Etat*, LaPenssee, jun 1970, str. 12-15.
[169] К. Маркс; Ф. Енгелс, *Изабранадела*, томI, исто,стр. 14-15.

обављају, као основе социјалног раслојавања, немогуће је теоријски одредити место и улогу у социјалној структури савремених друштава различитих скупина немануелних радника, који, по свом укупном друштвеном бићу, не припадају ни буржоаској ни радничкој класи.

Функционалистички приступ друштвеној стратификацији зачео је још Огист Конт. Он је сматрао да се људско друштво, које је настало проширењем породице, услед поделе рада диференцира на три основне класе - спекулативну, класу практичних вођа и класу радника сељака и занатлија. Ове класе су међусобно повезане и хијерархијски устројене јер без таквих односа међу њима друштво не би могло да постоји и да напредује. Савремени функционалисти су ове почетне Контове замисли даље теоријски развили али и модификовали. Они су друштвену стратификацију схватили као хијерархијско устројство, не различитих класа већ друштвених статуса појединаца и друштвених група, који настају као резултат друштвеног вредновања улоге појединаца и група. Кинсли Дејвис и Едвард Мур, утемељивачи савременог функционалистичког приступа социјалној стратификацији, сматрају да је стратификација универзална појава. Она постоји у сваком друштву, јер представља један од фундаменталних императива, предуслова за постојање људског друштва. Свако друштво, да би опстало и напредовало, мора да развије неке механизме делотворне локације друштвених улога и њиховог успешног извођења. Тај механизам, по Дејвису и Муру, јесте друштвена стратификација, која придаје неједнаке награде и привилегије различитим статусима, односно положајима у друштву. Они који у друштву заузимају важније друштвене положаје, а то су они који су талентованији и стручно образованији, добијају и веће награде и привилегије. Те награде, које су уграђене у друштвени положај, односно статус, обезбеђују да се савесно и делотворно обављају све улоге у друштву. Пошто друштвена стратификација омогућава да се све улоге у друштву распоређују према таленту и стручности, и да се савесно обављају, она је, сматрају Дејвис и Мур, кључна полуга која обезбеђује интеграцију друштва и његов просперитет.

Дејвисов и Муров приступ друштвеној стратификацији наишао је на оштре критике, не само изван функционализма, него и унутар њега. М. Тјуман, један од њихових најжешћих критичара, сматра да је њихов приступ друштвеној стратификацији тешко одржив из више разлога. Прво, зато што не постоје валидни и опште прихваћени критеријуми за оцену значајности појединих друштвених статуса односно положаја; друго, што Дејвид и Мур занемарују утицај друштвене моћи на награде привилегије које појединци и групе добијају у друштву за своје улоге; треће, што стратификација не делује увек мотивишуће на способне појединце да постижу високе друштвене статусе, како то тврде Дејвис и Мур, напротив, она је често препрека за мотивацију способних појединаца из нижих друштвених слојева и, најзад пето, што друштвена стратификација не мора увек да буде фактор интеграције друштва, већ обрнуто, може бити и извор напетости и сукоба ако се награде и привилегије за поједине статусе не сматрају оправданим.[170]

Настојећи да отклони теоријске мане и недостатке Дејвисовог и Муровог приступа друштвеној стратификацији, Т. Парсонс је разрадио целовиту теорију друштвене стратификације која је доминантна у функционалистичкој социологији.

У складу са својим схватањем друштва као система састављеног од међусобно повезаних и усклађених делова које на окупу држи заједнички вредносни систем, Парсонс је друштвену стратификацију схватио као "рангирање јединица у друштвеном систему у

[170]M. Haralambos; M. Holborn, *Sociologija*, Zagreb 2002, str. 28-30.

складу с мерилима заједничког вредносног система".[171] Из ове одредбе стратификације јасно произилази да је, за Парсонса, углед заснован на заједничком систему вредности, који има карактер спољне детерминанте понашања, основно мерило стратификације. Појединци и друштвене групе, зависно од друштвене процене (угледа), рангирају се у хијерархијски устројене друштвене положаје. Они појединци и групе чији се допринос, са становишта владајућих система вредности дотичног друштва, оцени као вреднији и функционално значајнији, по правилу, заузимају вреднije и цењеније положаје у друштву.

Парсонс је разноврсна обележја појединаца и група, која су предмет вредносног оцењивања и на основу којих се гради хијерархијска лествица друштвених положаја, сврстао у четири групе: квалитете, постигнуће, поседе и моћ. Квалитети су она својства јединица система (појединаца и група) који се вреднују независно од било какве промене њених односа према ситуационим објектима - поседима и стога се могу приписати јединици као таквој (аскриптивна обележја). То су, према Парсонсу, лична својства, припадност породици и власт која представља нормирану моћ. За разлику од квалитета, постигнућа означавају оне особине и својства која се могу приписати делотворности јединица система. Заједничка црта квалитета и постигнућа, као обележја јединица система, јесте непреносивост, што их дели од поседа, који то по правилу нису. Поседи су ситуациони објекти према којима појединац или група има специфичан однос контроле. У случају институционализације овог односа, појединац или група има право коришћења и располагања предметима које се разликује од права других. За разлику од власти, моћ је способност јединице система да оствари своје интересе (постигне циљеве, спречи непожељне сметње, улије поштовање, контролише поседе, итд.) у контексту система интеракције и да тако утиче на процесе у систему.[172]

Парсонс је, у складу са својом функционалном парадигмом система акције, која садржи четири основне функције: адаптацију, постизање циља, интеграцију и одржавање образаца културе, утврдио и одговарајуће вредносне стандарде за мерење постигнућа и квалитета јединица система. У друштвеним системима, где доминирају тзв. техничке норме за регулацију постигнућа, при друштвеном вредновању тежиште се ставља на процену способности или компетентности актера за адаптивно и техничко постигнуће. У друштвеном систему који је посвећен остваривању циљних стања, мере се и цене оријентације јединица према постављеним циљевима. Аналогно томе, у друштвеном систему у коме је главна функција интеграција цени се лојалност систему, као основни квалитет јединица, док се у систему у којем доминира оријентација на одржавање образаца културне цене резидуални квалитети.

Стратификација се, као фундаментална димензија друштвене структуре, изражава, по мишљењу Парсонса, у различитим видовима, односно у посебним системима стратификације, од којих је класна, односно слојна стратификација најважнија и најуобичајенија. Она обухвата диференцијалну процену првенства различитих категорија родбинских јединица, које се разликују по функцијама њихових чланова у друштвеном систему, постизању моћи и богатства и стиловима живота (тј. по схемама експресивног симболизма повезаним са њиховим стандардима живљења).[173]

Као што се види, класна стратификација, по Парсонсу, обухвата и сродство јер је солидарност родбинске јединице, коју чине оба пола и сви узрасти, на извесном нивоу

---

[171] T. Parsons, *EsaysinSociologielaTheory*, New York 1965, str. 338.
[172] *Исто*, стр. 391.
[173] Т. Парсонс, "Прегледдруштвенихсистема", у*Теорије о друштву*, томI, исто, стр. 63.

представља средишњи функционални императив сваког друштва. Зато сви чланови такве јединице морају да имају нека заједничка диференцијална преимућства, какви су бољи услови за живот и приступ младог нараштаја бољим могућностима, без обзира на меру заслуге појединог члана. Тако ће жена и деца човека који је успео делити плодове његовог рада, без обзира на то да ли су и колико допринели да их он постигне.[174]

По мишљењу Парсонса, класна и, мање-више, свака друга стратификацијска лествица друштвених положаја зависи од степена лабавости вредносног система и доминантности основних системских функција. У кастинским и средњовековним друштвеним системима, у којима је постојао чврст културни образац, и где је доминирала функција одржавања врховних вредности, поредак основних друштвених група на стратификационој лествици био је јасно уобличен и прилично растресит. У друштвима какво је совјетско, чији је вредносни систем превасходно фиксиран за посебно циљно стање, врховно мерило је допринос остварењу тога циља, па је стога хијерархијски поредак јако сужен и превасходно заснован на инструменталној организацији. Насупрот томе, у америчком друштву, где су конститутивни елементи вредносног система лабаво повезани и где је доминантна адаптивна функција, стратификацијску лествицу карактерише постепени прелаз између статуса, посебно у горњем делу стратификацијске скале.

Савремено америчко друштво диференцира се, према Парсонсу, на три основне класе: горњу, средњу и нижу, између којих не постоје јасно повучене линије. Изнад горње класе постоји друштвена скупина састављена од лабаво повезаних делова пословног света и угледних високообразовних професија. Иако представља врх америчког друштва, ова социјална скупина, сматра Парсонс, не представља владајућу класу; у најбољем случају може се рећи да она представља доминантну елиту у професионалном смислу речи. Као што не постоје јасне границе између врха и горњих слојева средње класе, исто тако су, сматра Парсонс, нејасне границе између средње и ниже класе. Висок доходак појединих радничких група замагљује класичну поделу на беле и плаве оковратнике као критеријум класне поделе у доњем делу лествице.

Парсонсов приступ друштвеној стратификацији је теоријски много развијенији и убедљивије делује од Дејвисовог и Муровог приступа. Он као битне елементе за стратификацију друштва на различите друштвене положаје не узима само улогу, односно постигнућа појединаца која они остварују вршењем друштвених улога, већ и квалитете, имовину и друштвену моћ. Тиме Парсонс у великој мери отклања недостатке Дејвисовог и Муровог приступа друштвеној стратификацији. Међутим, у Парсонсовој теорији друштвене стратификације остаје као дискутабилно питање - да ли се њена основа налази у вредносном систему одређеног друштва, или у поседима и друштвеној моћи доминантних друштвених група, које, преко различитих институција које контролишу, обликују систем вредности и критеријуме за вредновање постигнућа и квалитета појединаца? Досадашња историјска пракса, изгледа, говори да је у питању ово друго.

Елитистички приступ друштвеној стратификацији настао је као теоријска алтернатива марксистичкој теорији класа и класне стратификације друштва. Супростављајући се марксистичком концепту поделе друштва на две антагонистичке класе, које настају на бази различитог власничког статуса, заговорници елитистичког приступа друштвеној стратификацији такође нуде дихотомну поделу друштва, али не на друштвене класе, него на владајућу елиту и масу. Ову поделу, односно стратификацију

[174] *Исто*.

друштва, они не заснивају, као Маркс на својини, већ на друштвеној моћи. Елитистички приступ друштвеној стратификацији, зависно од тога како објашњава основу на којој се формира моћ владајуће елите, и како вреднује њену владавину, најчешће се дели на три теоријске струје: традиционалну (конзервативну), демократску и критичку струју.
Елитисти класичне, конзервативне струје поделу друштва на масу и елиту темеље на поставци да су чланови владајуће елите, по природи, супериорнији од припадника маса, и да је стога владавина елита природна и вечита друштвена појава. Њена владавина је, не само нужна, него и друштвено корисна, јер масе које представљају скуп духовно инфериорних појединаца не могу бити субјекти политике и друштвених збивања.

Утемељивач и најзначајнији представник традиционалне елитистичке струје је Вилфредо Парето. Он сматра да се свако друштво дели на елиту и масу. Елиту, која суверено влада друштвом, по њему, чине најспособнији појединци у свим гранама људске делатности. "Претпоставимо да се у свакој грани људске делатности, истиче Парето, сваком појединцу одреди показатељ који означава његову способност, исто као што се на испитима у школи дају оцене за различите предмете... Човеку који је стекао милионе - поштено или непоштено, већ о каквом се случају ради - даће се 10. Човеку који је зарадио хиљаде даћемо 5; а ономе који једва успева да не спадне на то да живи у сиротињском дому, даћемо 1; остављајући нулу за оне који живе у сиротињском дому...Жени која је успела да залуди неког човека од моћи, и да игра неку улогу у његовој каријери, даћемо оцену 8 или 9; курви која задовољава само чула таквог човека, и не врши никакав утицај на опште послове, даћемо нулу...Одвојимо класу људи који имају највише показатеље у својој грани делатности и назовимо их елитом".[175]

Друштвена елита, према Парету, није хомогена, она се дели на владајућу елиту, састављену од појединаца који посредно или непосредно играју неку важну улогу у влади, и невладајућу елиту, у коју спадају сви остали из друштвене елите. Владајућа елита се, зависно од урођених способности и склоности (резидуа), диференцира на две групе које одређују карактер владавине и садржину политичког живота у друштву. Прву групу чине они код којих превладавају резидуе комбиновања. Парето их, следећи Макијавелија, фигуративно назива лисицама, јер стичу власт и владају помоћу лукавства и преваре, помоћу дипломатске манипулације и веште комбинаторике. Европске демократије су, по њему, политичка парадигма за начин владавине ове елите. Другу групу чине они код којих доминирају резидуе постојаности агрегата. Њих Парето назива лавовима. Они стичу власт и моћ директним и оштрим деловањем, и као што им и име говори, склони су да владају помоћу силе. Војне диктатуре су најбољи пример за ту врсту владајуће елите.

Владавина елита је, за Парета, универзални закон друштвеног живота. Када једна елита пропадне замењује је друга. Тај процес замене (смене) елита, који Парето назива "циркулацијом елите", наступа када у вишим слојевима владајуће елите долази до нагомилавања "декадентних елемената који више не поседују резидуе погодне да се ти слојеви одрже на власти, и који избегавају употребу силе, док у међувремену у нижим друштвеним слојевима у први план долазе елементи супериорних квалитета који поседују резидуе погодне за вршење функције владавине и спремни су да се користе силом".[176]
Пошто је процес "циркулације елита" вечан, у историји не постоји никакав политички прогрес. Сви политички системи који су до сада постојали и који ће убудуће настајати су, сматра Парето, пуке су варијације универзалне владавине елите.

---

[175]V. Pareto, *Mind and Society*, New York 1935. knjigaIII, paragrafi: 2027 i 2031.
[176]*Исто*, параграф 2057.

Теоријска схватања Моске представљају "мост" између традиционалног, конзервативног и демократског елитистичког приступа друштвеној стратификацији. Моска је, као и Парето, сматрао да је владавине одабране мањине, коју он назива политичком класом, неизбежна карактеристика друштвеног живота људи. "У сваком друштву, од оног најнеразвијенијег, преко оног које је стигло до првог ступња цивилизације, све до најуздигнутијег и најјачег, постоје две класе људи: управљачи и подређени. Прва, која је увек малобројна, извршава све политичке функције, монополише власт и ужива све користи које су са њом повезане, док другом, која је бројнија, управља прва, на мање-више легалан начин, или, пак, мање-више самовољно или насилно. Она осигурава, бар привидно, материјална средства, као и она неопходна за живот политичког организма.[177]

Уколико једна мањина буде свргнута, ништа се у суштини не мења. Уместо ње, сматра Моска, формира се нова владајућа мањина која преузима функције свргнуте мањине.

За разлику од Парета, који је сматрао да су особине потребне за владавину елите једнаке за сва времена, Моска је доказивао да се оне разликују од друштва до друштва и да зависе од друштвених функција које владајућа класа мора да обавља. Зато политичке класе "неизоставно пропадају када не могу да обављају оне социјалне задатке ради којих су дошле на власт, или када не могу да обављају оне друштвене задатке које су раније вршиле, или, пак, када њихови квалитети и задаци које обављају, почињу губити вредност у друштвеној средини у којој они живе".[178]

Осим тога, Моска сматра да се моћ политичке класе, односно елите над масом темељи не само на урођеним способностима већ и на материјалној позицији и интелектуалној и моралној супериорности која се стиче васпитањем. Такође, он је посебно наглашавао организованост елите као извор њене друштвене моћи. "Фатална је надмоћност организоване мањине - подређене једном пориву - над дезорганизованом већином. Несавладива је моћ било које мањине над сваком индивидуом која припада већини, која се нађе усамљена пред целокупношћу организоване мањине, док се истовремено може да каже да је она управо организована зато што представља мањину".[179] Његов следбеник Роберт Михелс је организованост елите сматрао главним извором њене друштвене моћи.

Најзад, за разлику од Парета, који је негирао сваку могућност маса да утичу на елиту, а тиме и на политичке процесе и односе у друштву, Моска је, нарочито у својим познијим делима, доказивао да у том погледу постоје битне разлике између демократије и осталих облика владавине елите. За разлику од затворених система, као што су кастински и сталешки, владајућа елита у демократским системима је отворена. То пружа могућности да се створи елита из широке лепезе друштвених средина, а тиме и да у одлукама које елита доноси могу бити заступљени интереси различитих друштвених слојева.

Демократски елитистички приступ друштвеној стратификацији, за разлику од традиционалног (конзервативног), владавину елите не изводи из урођене духовне супериорности њених чланова над масом, већ из структурално-функционалне сложености друштва, посебно савременог. У друштву, сматрају заговорници демократског елитизма, не може да влада цео народ, али се може демократски владати у име народа и за народ. У

---

[177]G. Mosca, *Elementidisciencapolitica*, Torino 1923, str. 23.
[178]*Исто*, стр. 105.
[179]*Исто*, стр. 53.

модерном, плуралистичком и демократском друштву конкурентске владајуће елите управо то обезбеђују.

Карл Манхајм, један од утемељивача демократског елитизма, сматра, да не може постојати друштво без неког облика моћи. У ранијим класним системима доминирала је хијерархија моћи која се заснивала на наслеђивању својине и богатства, у модерном индустријском друштву доминирају елите које поседују функционалну моћ.

На основу анализе савремене епохе, Манхајм доказује да је од почетка XX века, с развојем модерне индустрије и усложњавањем друштвене структуре стално растао број елита у друштву.[180] Умногостручавањем елитних група друштво се све више демократизује, јер се елите међусобно конкуришу и неутрализују, и зато ниједна од њих не може, као раније, да монополише власт и суверено влада друштвом. Истовремено, нове и све бројније елите губе ексклузивност старијих елита. Оне постају све отворенија друштвене групе, које се, упркос својој владајућој функцији, не одвајају од других друштвених скупина. Најзад, у модерном индустријском друштву мења се, сматра Манхајм, и систем селекције као и унутрашњи састав елите. Нове елите се не регрутују, као старе, на основу порекла и власништва, већ на бази учинка. Афирмација учинка, односно остварења, као основе друштвеног успеха, доводи до динамизирања и демократизације друштва и друштвених односа, али и до негативне селекције у друштву. Због елиминисања позитивних критеријума при избору елита, као што су "култивисаност" и "стил", све је ређи случај да најспособнији продиру у сферу елитних кругова. Зато је, сматра Манхајм, за опстанак и даљи развој демократског индустријског друштва неопходно обезбедити одговорност при избору функционалних елита, чији престиж у друштву све више опада.

У модерном демократском индустријском друштву владају, по Манхајму, две врсте елита: интегративне и сублимативне. Прве, интегративне елите, које сачињавају политички и организаторски лидери, имају функцију да обезбеђују интеграцију великог броја индивидуалних воља и да тиме омогућавају заједнички друштвени живот људи. Оне у свом деловању, поред институционалног положаја, користе и бројне неформалне канале преко којих врше свој утицај. Сублимативне елите чине моралне, религиозне, естетске и интелектуалне елите. Оне имају задатак да усмеравају интелектуалну енергију људи у правцу размишљања и контемплације, а делују кроз формалне друштвене институције и организације.

Критички елитистички приступ друштвеној стратификацији моћ владајуће мањине изводи из институционалног устројства модерног грађанског друштва. Он не оспорава поделу друштва на владајућу елиту и масу, али за разлику од демократског елитизма, негативно вреднује елиту и њену власт.

Савремени амерички социолог Рајт Милс најзначајнији је мислилац социолошког критичког елитизма. Он сматра да савремено друштво није демократско друштво. То је масовно друштво које, својим институционалним устројством и манипулацијама, производи владавину елите моћи, која потире права и слободе појединаца из времена либерализма и чини од њих пасивну и нему масу.

На основу критичке анализе савременог друштва, посебно америчког друштва после Другог светског рата, Милс доказује, супротно демократским елитистима, да у САД и другим високо развијеним индустријским земљама теку снажни процеси централизације и концентрације моћи у привредном, политичком и војном поретку.[181] Упоредо са

[180]Видети: K. Mannheim, *ManandSociety*, London 1971,str. 100 idalje.
[181] Р. Милс, *Елитавласти*, Београд 1964, стр. 8.

ширењем и централизацијом ових поредака долази и до њиховог међусобног повезивања и прожимања. "Одлуке малог броја корпорација утичу на војни и политички, а исто тако и привредни развој догађаја у целом свету. Одлуке војне организације утичу на политички живот и оштро га погађају, а исти утицај врше и на ниво економске активности. Одлуке које се односе у политичкој области одлучујуће утичу на привредну активност и војне планове. Не постоји више, с једне стране, привреда, а, с друге стране, политички поредак - с одговарајућом војном организацијом....Сада постоји политичка привреда, која је на хиљаду начина повезана са војним установама и представља значајан чинилац при доношењу војних одлука".[182]

Из овог структуралног троугла моћи и власти израсла је, сматра Милс, владајућа мањина коју он назива "елитом моћи". Њу сачињавају људи који заузимају стратешке положаје и обављају такве функције у друштву да могу да донесу одлуке које доводе до крупних последица у друштву. А то су људи који се налазе на командним позицијама у великим корпорацијама, војсци и савезној држави. Елиту моћи, дакле, сачињавају припадници трију елита - привредне, политичке и војне. "Владајућа елита састоји се од људи истакнутих у области политике, привреде и војске".[183] Они су међусобно повезани пореклом, образовањем, каријерама, сличним начином живота, интересима и погледом на свет. Припадници ових елита са "лакоћом прелазе са положаја једне хијерархије на неки положај у остале две хијерархије, и то тако да са лакоћом прерастају посебне интересе било којих од тих институционалних средина. Самим својим каријерама и активностима они повезују три врсте средина".[184]

Елита моћи, према Милсу, обухвата низ "виших друштвених кругова" који имају највише онога што људи у америчком друштву највише желе: новац, моћ и углед, а тиме и одговарајући начин живота. Елиту, међутим, не чине, напросто богати и моћни угледни људи. Они то не би могли бити када не би заузимали врхунске положаје у стратешким институцијама друштва. Такве институције чине неопходну основу моћи, богатства и престижа. Оне су главна средства у њиховом стицању.

Припадници елите моћи, сматра Милс, нису усамљени на свом управљачком трону. "Њихови саветници и консултанти, као и људи који утичу на формирање јавног мњења, или у име тог јавног мњења говоре, често имају одлучујућу улогу у формирању идеологије и одлука владајуће елите. Непосредно испод хијерархијске елите, налазе се професионални политичари средњег нивоа моћи, политичари - чланови Конгреса - или припадници група које утичу на јавни живот".[185]

Елитистички приступ друштвеној стратификацији, иако указује на један важан узрок социјалног диференцирања друштва, у основи је једностран. Стога не може послужити као једини приступ, односно теоријски модел за објашњење стратификације друштва, јер занемарује значај других, исто тако фундаменталних фактора социјалног раслојавања друштва. Пре свега, реч је о својини као једног од главних узрока друштвеног раслојавања. И најповршнији поглед на друштво и његову анатомију указује да у њему постоје власничке и невласничке групе, као и да се власничке групе, зависно од величине богатства, диференцирају на подгрупе. Ова имовинска диференцијација није, како то

[182]*Исто*, стр. 9.
[183]*Исто*, стр. 358.
[184]*Исто*, стр. 373.
[185]*Исто*, стр. 4.

доказују заговорници елитизма, пука последица разлика у друштвеној, односно политичкој моћи. У капиталистичким друштвима где је доминантна приватна својина, разлике у политичкој моћи, по правилу, проистичу из разлика у економској, односно својинској моћи. Само у друштвима где је доминантна државна својина, као што су социјалистичка и стара азијатска и средњовековна друштва, политичка моћ је доминантан узрок социјалног раслојавања.

Елитистички приступ, поред својине, занемарује и значај разлика у тржишној вредности појединих делатности људи и њихов утицај на социјално раслојавање друштва. Различите људске делатности, пре свега, мануелне и интелектуалне, имају различит функционални значај у друштву, захтевају различит степен стручности и знања, као и припрему за њихово обављање. Због тога оне и имају различиту тржишну вредност, а људи који их обављају различиту економску и политичку моћ и углед у друштву.

Но, и поред ових теоријских слабости и недостатака, елитистички приступ друштвеној стратификацији не може се одбацити, јер је он уверљиво, мада пренаглашено, доказао да је друштвена, односно политичка моћ једна од фундаменталних основа социјалног стратификовања друштва. Зато овај приступ, уз креативну комбинацију са марксистичким и функционалистичким приступом, може послужити као плодотворно теоријско полазиште за разумевање и објашњење социјалне стратификације, како савремених тако и традиционалних друштава.

26. Појам и димензије људске репродукције

Људска репродукција је темељ друштвеног живота људи и друштва, оквира у коме они живе. Без репродукције људи немогуће је постојање људске врсте, нити људског друштва. Поред тога што је предуслов постојања друштва, људска репродукција утиче готово на све процесе који се у друштву одвијају, посебно на економске процесе. Природни прираштај становништва, као резултанта стопе наталитета и морталитета, битно утиче на економски живот сваког друштва и његову животну снагу у целини. Људска репродукција, као јединствени процес рађања и одгајања деце, обухвата три међусобно повезане димензије: биолошку, психолошку и друштвену.

Биолошка димензија људске репродукције у многоме је слична обнављању живота других живих врста, особито сисара. Она обухвата полно спајање живих бића из кога настаје ново живо створење. Међутим, поред ове битне сличности, постоје и значајне разлике између биолошке репродукције човека и других живих бића, па чак и оних која су најближа човеку. Те разлике се "очитују не толико у манифестацијама репродукције, већ у унутрашњим својствима, и тзв. биолошком коду који одваја људе од свих живих бића и чини њихову биолошку страну специфичним. У генетској структури људске биологије садржани су потенцијали развоја у једино могуће људско биће са особинама које се даље развијају у друштву".[186] Наиме, у генетској структури човека садржан је кључни утицај друштва. Оно је шифрант који у биолошки код уписује потенцијале који ће се касније развити у способности за: споразумевање и симболичку комуникацију, стицање сазнања и учења, примену сазнања у животу и пракси, прилагођавање заједници и за контакте са њом.

[186] М. Печујлић; В. Милић, *Социологија*, Београд 1994,стр. 87.

Поред биолошке димензије људска репродукција, за разлику од репродукције других живих бића, садржи и психолошку димензију. Она није само инстиктивна, као што је то случај код других живих бића, већ се заснива на свести и емоцијама људи. У полне односе људи ступају вођени, не само нагонима него свешћу и осећањима према партнеру и породу који настаје као резултат тог односа. Иако су полни односи предуслов за рађање људи, рађање деце је у великој мери и израз жеља и мотива људи. Одлука о породу, односно да ли ће или не из полних веза проистећи потомци, зависи од жеље и мотива партнера да се има потомство. Мотивација има још израженију улогу након рођења детета. Да би се створио човек није довољно само биолошко рађање детета, већ је неопходно његово гајење којим се тек довршава људска репродукција.

Поред биолошке и психолошке димензије, људска репродукција има и друштвену димензију. Она није стихијски већ организован процес, контролисан од стране друштвене заједнице. Мада је рађање људи, кроз ступање у полне односе, увек индивидуалан биопсихолошки чин заснован на вољи и мотивима партнера, друштво је одувек постављало оквир тим односима, ограничавало их и регулисало одговарајућим прописима, према својим потребама. Основне друштвене институције које регулишу полне односе, рађање и одгој деце јесу брак и породица.

27. Брак

Људска репродукција започиње полним односима између лица различитих полова. Друштвена заједница је, као што смо већ истакли, ради свог опстанка, одувек на одговарајући начин регулисала полно општење међу људима. Брак је установа, односно трајно установљен начин на који друштво, одговарајућим нормама и правилима, регулише полне везе и односе међу људима. У различитим историјским епохама и различитим културама, полни односи су различито регулисани, јер су норме којима су прописивани, биле различите по свом садржају и пореклу. Полни, односно брачни односи регулишу се различитим друштвеним нормама, почев од обичајних и моралних, до религијских и правних.

Током развоја људског друштва постојали су и још увек постоје различити конкретни облици брака. Сви ти историјски облици могу се свести на два основна типа: полигамијски (групни брак) и моногамијски брак. Полигамни, групни брак у коме су друштвено допуштени полни односи више мушкараца и жена, везан је за епоху дивљаштва и варварства а моногами брак за епоху цивилизације. Према Моргану и Енгелсу,[187] полигами брак је током еволуције људског рода имао различите облике, то су: промискуитет, крвносродднички брак, брак пуналуаи брак парова - синдјазмички брак. Теренска етнолошка и антрополошка истраживања оповргла су њихову хипотезу и постојању промискуитета, стања потпуно нерегулисаних полних односа, али су потврдила постојање осталих облика полигамног брака.

Први и најстарији облик групног брака је, дакле, крвносродднички брак. То је групни брак ендогамог карактера, јер се полни односи одржавају унутар рода, између рођене браће и њихових сестара. Полни односи између родитеља и деце у овом облику брака били су забрањени. Еволуцијом људског рода, на преласку из дивљаштва у варварство, групни брак је попримио егзогами карактер, јер је уведена потпуна забрана

[187]Видетиопширније: Ф. Енгелс, *Пореклопородице, државе и приватнесвојине*, Београд 1967.

полног општења унутар рода. У овом облику групног брака, који се назива "брак пуналуа", браћа и сестре једног рода одржавају полне односе са браћом и сестрама другог рода. Прелазни облик између групног полигамног и моногамног брака, који је доминирао у прелазном раздобљу између дивљаштва и варварства, јесте брак парова или тзв. "синдјазмични брак". Он настаје када унутар полигамних односа долази до спаривања, односно до полног и емотивног везивања једног мушкарца и једне жене. Међутим, та веза није била трајна и друштвено посебно обавезујућа, лако се раскидала, а партнери су повремено ступали у полигамне односе.

Када је људски род закорачио у епоху цивилизације из брака парова настао је моногамијски брак. За разлику од брака парова, он представља трајну и чврсту полну, емотивну и друштвену везу између једног мушкарца и једне жене, која је правно уређена и призната. Моногамни брак је све до почетка XX века био неприкосновена друштвена институција у оквиру које се обављала људска репродукција, и из које је израстала породица као основна ћелија друштва и друштвеног живота људи. Међутим, након тога, нарочито после Другог светског рата, моногами брак се сусреће са великим изазовом. Пре свега, све је већи број бракова који се растурају, нарочито у високо развијеним западним друштвима. Распад брака одвија се кроз различите форме, почев од развода као законског прекида брака, раставе супружника који су у браку, али су физички раздвојени и не живе заједно, до тзв. "празног брака" у коме супружници живе заједно, али брак постоји само на папиру. Сва три облика распада брака су у порасту, док је истовремено број склопљених бракова у опадању у свим развијеним друштвима, посебно у западноевропским. У периоду од 1960. до 1994. године, у свим земљама Европске уније број склопљених бракова на хиљаду становника значајно је опао. Највећи пад је забележен у Немачкој(са близу 10 у 1960. пао је на око 5 склопљених бракова у 1994), затим у Шведској (са близу 7 пао је на 4) и Француској са 7 пао је на 4,5, а најмањи у Португалији (са 8 пао је на 7), и Данској (са 8 пао је близу 7).[188]

Поред пораста броја распаднутих бракова и смањења броја склопљених бракова, моногамијски брак је данас суочен још са једним изазовом. То су тзв. алтернативни бракови - кохабитација и "геј бракови". Кохабитација, ванбрачна заједница у којој партнери живе заједно иако нису законски венчани, веома је раширена у већини западноевропских друштава, а све је присутнија и у другим друштвима. Проценат неудатих жена у Британији које се одлучују на кохабитацију, у старосној скупини од 18 до 49 година, у периоду од 1981. до 1996. удвостручен је, повећао се са 12,5 на 25 одсто. Истовремено, просечно трајање кохабитације се продужило с 18 месеци у 1979. години на 28 месеци 1993/94. године.[189]

Хомосексуални и лезбејски, полни и емотивни односи били су присутни током читаве историје људскога рода. Друштвена заједница их је прећутно толерисала, али их је третирала као противприродно и девијантно понашање. Међутим, у последњих неколико деценија у западним друштвима однос друштвене заједнице према таквим понашањима радикално се променио. Не само да се повећао праг толеранције према хомосексуалним и лезбејским везама, него се те везе више не третирају као противприродне и друштвено-девијантне, већ се сматрају друштвено прихватљивим. Сматра се да су оне израз слободног сексуалног избора појединаца, које слободно и демократско друштво мора да поштује. Као резултат тако промењеног односа друштва према хомосексуализму настају

[188]L. Hantrais;M. Letablier, *FamillesandFamily PoliciesinEurope*, London 1996. str. 17.
[189] M. Haralambos;M. Holborn, *Sociologija*, Zagreb 2002,стр. 564-565.

тзв. "геј бракови" који имају друштвени, а у неким земљама (Холандија и Канада) и правни легитимитет - законски су признати.

Ове изазове са којима се данас суочава моногамни брак социолози различито тумаче, зависно од својих теоријских опредељења. Социолози традиционалне оријентације сматрају да се савремено друштво напуштањем проверених, традиционалних друштвених вредности и моралних норми, суочава са дубоком кризом, чији је највидљивији израз дезинтеграција моногамог брака и, на њему засноване, моногаме породице. Насупрот њима, социолози ортодоксне марксистичке и радикалне феминистичке оријентације сматрају да ове промене воде нестанку моногамог брака као институције, која према марксистима одржава капитализам и класну експлоатацију, а према радикалним феминискињама ропство и експлоатацију жена од стране мушкараца.

Социолози постмодернистичке оријентације различито гледају на савремена кретања у брачним и полним односима. Либерално оријентисани социолози, попут Е. Гиденса, виде та кретања као израз нове рефлексивности човека у посмодерно доба.[190] Та рефлексивност, изражена кроз нову сексуалност, тзв. "*plastic secsuality*" ослобођену сваке асоцијације с рађањем деце и нову "*конфлуентну љубав*", усмерену ка трагању за потпуном везом међу партнерима независно од њиховог пола, води сматра Гиденс самоостварењу и самореализацији човека. Појединци модерног доба, ослобођени традиционалних стега, постају према Гидинсу, у интимном животу све више онаквим какви желе да буду. Савремена кретања у брачним, полним и емотивним односима су, управо израз те жеље.

Критички оријентисани посмодернисти, као Урлих Бек и Елен Бек - Герхајм, изазове са којима се брак суочава у савременом друштву виде као "љубавно лудило хаоса".[191] По њима су све учесталији разводи брака и њихово поновно склапање, кохабитација партнера, "геј бракови" и други облици ванбрачних полних и емотивних веза, потрага отуђених појединаца посмодерног доба за унутрашњим испуњењем односно за љубављу као насушном фундаменталном, потребом човека. У модерном, индивидуалистичком добу, ова потреба човека суочава се са потребом појединаца за њиховим индивидуалним постигнућем у друштву. Стога У. Бек и Е. Бек Герхајм песимистички закључују да ће се те две паралелне линије у животу модерног човека можда спојити у далекој будућности, можда и неће. То не можемо знати.

28. Породица

Породица настаје заснивањем одговарајућег облика брака између мушкараца и жена у којем се рађају деца. Као и брак, и породица је током историје имала различите облике, који су зависили од облика брака, начина производње, социјалне структуре друштва и његовог културног обрасца, посебно религије, обичаја и морала. Међутим, независно од конкретних облика, породица као друштвена група и институција има нека општа обележја, односно карактеристике, које су мање-више заједничке за све њене облике. Најзначаније се везују за њену заснованост на: 1) друштвено санкционисаним или непризнатим биолошким везама (сексуални односи и биолошка репродукција људи); 2)

[190]Видетиопширније: A. Giddens, *TheTransformationofIntimacu: Sexsuality, Loveanderoticsminmodernsocietes*, Cambridge 1992.
[191]Видети: U. Beck;E. Beck - Gernsheim, *TheNormalChaosofLove*, Cambridge, London 1995.

биосоцијалним везама (односи сродства); 3) психосоцијалним везама (социјализација личности) и 4) на економским везама (обављање одређених економских делатности и функције).[192]

Биолошки карактер породице је једно од њених основних обележја. Оно обухвата два међусобно повезана, али и различита процеса у којима се прожимају биолошки, психолошки и друштвени елементи. Ради се о задовољавају полних нагона и емотивних потреба људи, рађању и подизању деце. "Иако се полни односи не обављају искључиво у оквиру породице, већ понекад изван и независно од ње, ипак су брак и породица најчешћи институционални оквири задовољавања полних потреба људи. Исто тако, иако рађање људи није увек везано за породицу, ипак се репродукција људске врсте, барем у досадашњем периоду историјског развоја највећим делом обављала у породици: деца се или рађају у породици или породица настаје њиховим рођењем".[193]

Једно од универзалних обележја породице јесте да она представља биосоцијалну заједницу. Сваки историјски облик породице темељи се на широј или ужој мрежи различитих сродничких односа. Најважнији сродднички однос јесте крвно сродство или природно, биолошко сродство, које се у различитим друштвима различито тумачи и уважава - као матрилинеарно, патрилинеарно и билинеарно. Патрилинеарно сродство се рачуна по оцу, матрилинеарно по мајци и билинеарно и по оцу и по мајци. Поред крвног сродства, породица је средиште око кога се уобличавају и други облици сродства: тазбинско, које настаје женидбом односно удајом; адоптивно, које настаје адопцијом, односно усвајањем и признавањем лица изван круга крвних сродника за члана породице и духовно сродство, које настаје као резултат дубоких и снажних духовних веза између чланова двеју породица, а изражава се као кумство, побратимство, сестринство и др.

Породица није само биосоцијална него је и психосоцијална заједница људи. У њеним оквирима одвијају се комплексни и разноврсни психосоцијални процеси, који су од посебног значаја за живот људи. Пре свега, у породици се, у току раног детињства, одвија највећи део тзв. примарне социјализације, која има кључну улогу у усвајању културе одређеног друштва и формирању човекове личности. Т. Парсонс сматра да је породица својеврсна фабрика "која производи људске личности" јер примарна социјализација, преко које се личност формира, захтева контекст који пружа топлину, сигурност и узајамну подршку. Тај контекст не може да пружи ни једна друштвена група и институција осим породице.

Поред формирања личности у раном детињству, породица, по мишљењу Парсонса, има кључну улогу и у стабилизацији личности одраслих. Након што се формира, свака личност мора сачувати стабилност, а ту стабилност најбоље је обезбеђује породица. Интензивна међусобна емотивна повезаност и солидарност између супружника, њих и деце, као и између деце, а у традиционалној породици и са широм родбином, даје сваком члану породице психолошку и друштвену стабилност.[194] Имајући ово у виду многи социолози, посебно они функционалистичке оријентације, сматрају да је психосоцијална функција породице, која се огледа у социјализацији и стабилизацији личности појединца, њено фундаментално и универзално обележје. Међутим, велики број социолога интеракционалистичке и феминистичке оријентације тврди да функционалисти идеализују

[192] М. Младеновић, *Увод у социологијупородице*, Београд 1969, стр. 11-17.
[193] М. Митровић; М. Трипковић; Д. Коковић, *Социологија*, НовиСад 1993,стр. 157.

[194]T. Parsons, *TheSocialstructureoftheFamily*, up.n. Ansen (urFamily) New York 1959.

породицу, стварајући нереалну слику добро прилагођене деце и супружника пуних међусобног разумевања, која често има мало заједничких тачака са стварношћу.

Породица је и друштвено-економска заједница, јер је током историје обављала разноврсне и променљиве економске функције, у зависности од историјског типа друштва. У ранијим, неразвијеним друштвима, породица је била главна економска група, у оквиру које је обављана производња, расподела и потрошња добара. У савременим високоразвијеним друштвима производна функција породице се битно редукује, задржава се у већој мери код ситних сопственика (сељака, занатлије и трговаца), јер чланови породице у модерном друштву своје радне делатности обављају изван породице у разноврсним друштвеним институцијама. Економска функција породице у већини савремених друштава углавном се своди на потрошачку функцију.

Породица је, као што је већ речено, током историје имала различите облике. Ако се посматра њен развитак од најранијих времена до данас, јасно се уочава да је она у почетку била изједначена са родом односно кланом. Породица је тада била исто што и друштво, јер је род представљао глобално самодовољно друштво. Током историјског развоја, са поделом рада, променом облика брака, раслојавањем друштва и променама у култури друштва, породица се све више издвајала из друштва, односно из друштвене организације, истичући блиске крвне и рођачке везе, да би се у модерно доба појавила у брачном облику са ужим породичним кругом кога чине рођена и/или усвојена деца.

Следећи резултате Диркемових истраживања елементарних облика породичног живота, као основне типове породице који су се јављали током читаве историје, могу се издвојити: тотемски клан, велика породица или здружена породица, патријархална породица и савремена, брачна односно нуклеарна породица.

Тотемски клан је најстарији облик породице који је постојао у архаичним, првобитним друштвима, а сусреће се и данас у нешто измењенијем облику код неких аустралијских племена. Овај облик породице темељи се на различитим облицима полигамијског брака. Осим полигамијског брака, оно по чему се тотемски клан препознаје јесте и заједничко име које носе сви чланови клана. "Клан представља праву "супстанцију" заједнице јер представља заједничку крв, заједнички живот, заједничку душу или ману и заједничко потомство. Име припада, у ствари кланском предку од којега сви остали потичу".[195] У тотемском клану потомство се рачуна по материнској линији, што не значи да у њему влада матријархат, јер у већини случајева мушкарци владају родом односно племеном. Сродство се не одређује по крвном сродству, него по правилу егзогамије, које важи подједнако за све чланове клана.

Велика породица настаје са распадом родовског друштва и полигамног брака. Она је постојала код свих индоевропских народа, а веома дуго се задржала код Словена. Код Срба је постојала све до почетка XX века и позната је у социолошкој литератури као српска породична задруга. Велика породица, иако се заснива на моногамном браку, у многоме личи на тотемски клан, по томе што сви чланови носе исто име, што су сви чланови једне генерације братски удружени према заједничком претку. Предак у великој породици заузима значајно место као патријарх и његов значај се преноси на најстаријег члана породице, који руководи свим пословима породице и заједничком имовином. У великој породици не постоји институција наследства, јер је она вечна па се једино поједине породице унутар ње само обнављају.

[195]R. Supek, *Sociologija*, Zagreb, str. 109.

Чланови велике породице, која може бројати и до стотину душа, станују у великој кући која је просторно расподељена за поједине породице, али њен целокупан рад и живот има колективни карактер. Потомство се у великој породици рачуна трилатерално: по оцу, по мајци или заједно и по оцу и по мајци. Од начина како се рачуна потомство зависи и статус блиских рођака, пре свега ујака. У великој породици где се потомство рачуна по материнској линији, као на пример код северноамеричких Индијанаца или Малајаца, ујак односно брат од мајке има веће право од оца. Он је прави заштитник деце и стара се о њиховом одгоју. Насупрот томе, у великој породици где се потомство рачуна по очевој линији, као што је то случај код Јужних Словена, породица готово у свему има више патријархални карактер.

Иако се велика породица углавном темељи на моногамији, постоје и полигамијски изузеци у облику полигимије - кад један мушкарац има више жена и полиандрије - када једна жена има више мушкараца. На Тибету, на пример, једна жена може да се уда за више мужева који је деле и покоравају јој се.

Патријархална породица је слична великој породици, али се од ње значајно разликује. У њој највећи ауторитет, како морални тако и законски, има отац породице - *pater familias*. Он има право да призна дете као своје код рођења или не, да отера жену, да ожени сина или уда кћер, да ослобађа робове и усваја нове чланове. Отац породице је власник читаве имовине, жена и деца не поседују ништа, чак и мираз жене припада њему. И син се налази у истом положају: све што привреди припада оцу. Отац је и носилац службене власти у породици, он може кажњавати и располагати животом и смрћу својих чланова. Жене се у патријархалној породици сматране мање вредним бићима. Муж је у часу смрти имао право да жени одреди тутора, жена није имала права на развод, па чак и када је била удовица није могла бити слободна. Једине слободне жене биле су хетере - јавне љубавнице.[196]

Патријархална породица у најчистијем облику постојала је код старих Римљана, али је у мање или више модификованом облику постојала у грчким градовима, и на Блиском и Далеком истоку. Код Словена она се јављала у хибридном облику са великом породицом.

Савремена породица настала је из велике, односно патријархалне породице, након грађанских револуција, а своју коначну физиономију добила је у току индустријализације и урбанизације које су жену све више извлачиле из куће и увлачиле у рад изван ње, у привредне и јавне службе. Велику улогу у трансформацији патријархалне породице у модерну породицу одиграо је и процес секуларизације, смањење улоге религије и цркве у животу људи. Савремену породицу која се различито назива, почев од брачне заједнице, преко нуклеарне породице, до инокосне индивидуалне породице, чине брачни пар и њихова рођена и/или усвојена деца. Осим смањења броја чланова, савремену породицу карактерише и равноправност брачних партнера као и широки индивидуализам њених чланова. Отац, односно муж престаје да буде патријархални господар породице и постаје само њен члан. Томе је веома много допринело Грађанско право које је браку дало карактер слободног уговора између две стране, које слободно располажу својом вољом и својим избором, па стога имају права да га раскину. Према грађанском праву, не само муж већ и жена може поседовати породичну имовину, а исто тако и деца могу бити поседници неке имовине којом располаже породица, јер је "приватно власништво" неотуђиво и "природно право" сваког појединца. У случају развода брака жени припада онај део

[196] *Исто*, стр. 110.

имовине који је унела у брак. За разлику од патријархалне породице, у савременој породици отац нема више неограничена права да располаже децом и да их кажњава, већ је за одгој деце одговоран пред државом.

Поред равноправности полова, савремену породицу карактерише и редукција некадашњих функција породице. Пре свега, економска функција се углавном своди на потрошачку функцију, јер чланови породице своју радну делатност углавном обављају изван породице. Поред економске мењају се и друге породичне функције. Део васпитних и образовних функција са породице прелази на специјализоване друштвене установе - јаслице, вртићe и школе. Исти је случај и са здравствено-заштитном функцијом, која са породице прелази на здравствене и заштитне установе.

Под утицајем индустријализације и урбанизације у савременој породици радикално се мења и начин живота људи. Човек савременога доба заокупљен личним постигнућем на професионалном, економском и друштвеном плану, постаје све отуђенији, изолованији, усамљенији и емотивно празнији. Као излаз из таквог стања он прибежиште тражи у породици, од које очекује разумевање, подршку, солидарност и емотивну топлину. Велики број људи то прибежиште и нађе у породици, али један део га не нађе, услед чега долази до дезинтеграције породице и породичног живота, што се манифестује кроз развод брака, ванбрачне облике сексуалног живота, насиље у породици, малолетничку деликвенцију и друге облике. Дакле, савремена кретања у друштву и породици двоструко делују на живот и односе у савременој породици. На једној страни они делују као силе које човека чвршће везују за породицу и породични живот, а на другој страни као силе које воде дезинтеграцији породице и породичног живота. Многи социолози, који виде само ову другу "тамнију страну" савремене породице, склони су закључку да породица као установа постаје превазиђена и да постепено нестаје. Овакав закључак је једностран и неодржив, јер породица, и поред изазова са којима се суочава, остаје трајна установа која има фундаменталан значај за човека као појединца и друштво у целини. Она има незамењиву улогу у примарној социјализацији човека и формирању његове личности, а исто тако пружа савременом човеку могућност да превазиђе своју отуђеност и духовну самоћу.

29. Појам економије и њена улога у друштву

Економија се јавља као прва друштвена активност којом се подстиче стварање животних добара и управљање њима, што је основни услов за стварање и функционисање друштва, као и за његов даљи развој. Развој економије значајно је утицао на развој технологије, друштвеног управљања, културе, личности и друштва у целини. Економија (грч. *oikonomia*, *oikos* - кућа; *nomos* - закон; управљање кућом, домаћинством) у изворном значењу овим изразом означавају се правила о раду у газдинству, што подразумева рационално коришћење расположивих ресурса, штедљивост и ред у вођењу домаћинства. Још у старој Грчкој Ксенофон је под економијом подразумевао вештину управљања газдинством, а Аристотел вештину прибављања добара потребних за живот и корисних за кућу или државу.

Развојем друштва економија постаје све значајнија, јер потребе постају све веће и разноврсније због пораста становништва и промена у његовој структури, као и због великих друштвених промена које настају нарочито од почетка индустријске

цивилизације, када настаје и масовна производња материјалних добара. У тим условима рационално управљање расположивим средствима и добрима, нарочито у ширим друштвеним заједницама, захтевало је и одговарајуће знање које је само наука могла да пружи. Тако је настала *економија*, као посебна област науке, која се бави изучавањем свих аспеката економског живота у друштву. Зато је економија у тесној вези са осталим друштвеним наукама, као и са техничким и природним.

Основни постулат економије сваког друштва јесте стварање материјалних добара (производња) и услуга на чему се формирају разноврсни друштвени односи који у великој мери детерминишу целокупан друштвени живот - од материјалног статуса појединца и његове породице, преко прерасподеле материјалних добара у друштву до економске моћи одређеног друштва (државе).

Производња је делатност у којој људи у различитим облицима друштвености стварају одређена добра. Са економског становишта изразом производња подразумева се само стварање материјалних добара и материјалних услуга,[197] док социолошки аспект производње укључује и сваку другу производњу - стварање духовних добара, нових друштвених односа и тд. Из тога проистиче да су основне врсте производње материјална и духовна. Материјалном производњом се означава начин прераде природе у којој људи претежно користе своје физичке способности и стварају материјална добра која имају јасан, физички опипљив изглед. А духовна производња је такве природе где људи претежно користе своје духовне способности и стварају духовна добра која имају значења и смисао за људе. Разликовање ових врста производње је релативно, јер у оба случаја је неопходно коришћење свих способности - материјална производња захтева и духовне способности, као што и духовна производња налаже и физичке способности. Производња је јединствена друштвена целина на исти начин као што је и људско биће тоталитет које путем материјалних и духовних добара испољава и развија себе.

У досадашњој историји испољена су два основна облика производње. То су *натурална* и *робна производња*. У натуралној производњи стварана су материјална добра која су служила, углавном, непосредном трошењу. Овај облик производње одговарао је традиционалном прединдустријском изолованом друштву са неразвијеним производним снагама, где су људи били везани за земљу и бавили се, најчешће, аграрном производњом. Људска друштва су била мала, неповезана и неразвијена, тако да су људи размену добара, која су била у малим количинама, вршили непосредно кроз трампу, у локалним заједницама на тзв. маргиналним тржиштима. Робна производња настаје у индустријском друштву, са појавом значајнијег вишка производа који не служе непосредном трошењу, већ се размењују на тржишту за новац. Веза између производње и потрошње није директна, као у натуралној производњи, већ индиректна и успоставља се преко расподеле и размене, односно преко низа друштвених установа. У овом типу производње људска друштва се повезују, настају шире и развијеније заједнице са издиференцираним установама и новим друштвеним односима.

Основни чиноци робне производње су роба, новац и тржиште. *Роба* је производ људског рада намењен продаји на тржишту, ради задовољења одређених потреба. Такав производ може бити материјално добро или нека услуга. Роба је намењена задовољавању потреба других с којима произвођач робе ступа у однос размене, уступајући им свој производ или услугу за одговарајућу противвредност изражену у новцу. Зато је основна

[197]Производњаје "активностпретварањафакторапроизводње у производе и услугекојисупожељнизапотрошњу и инвестиције" (Д. В. Пирс, прир. *Мекмилановречник-Модернаекономија*, Београд 2003. стр. 401)

карактеристика робе да је она производ људског рада, који произвођач путем размене отуђује ради добијања одговарајуће противвредности. *Новац* је средство које служи као општи еквавилент у размени роба. У суштини, он по себи нема вредност (осим кованог новца од племенитих метала који се користио у раним фазама робне производње), али друштвеном конвенцијом означава вредност. Новац је везан за природу робне производње и у њој има важне функције: мерило цена, прометно средство, платежно средство, средство акумулације и законско средство плаћања. И *тржиште* представља облик размене производа и услуга посредством новца, редован однос између понуде и тражње, место на коме се образује цена. На страни понуде јављају се продавци, који својом производњом или неком другом делатношћу обезбеђују задовољавање појединачних или општих потреба, а на страни тражње купци, који, као носиоци одређених новчаних средстава, претварају своје потребе у ефективну тржишну снагу. За тржиште је карактеристична конкуренција између купаца и продаваца, али и купаца и продаваца међусобно, која није израз само понуде и тражње или неког другог вида рационалног понашања, већ и стихијских последица које се не могу предвидети и спречити.

Економија не постоји изван ни мимо друштва. Њена улога у друштву је веома значајна. Она задире у друштвене односе и својом садржином непосредно утиче на целокупан живот како одређене заједнице у целини, тако и сваког њеног појединца понаособ. Економија је уређена друштвена делатност у специфичним институционалним облицима. Само преко успостављених друштвених установа могуће је одвијање производње.

30. Рад и подела рада

Рад је свесна и сврсисходна људска делатност, која се врши у циљу стварања материјалних и духовних добара, којима човек задовољава своје личне и друштвене потребе. Зато је рад економска нужност и основ људске егзистенције, основни услов људског живота, дакле услов опстанка човека и његовог развоја.

Рад. - Појам рада се схвата двоструко, у ширем и ужем значењу. У ширем схватању (филозофско, антрополошко и социолошко становиште), рад се поистовећује са друштвеним деловањем, што рад у суштини и јесте, али се не може свако друштвено деловање окарактерисати радом. Учешће радника у штрајку јесте израз друштвеног деловања, али није рад. Таквих случајева има безброј. Уже схватање рада (економско), јесте разумевање рада као једног од чинилаца у процесу производње материјалних добара, што је апсолутно тачно, али није само то. Рад је свесна, универзална и организована човекова делатност која се одвија у оквиру одређених друштвених група и њоме се стварају материјалне и духовне вредности које имају друштвени значај. Зато је рад свака активност људи која је сврсисходна и којом се човек остварује као стваралачко биће, а не само активност у процесу материјалне производње. Карактер и садржај рада одређени су степеном развоја средстава за рад и карактером друштвених односа у којима се он врши. Стварајући материјалне и духовне вредности, које служе задовољавању људских потреба, човек се потврђује као генеричко биће, као биће *sui generis*, јер он, својом делатношћу, изазива промене, не само у природи, већ и на самом себи и у својим односима у које ступа са осталим људима. Зато је рад сложена друштвена појава и његова сложеност се манифестује на више начина: 1) у вршењу рада остварују се међуљудски

односи, који се испољавају не само као односи између људи у радном процесу, већ и у односу човека према раду, осећајући тај рад као принуду или као задовољство; 2) у потреби за организацијом рада, пошто је рад у основи понашање појединаца, а организација се ствара у конкретним условима одређених облика друштвеног живота; 3) у односу који постоји између људског рада и свих других друштвених активности и понашања људи у друштву; и 4) у томе што рад, као друштвени однос, има карактер друштва у коме се одвија.

У разматрањима о основним карактеристикама рада, веома је важно указати на друштвени карактер рада. О таквом карактеру рада постоји мноштво различитих ставова који се могу изразити у следећем: 1) рад је друштвено условљен, јер увек представља повезивање више радова појединаца у јединствен рад; 2) људи вршећи одређене делатности, користе оруђа и облике рада које су им оставиле претходне генерације, развијајући их даље и остављајући их будућим генерацијама - тиме се ствара веза у историји и историја човечанства; и 3) у процесу рада људи ступају у одређене међусобне везе и односе, чиме људски рад представља удруживање више радова у један јединствен рад.

У савременој социологији у изучавању рада, нарочито у социологији рада, разматрају се питања која се односе на: поделу рада, класну природу и отуђеност рада, конфликтима у раду, питања радне средине; питања односа рада и породице, рада и доколице, запослености и незапослености; проблеме жена у раду, несигурност радног места итд. То све указује да је рад најзначајније обележје човека, да је рад темељ опстанка и услов развоја друштва и да је рад много више од саме запослености.

Подела рада је универзална законитост у друштву, јер је у свим досадашњим друштвима била изражена као реалан процес и друштвени однос. На значај поделе рада у друштву давно је указивано. Још је Платон тврдио да је најбоље и најправедније уређена она држава у којој свако обавља онај рад за који је најспособнији: где мудри владају, храбри бране државу, а вредни стварају материјална добра. Класични економисти, нарочито А. Смит, указивали су да подела рада повећава продуктивност рада, а марксисти да је подела рада историјска категорија која омогућава и настанак приватне својине - "Различити развојни ступњеви поделе рада представљају исто тако различите облике својине".[198] Маркс и Енгелс поделу рада анализирају у многим од својих радова, а нарочито у *Немачкој идеологији*, и схватају је као скуп објективних, историјско-променљивих и дубоко противречних односа у које људи нужно ступају у свом друштвеном животу. Према њима подела рада је услов и показатељ степена развоја производних снага и развијености друштва уопште, али је такође узрок поделе друштва на класе, извор најоштријих друштвених сукоба и отуђења човека у друштву. На многим местима у радовима Маркса и Енгелса се рад и подела рада одређују као темељ друштвене структуре.То становиште су касније прихватили и многи марксисти, али углавном сводећи друштвену структуру на *производне снаге* и *производне односе*. Поделу рада као темељ структуре друштва видели су и многи социолози, нарочито Диркем. Он је, за разлику од марксиста који су истицали друштвено-класну димензију поделе рада, више указивао на друштвено-техничку димензију. Узрок поделе рада, Диркем је тумачио порастом величине и густине становништва на одређеном простору, што је изазвало настајање нових делатности. Нарочито је истицао да се поделом рада повећава солидарност и

[198] К. Маркс; Ф. Енгелс, *Немачкаидеологија*, Београд 1964,стр. 17.

међузависност у друштву, пошто се јавља потреба за производима других онда када се они баве различитим пословима.[199]

У сагледавању поделе радакроз призму историјског развоја друштва, може се запазити да онаима своју развојну линију и иде од природне, преко опште и посебне, до појединачне поделе рада. *Природна подела рада* је први начин поделе рада и она је успостављена у најранијим људским друштвима. Она се заснива на одређеним биофизичким и психолошким особинама човека, као што су пол и старост. То је подела послова између мушкараца и жена; и подела међу генерацијама (деца, одрасли, стари). Оваква подела рада постоји у свим друштвима и историјским епохама, али је карактеристична за неразвијена и традиционална друштва. Осим природне поделе рада, у досадашњој историји изражене су три велике друштвене поделе рада. *Прва* долази у време издвајања сточарских и ратарских племена од осталих варвара, те долази до поделе рада на сточарство и земљорадњу. *Друга* подела рада настаје издвајањем занатства од пољопривреде; и *трећа*, појавом трговине, као гране која повезује пољопривреду и занатство посредством тржишта. У време појаве трговине занатска мануфактура прераста у индустријску производњу, настаје концетрација становништва по градовима и долази до нове поделе рада, која траје и данас, а то је *подела рада између села и града*.

У модерном друштву подела рада постаје много сложенија и у процесу је сталног развоја, тако да се она данас може сагледати само уколико се унапред одреде критеријуми на основу којих ће се вршити одговарајуће класификације. У социологији је, углавном, изражена класификација на друштвену и техничку поделу рада. *Друштвена подела рада* се врши по основу раздвајања друштвене производње на њене родове. Полазећи од тог критеријума, могу се разликовати три облика поделе рада. Први је подела рада на велике друштвене области производње (пољопривреда, индустрија, трговина и тд), и таква подела се означава као *општа подела рада*. Затим, подела ових области на уже гране и њихове врсте и подврсте (ратарство и сточарство у оквиру пољопривреде; овчарство и говедарство у оквиру сточарства; итд) и ова подела се назива *посебна подела рада*. И, на крају, *појединачна подела рада*, која се још назива и технолошка подела рада, а она проистиче из поделе у процесу рада где су поједине радне операције уситњене и осамостаљене. Ова подела рада настала је на прелазу из мануфактурне у индустријску производњу и она је позната као *тејлоризам*. Оваквом поделом рада у процесу производње знатно је порасла продуктивност рада, стварано је много више робе по јединици времена, нагло је повећаван профит, што се све скупа одразило и на велике промене у друштву. Живот човека је у извесној мери постао лакши, јер је све више ослобађан физичких напора, дошло је до скраћивања радног времена и повећања слободног времена, расле су наднице, повећавана куповна моћ и тд. Али, с друге стране, таква подела рада изазвала је и неке негативне последице, као што су: дехуманизација рада, потискивање креативности, непрестано повећање рутинских послова, свођење човека на "додатак машини" итд.

*Техничка подела рада*означава поделу рада у оквиру једне радне групе, где се радна активност људи организовано одвија, тако што свако од њих има одређене радне функције, чије синхронизовано вршење представља претпоставку одвијања целине процеса рада и стварање производа. Таква подела рада је, у суштини, расчлањавање јединственог процеса рада на низ садржински повезаних радних операција које се

[199]Видетишире: Е. Диркем, *О поделидруштвеноград*а, Београд 1972, стр. 83-84.

издвајају због природе предмета рада и логичних фаза у процесу његове технолошке обраде. То захтева и поделу улога између учесника у радном процесу на основу специјализованих знања и одговарајућег искуства у циљу најрационалнијег коришћења средстава за производњу. Развој техничке поделе рада је у непосредној вези са образовањем у одређеном друштву. Она условљава непрестано стварање нових професија, али захтева и перманентно образовање људи, што подразумева и промену професије човека до краја радног века.

Између друштвене и техничке поделе рада тешко је направитијасну разлику, јер постоји утицај техничке поделе рада на друштвену, као и утицај друштвене поделе рада на техничку. У суштини, друштвени и технички аспекти рада веома се преплићу и скупа чине јединствену људску праксу.

31. Својина

Својина је важна друштвена установа, јер она означава начин поседовања, присвајања и коришћења економских добара и природне околине која окружује људско друштво. Својина истовремено означава и скуп права насталих обичајима спонтано или законски санкционисаних који се формирају у људском друштву поводом контроле, употребе и присвајања које врше појединци, групе или институције друштва на стварима (добрима) која су у њиховом поседу. Својина се појављује као друштвени однос између власника и свих осталих чланова друштва који су из тих права искључени и који морају права власника да поштују.

Својина је историјски настала у време друштвене поделе рада као и већина других друштвених институција. У првобитном друштву постојала је својина само у извесном смислу и она би се могла условно назвати друштвена својина, јер у том друштву није било битног раскорака између личног и друштвеног интереса, зато што потребе човека нису биле развијене и није било друштвене поделе рада ни друштвене диференцијације. Касније, развојем друштва, својина је добијала форме и облике у великој мери зависне од друштвене и техничке поделе рада, развитка породице, државе и приватних и јавних институција. Тако се у класном друштву својина појављује као приватна својина над средствима за производњу, што добија нарочит значај у организацији друштва са развијеном поделом рада и тржиштем. Својински односи се тада веома прецизно правно формулишу, па и односи који су посредно везани са својинским правима и обавезама (државина, службеност, наслеђивање, купопродаја итд). Касније у социјализму укида се приватна својина над основним средствима за производњу, стварају се облици колективне својине као негација класне поделе друштва. У социјалистичким земљама са административним управљањем појављује се државна својина као основни тип својине која је органски везана са односима у управљању, пословању и располагању.Током историје познати су разни облици својине: приватна, породична, задружна, сеоска, општинска, корпорацијска, друштвена, државна и тд.

У структури својинског односа који се појављује као друштвени однос морају увек постојати *субјект својине* (носилац, титулар), *објект својине* (предмет поседовања) и неки *уређен начин располагања* (друштвено организовање својине).

Носиоци својине могу бити: појединци (индивидуална, инокосна својина); групе (колективна својина) и инперсоналне установе (државна својина). Објекти својине могу

бити: предмети којима се задовољавају потребе људи у процесу трошења тих предмета (средства за личну употребу, лична својина) и предмети који служе за производњу нових добара (својина на средствима за производњу). Од свих облика својине најзначајнија је, за укупну друштвену организацију производње и начин организовања глобалног друштва у целини, својина над средствима за производњу. Уколико се средства за производњу налазе у власништву појединца, онда је то приватна својина и таква особа, као титулар својине, стиче многа права по основу својине, у чијој су основи право слободног и неометаног располагања (продаја, поклон, начин коришћења и тд) и право на присвајање оствареног профита. Исти је случај и са другим облицима својине, као што су државна својина, онда та права припадају држави. Или акционарској (групној) својини, где поменута права припадају члановима акционарског друштва сразмерно њиховом уделу у власништву одређене својине. Из тога проистиче примарност својинских односа на средствима за производњу у друштвеним односима уопште, због чега је друштво пре свега заинтересовано за уређивање ових односа.

Према начину организовања својина на средствима за производњу може бити приватна и јавна (друштвена). Према томе да ли су односи располагања засновани на неограниченом монополу појединаца или група или на јавној контроли начина коришћења и употребе средстава за производњу за која је заинтересовано друштво у целини. У најновијем раздобљу савременог друштва појављује се сасвим нов облик својине - корпорацијска својина. Она настаје на развијеној мешовитој својини акционарског улагања. Корпорације су џиновских размера, са милионима запослених, на једној страни, и са поделом која произлази из акционарске својине, односно растављања својинских права на стручне, техничко-организационе и административне послове, на другој страни. У корпоративној организацији поседовање губи значај, а у први план долази организација свих чинилаца производње и управљање.

32. Технологија и организација

Технологија (грч. *techne* - вештина;*logos* - наука) је вештина људског стварања; она означава скуп одређених поступака, средстава и знања која су потребна у процесу стварања материјалних добара. Зато технологија представља специфично подручје стварања услова и средстава за људску егзистенцију, па је и неодвојива од економије, јер се преко технологије одвија процес производње свих добара и роба. Међутим, технологија се, у извесном смислу, издваја од економије и "претвара у самосталну активну снагу општег људског стварања а не само економске продукције, односно на начин свеколиког преображаја и природног и људског света".[200] Према томе технологија се јавља и као друштвено-технолошка иновација "у виду технолошких, производних револуција".[201] Технолошке револуције започињу од измена у средствима рада, па се преносе и на остале чиниоце, укључујући и односе људи према њима, као и везе између људи које се увек претачу у укупне друштвене односе. Оне настају спонтано, као резултат колективног напора, а касније се уређују, регулишу и заснивају на најрационалнијем облику сазнања - науци. У историји људског друштва постоји неколико технолошких револуција од којих се издвајају: палеолитска, неолитска, индустријска и научно-технолошка

[200] М. Печујлић; В. Милић, *Социологија*, Београд 1996, стр. 101.
[201] *Исто*, стр. 103.

револуција.[202]Палеолитска револуција настаје од времена када су људи почели да праве прва оруђа од камена и да се баве ловом и риболовом. Али стварни преокрет наступа тек проналаском ватре на средњем ступњу дивљаштва и њеном вишеструком употребом, нарочито у топљењу руде и обради метала. Неолитска револуција, која се често назива аграрна или ратарска, започиње обрадом земље и израдом оруђа за рад од метала, а касније и проналаском точка. Проналазак точка и његова примена у обради земље и култивисању биљака довела је до коришћења животињске запреге. Оруђа за рад су, до појаве вучне запреге, била релативно једноставна и прилагођена људском телу, али се од тада стварају сложенија аграрна оруђа (плуг, справе за вршидбу итд). Убрзо је точак променио саобраћај и трговину, јер су створена транспортна средства која су омогућила брже савлађивање простора и размену створених добара. Истовремено дошло је и до развоја занатске производње, која је, уз ефикасније коришћење биљног и животињског света, као и прераду метала, послужила као садржај трговине и њеном развоју. Ратарство је створило основу за настајање аграрног друштва које је трајало врло дуго, све до почетка XVIII века и било обележено сталним обнављањем створеног и незнатним усавршавањима, односно традиционалном технологијом.

Индустријска револуција је започела у савременом друштву, на основама средњевековног занатства, које се развијало у градовима као својеврсна производна заједница. У занатству је кључну тачку представљала посредна прерада материјала, што је условило и друкчију технологију, као и одвојеност људи од предмета рада, а стопљеност са алатима и вештинама. Индустријска револуција почиње епохалним преображајем оних средстава рада које је занатство одвојило од природних материјала. Открића на подручју механике доживела су реализацију тек масовним упошљавањем радне снаге која је напуштала земљу и село, прелазила у градове и занатске радионице. Стварањем нових средстава рада, нарочито машине, настаје битна промена у односима радне снаге и средстава рада јер их је машина раставила и на себе преузела битне функције. Машина је одвојила произвођача од средстава рада тако да је он постао њихов припадник који их снабдева материјалима и контролише рад. Индустријска револуција била је основа за настајање индустријског друштва, које је у првој фази обележено променљивом технологијом, али увек у оквирима материјалног и физичког начина производње. Крајем индустријске револуције је дошло до увођења текуће траке као основе целовитог машинског система, који је имао за циљ да скрати време потребно за израду производа, односно да унесе рационалне покрете у целокупни процес рада. Она је уведена прво у фабрици аутомобила, као начин њиховог склапања и финализације, а овај систем производње познат је као *Тејлоризам*, по његовом оснивачу Форду Тејлору.

После Другог светског рата наступила је научно-технолошка револуција која се одликује применом организованих знања, нарочито науке, у свим технолошким елементима и њиховом радикалном изменом. Наука је снажно утицала на открића која су почела да се умножавају већ са индустријском ером. Наука је својим открићима и иновацијама променила средства рада. "Ако се индустријска револуција препознаје по спонтано насталој механичкој машини, онда се научно-технолошка револуција легитимише по систематски створеној умној, интелектуалној машини".[203] То је рачунар. Он постаје кључан и за промену машине и њено уклапање у један друкчији технолошки систем. Текућа трака представља прелаз према аутоматизацији, која је настала тек са

[202]*Исто*.
[203]*Исто*, стр. 105.

"умниммашинама". У аутоматизацији су машине постављене тако да се једна фаза заокружује и прелази у другу фазу на сталан и континуиран начин, а све механичке операције контролише управљачка машина, односно рачунар. Тако цео процес прераде постаје затворен систем који је ауторегулативан, под контролом једног центра.

У време аутоматизације истовремено долази до битних измена и осталих технолошких чинилаца, нарочито стварањем нових извора и облика енергије (нуклеарна, сунчева и електронска енергија) и *хемијске револуције*. Цепање атомског језгра (*фисија*), омогућило је примену неисцрпне енергије, али је опасност од радијације условила оријентацију ка сунчевој енергији, која је исто неограничена али мање штетна. За аутоматизацију је кључно откриће електронске енергије, којом се убрзава проток информација. Тиме се отворила могућност контроле у управљању, јер се аутоматизован процес одвија кроз комуникацију и стално означавање операција од стране рачунара. Помоћу информација аутоматизација је постала затворен процес командовања материјалним стварима и физичким машинама. У хемијској револуцији су створени вештачки материјали, а они су убрзо добили велику примену у новим средствима рада, електроници и поспешили аутоматизацију замењујући природне материјале.

На промену односа људи према средствима рада највише је утицала аутоматизација. Пошто "умне машине" прузимају контролу над целокупним процесом рада, процес се претвара у саморегулативан систем па се људи повлаче из значајног његовог дела. Људи се више у целини не везују за поједине операције, већ за поједине циклусе, односно уместо изолованих задатака долази до интеграције на нивоу комбинованог особља. Међутим, аутоматизација се не зауставља на овој битној измени односа људи према средствима рада, већ је тенденција да она учини сва средства независним од радне снаге и да удаљи људе из процеса производње. "Оваква оријентација аутоматизације је у зачетку остваривања, али она показује потенцијал који води ка креацији, стварању не по мери нужде, већ по мери осећања и слободе".[204]Технологија кроз нучно-технолошку револуцију ствара основу за нови тип друштва, тзв. постиндустријско друштво.

Организација (лат. *organisatio* - спајање појединачних делова у целину) рада има две стране: технолошку која се врши према подели послова, оруђима, предметима и вештинама; и другу која је изведена из односа управљања у друштву, најчешће својине. Обе стране су у узајамном условљавању и чине од организације значајну друштвену установу. "Владање и својина су општи оквир за уређење технолошких елемената који се увек реализују конкретном организацијом".[205]При томе се као кључни чинилац јавља положај радне снаге, њено коришћење кроз повезивање са технолошким елементима, те се увек јавља као управљање, контрола над њом. Остваривањем надзора над радном снагом, започиње процес присвајања, реализује се својина, тако да из организације полази репродукција друштвеног владања. Организовање продукције делом проистиче из природе својинских односа, а делом из природе објективних технолошких чинилаца, односно заједничког степена њиховог развоја. Сасвим су различите организације и управљање на основу неразвијене друштвене својине, неразвијене приватне својине и развијене мешовите својине, односно простим алатима, сложеним машинама, природним сировинама, вештачким сировинама итд. Начин повезивања људи са објективним технолошким чиниоцима и међусобно у различитим друштвеним односима, организација рада и само управљање појављују се као природна принуда, "друштвена присила и

[204]*Исто*, стр. 106.
[205]*Исто*.

друштвена привола". А стварно историјско кретање показује њихово уобличавање и смењивање, у којем природну принуду замењује друштвена присила, а ову друштвена привола. Истовремено овакво кретање начина управљања означава друштвени поредак.

Организација продукције и управљање у примитивним заједницама засновани су на природној принуди, голом опстанку. Неразвијена друштвена својина је потпуно везивала јединке за заједницу, а скромне технолошке могућности захтевале су строги надзор над радном снагом и свим ресурсима. Слично се дешавало са аграрним друштвом, с тим што је стварање неразвијене приватне својине и ралативан развој средстава рада, предмета и вештина условљавало независност од целокупне заједнице, обликовало безличне везе и организацију продукције и управљања, која је комбинација природне принуде и друштвене присиле. На крају аграрног друштва створила се занатска организација рада и управљања која је условљена специфичном својином и релативно развијеним технолошким чиниоцима. Продукциони ресурси су били поседништво целокупне занатске заједнице, а у њој су усавршени алати и поступци стварања добара. Управљање се делом заснивало на природној принуди, због ограничености продукције, али и на друштвеној присили која добија јасно обличје у контроли радне снаге на основу вештина и способности.

У индустријском друштву створена је друкчија организација продукције и управљања која има изворе у развијеној приватној својини и напредовању објективних технолошких чинилаца. Личне везе са заједницом, потпуно су нестале, људи су постали слободни, али економски зависни претварањем радне снаге у робу. Организација рада и управљања означава раздвајање радне снаге од субјективних чинилаца и њихово повезивање са објективним технолошким чиниоцима - уз стварање сложенијих средстава рада и масовне продукције која доноси мноштво роба за задовољавање потреба, дакле, једну општу развијеност - у којој друштвена присила замењује природну принуду. Управљање добија вид друштвене присиле која се исказује као хијерархија производње у организацији и то на релативно суров начин као командовање радом. Фабричку организацију рада због таквих особина Маркс је поредио са војском, дисциплину са касарнском атмосфером, а контролу рада са издавањем и извршењем наредби.

Данас, у најновијем раздобљу савременог друштва, појављује се потпуно нова организација производње и управљања, која се разликује од индустријске организације, то је *корпорација*. Она настаје на развијеној мешовитој својини акционарског улагања и модерној технологији коју оличавају наука и умне машине - рачунари и аутоматизација. Управљање које овоме одговара претвара се из друштвене принуде у друштвену приволу, односно својеврсну стимулацију и убеђивање. Висока технологија потискује неквалификовани рад и уводи стручно и комбиновано радно тело, јер је аутоматизација својеврсна комуникација, рачунари оперишу знаковима симболичке комуникације и целокупни процес и контрола од стране рачунара је стално кружење језичких информација.

Модерна технологија и развијена мешовита својина траже, пре свега, знања и способности а тиме се управљање претвара у комбинацију друштвене принуде и приволе. При томе се не укида хијерахија, али је она потпуно различита од оне која је постојала у индустријској организацији, јер се на основу знања стичу одређене улоге и места која су утврђена правилима и представљају више функционалну подређеност, него једнолинијско командовање. Управљање се зато претвара у руковођење у којем постоји вертикална и хоризонтална аутономија послова. За корпорације је карактеристично да су превалиле дуг

пут од организовања у једној грани, области, ка организовању у више грана и области, односно постале мултигранске продукције. За разлику од фабрика које су настајале у индустрији и уском оквиру производње, корпорације су захватиле све оквире производње и многа друштва. Данас корпорације прелазе националне границе у тежњи за остваривањем профита, односно у потрази за јевтинијом радном снагом и сировинама, па постају мултинационалне организације. "Мултинационалне компаније су, не само производни џинови, већ и својеврсне империје које почињу да контролишу, како локална, тако национална и интернационална тржишта, успостављају монопол на њима и уносе одређено планирање које смањује ризик и уклања застоје у производњи и промету роба".[206]

33. Појам, настанак и улога политике у друштву

Политика је један од најопштијих појмова друштвене мисли. Делатност људи која се означава изразом политика окружује човекову свакодневницу свих епоха и типова људске заједнице. Иако је овај појам данашњем човечанству остао још од старе Грчке, постоје различита схватања политике у различитим епохама и друштвима, "политика у свом старом (античком) и у свом новом (модерном) облику има друкчије значење".[207]Појам политика (*polis* - град, државица, скуп грађана који образују заједницу) је до грађанских револуција (XVII и XVIII век), означавао унутрашњи поредак државу, односно унутрашњу политику. Али у XIX и XX веку, у европским језицима, политика је почела да означава јавну делатност на свим нивоима - од локалног и регионалног до државног, међудржавног и светског, глобалног, при чему се изгубила разлика између спољњег и унутрашњег. С друге стране, израз политика све се више користи за означавање различитих области јавне делатности - привредна политика, финансијска политика, социјална политика, образовна политика, културна политика итд.

У социолошком одређењу реч *политика* користи се најчешће у два основна и међусобно повезана начина: Први, у ширем смислу, где политика означава усмеравање људске делатности у правцу остваривања одређених циљева у разним сферама друштвеног живота - економији, образовању, здравству, култури итд; и други, схватање политике у ужем смислу, где се политиком означава усмеравање друштвених односа и управљање друштвеним пословима првенствено помоћу државне власти.[208] Тиме је организација и деловање државне власти, као и борба за утицај на њу, схваћена као суштина политике и основни садржај политичког живота у друштву.

Кроз историју, значење политике се у изворном смислу везује за *полис*, први облик људске заједнице у којем су се заједнички послови обављали јавно. Од тада политика суштински носи обележје јавне делатности. Касније, све до данашњег времена, политика у себи садржи специфичну дијалектику јавног и приватног. У том процесу политика је битно добила на значају инструментализујући своју моћ кроз државу, која је нагло ојачала преузимајући многобројне друштвене функције. Створене су и посебне друштвене организације које се баве политиком - политичке странке, као и посебни слојеви људи којима је политичка делатност професија - политичари. Тако је настала политика у

[206]*Исто*, стр. 108.
[207]Љ. Тадић, *Наукаополитици*, Београд 1996, стр. 21.
[208]Видети: М. Поповић, *Проблемидруштвенеструктуре*, Београд 1974, стр. 262-263.

савременом смислу. Политика је постала и предмет посебне друштвене науке - науке о политици, односно *политичке науке*, у чијем је средишту наука о држави, као превасходно политичкој организацији.[209]

У античком свету политика је, у свом суштинском смислу, представља остварење одређених идеја у заједници. То су, пре свега, идеје *највишег добра, правде и опште користи.* Као што на индивидуалном плану човек тежи да што више усаврши своје моралне особине, тако на плану живота у заједници он тежи правди и општем добру, тј. усавршавању своје заједнице. Овде политика представља аутентичну област човековог делања а заједница се усавршава само непрекидном активношћу њених грађана у остваривању правде и опште користи, дакле највишег добра. Суштинска обележја политике старе Грчке, историјски посматрано, заснивала су се на економској и политичкој самодовољности *полиса*, с једне стране, и на раздвојености јавног и приватног у заједници као целини, с друге.

Средњи век је анулирао смисао који је политици давала Антика. Уместо разликовања јавног и приватног, истиче се разлика световног и духовног, при чему се не говори о различитим сферама друштвеног живота, већ је световно подређено духовном, живот религији, а држава цркви. Световни живот и световна власт представљали су комплекс различитих владавина - краљевске, земљопоседничке, владавине градског већа и власника корпорације (цехови и гилде) - које су међусобно биле у вазалским односима. За Тому Аквинског старешина домаћинства је узор за поглавара краљевства, само што је његова моћ мање савршена од краљевске. У домаћинству, земљопоседу или краљевству влада се на исти начин - беспоговорно и силом. Политика овде није више јавна ствар, јер подручје политичког функционише по моделу приватног.

Почетак раздвајања привредно-социјалног и политичког живота означио је прелаз из средњег у Нови век. У њему политика добија идентитет и постаје делатност нове друштвене организације - државе. Настанком *грађанскогдруштва*, као посебне сфере живота, долази уједно и до поступног ослобођења производно-прометне делатности од уских сталешких стега феудалног поретка, која се концентрише нарочито у градовима. Политика Новог века била је у потпуности саображена променама у друштвено-економској и политичкој структури. Она је представљала делатност владања државом и посредством државе. Такво разумевање политике најбоље су изразили мислиоци апсолутне државе XVI и XVII века Макијавели и Хобс, као и први мислилац државног суверенитета, Боден. Модерно схватање политике није везано само за државу као организацију власти и средство владања, већ се односи и на све облике и садржаје утицаја на државу - ограничавање државне власти. Овај процес одвијао се у активностима и борбама грађанског друштва против апсолутне државе и свих облика апсолутизма, а у том процесу политика је задобијала свој нови лик. Потреба за ограничавањем моћи државе настала је упоредо са јачањем грађанског друштва. Од друштва приватних власника, који су своју послушност владару нудили у замену за њихову заштиту, оно се развијало ка друштву јавних особа које су способне да у јавном процесу артикулишу, износе и бране своје интересе. Добијајући јавни значај и афирмацију, приватни интерес посеже у саму структуру власти, настоји да буде представљен и брањен у посебном политичко-репрезентетивном телу. С настанком парламента као народног представништва, грађанско друштво непосредно утиче на државу и ограничава њену апсолутистичку самовољу.

[209]Видети: Р. Д. Лукић, *Основисоциологије*, Београд 1994, стр. 245.

Политика постаје сложенија делатност а грађанско друштво није више скуп приватних власника, већ и скуп јавних особа.

Од половине XIX века до данас обележје политичком животу дају масовне политичке странке и бирократизација државе. Њиховим настанком политика постаје поље сучељавања интересне репрезентације и стручног управљања, слободарства и манипулације. Политичка активност се усмерава према нормативној и физичкој сили државе која функционише као технички инструмент владања. Основа њене рационалности је бирократија, коју карактерише умеће примене правила у вршењу власти. "У модерној држави", истиче Вебер, "у којој се власт не испољава ни у парламентарним говорима нити у прогласима монарха, него у вршењу управе у свакодневном животу, стварана власт налази се нужно и неизбежно у рукама чиновништва, како војног тако и цивилног".[210] Према томе, "модерни парламенти су у првом реду представништва оних којима се влада средствима бирократије".[211] Овде се политички процес састоји, пре свега, у страначком освајању државе посредством слободних избора, а масовност је основна карактеристика јавног политичког процеса.Политичке странке у модерној политици су основни посредник у одржању равнотеже масовне демократије, као ограниченог учешћа широких слојева у политици, и рационалне државе на основи њене стручне управе. Улога странака састоји се у каналисању захтева, тежњи и интереса друштвених група у политички програм и акцију које треба спровести средствима државе.

Основну тенденцију у политици XX века представља превласт страначко-државног елемента. На његовим супротним странама стоје два доминантна искуства политичког живота: *тоталитаристичко* и *плуралистичко*. Тоталитаризам је представљао крајност апсолутне преваге државе у динамици односа државе и друштва, а плурализам полицентричност фактичке моћи у којој држава губи обележја свевладајућег чиниоца.Тоталитаризам своје средство и сврху налази у тоталној држави, која представља суштинско, опште обавезујуће политичко јединство. Социјални ослонац тоталитаризма је масовни покрет популистичког типа (десног - фашизам и нацизам, а левог - комунизам), који уздиже вођу а његове се одлуке прихватају директно, акламацијом, или посредством трансмисионог механизма у виду масовних политичких организација. Овде се политика своди на лидерско - популистички ритуал.Плурализам, односно плуралистички концепт политике, супротставља се акумулираној и централизованој државној власти. Он тежи да се власт конституише одоздо и ефикасно контролише, као и да се ефективно раздвоји на више центара и ослободи своје државно - универзалистичке претензије. Такав полицентрични модел политике Роберт Дал је назвао *полиархијом*, која суштински представља владавину мањина, које су функционално одвојене од друштвене целине за коју важи принцип већинске демократије. Полиархију карактерише аутономија удруживања и слободно јавно деловање различитих интересних скупина.[212]

Схватања политике у XX веку и политичка искуства исказали су се у широком спектру - од тоталитаризма до републиканства. Између њих су распоређени мање више ауторитарни, као и мање више демократски облици политичког живота. Сви се они могу груписати у четири схватања политике: *тоталитарно*, *етатистичко*, *плуралистичко* и *републиканско*.За тоталитарно схватање политике најкарактеристичније је разумевање Карла Шмита. Тоталност политике је, по Шмиту, садржана у томе што је свака област

[210] М. Вебер, *Привреда и друштво*II, Просвета, Београд 1976, стр. 437.
[211] *Исто*, стр. 474.
[212] R. Dahl, *Democracy anditsCritics*, London 1989, str. 220.

људске делатности подложна разликовању на пријатеље и непријатеље. "Свака религиозна, морална, економска, етничка или нека друга супротност преокреће се у политичку супротност када постане довољно јака да људе ефективно групише на пријатеље и непријатеље".[213] Политика и држава односе се као душа и тело. У том смислу држава представља суштинско, тотално и меродавно јединство заједнице. Њена моћ је тотална, јер она произилази из основног права, права да се поведе рат против непријатеља.

Етатистичко схватање политике најизраженије је код Макса Вебера. За њега политика представља "тежњу ка учествовању у моћи или ка утицају на расподелу моћи било између држава или између група људи у држави у којој живе".[214] За овакво схватање политике кључне су две категорије - *моћ* и *држава*. Моћ је општи друштвени феномен који се јавља у свакој врсти "заједничког делања људи". Њен посебан случај је власт, која у основи представља институционализовану моћ која у модерно доба добија изглед државе. Вебер сматра да је државу немогуће прецизно дефинисати полазећи од предмета њеног бављења, јер скоро и да не постоји подручје које не би потпало под њену област. Зато преостаје једина могућност да се држава дефинише узимајући у обзир специфично средство које јој стоји на располагању, а то је примена физичког насиља. За Вебера је држава политичка организација која има монопол легитимне примене физичког насиља. Политика се по Веберу, налази у троуглу моћи, легитимности и физичког насиља. Она се најуже везује за државу која је основни медијум њеног постојања и основно средство реализације циљева различитих политичких актера.

Плуралистичко схватање политике најпотпуније је изражено код Дејвида Истона. За њега је политика у основи друштвени феномен који се подједнако тиче друштва као целине, мањих удружења или било којих других група. На свим тим нивоима који се односе као шири и ужи, а не као виши и нижи, политика се састоји "од мреже одлука и делатности којима се расподељују вредности".[215] За разлику од других врста делатности, где се такође одлучује о вредностима, политику одликује одлучивање на бази ауторитета, односно ауторитативна расподела вредности. Садржај политике из оваквог одређења произилази из друштва схваћеног плуралистички, односно виђења да се друштво састоји из мноштва група, организација и удружења које поседују одређене аутономије.

Републиканско схватање политикеналази се у радовима Хане Арент. За њу политика представља посебну област људског делања у којој се на основу мишљења, говора и аргументације, одлучује о јавним пословима. Као засебно подручје политика постоји само у мери у којој грађани учествују у јавним пословима заједнице, јер "сви наши политички појмови поретка, важе неопозиво као претполитички појмови; они своје оправдање нису имали у јавном, већ у приватном подручју, тако да су они у дословном смислу неполитички - полису неприпадајући".[216] Овај концепт политике је, како она каже, делом историјски реализован у античком *polisu* и *civitasu*, као и у модерним револуцијама и покретима који су створили републиканске установе као што су слободна јавност, парламент, установе локалне самоуправе и тд. Дакле, према Х. Арент, политика је само ствар слободних, делатних и активних људи који подручје јавног као подручје заједничких послова никада не препуштају сили владавине, рутини управе и тајновитости просвећених.

---

[213]C. Schmitt, *DerBegriffdesPolitischen,* Berlin 1979, str. 37.
[214] М.Вебер, *Привреда и друштво*II, Београд 1976, стр. 433.
[215]D. Easton, *ThePoliticalSystem*, *An Inquiry into the State of Political Science*, New York 1963, str.130.
[216]H. Arendt, *VitaAktiva*, Münhen 1981, стр. 34.

Од изложених схватања политике XX века, прво, тоталитарно, политику сажима у једну тачку - тоталну владавину, и тиме преко опште политизације практично укида специфично подручје и смисао политичког. Преостале три концепције, посматрано у целини, јасно издвајају и предочавају три кључне политичке области - *владавину*, *интерес* и *јавност*. Етатистичка схватања истичу област владавине; плуралистичка, област интереса; и републиканска, политику везује примарно за јавност. Ове три области - владавина, интерес и јавност - имају своје специфичности и свака од њих изражава по један својствен и препознатљив феномен. Владавина оличава политичку моћ, интерес политичку партиципацију, а јавност слободну политичку комуникацију. Владавина се ослања на систем установа извршне и управне власти, интерес се реализује посредством представничких и заступничких тела, док јавност функционише на основу општења основних политичких актера - грађана. Владавина, интерес и јавност у својој целокупности чине савремени свет политике и све установе и делатности у овим областима називају се политичким.

Савремена политика претпоставља оптималну равнотежу владавине, интереса и јавности, јер свака од ових области има јаки разлог постојања - владавина у поретку, интерес у потреби, а јавност у слободи. Ако би разлози поретка преовладали над разлозима потреба и разлозима слобода, онда би политика задобила ауторитарни лик, јер тада би гушила потребе и слободе, Ако би се, с друге стране, целокупна политика претворила у интересно заступништво, онда би се тешко одржала целина заједнице. И, на крају, ако би политику одређивало само слободно мњење, онда би недостатак институција поретка лако довео до анархије. Због тога је у савременим политичким заједницама неопходна равнотежа ових трију области политичког. У савременим друштвеним заједницама увек реално постоји претежност једне области политике у односу на друге две, а најчешће владавине над подручјем интереса и јавности. Зато су ауторитарни пореци чешћи од демократских, и зато савремену политику у великој мери одликују борбе за постизање бољег политичког представљања и већих политичких слобода. И на крају, може се рећи да је улога политике у друштву регулисање друштвених односа, тј. усмеравање друштвеног живота људи путем доношења и извршења одлука у заједници о свим пословима који се тичу њеног опстанка, функционисања и развоја.Таквим деловањем, политика одржава заједнички друштвени живот људи.

34. Политичка моћ и власт

Моћ је способност остваривања извесних промена у друштву, или прецизније, како то Вебер каже: "Моћ представља изгледе да се у оквиру једног друштвеног односа спроведе сопствена воља упркос отпору без обзира на то на чему се заснивају ти изгледи".[217] У суштини овог, као и осталих, одређења моћи је наметање воље, независно од тога да ли ће се она реализовати прихватањем, без отпора или сламањем отпора. За остваривање моћи, по Веберу, најуспешнија средства су дисциплина и власт. Ако се ова средства поседују, моћ неће остати само шанса, већ ће се у пуном смислу реализовати. Слично моћ дефинише и Гиденс: "Моћ је способност појединца или групе да оствари

[217] М. Вебер, *Привреда и друштво*I, Београд 1976, стр. 37.

сопствене интересе, чак иако се други томе противе. То понекад подразумева и директну употребу силе".[218]

Основни извори моћи су: *материјално богатство и својина*, где новац постаје симбол економске моћи којим се, по правилу, могу прибавити сва друга добра; *статус*, када моћ проистиче из места које појединац или група заузима у систему друштвених односа, она се наслеђује (племство) или стиче у току живота (политичке елите, свештенство); и *знање*, које у новије време постаје значајан извор моћи оних који га поседују, нарочито знање које омогућује да се оствари велика економска добит, политичка победа, војничка превласт итд. Монопол на знање, без обзира да ли се оно стиче образовањем или произилази из положаја у систему комуницирања и обавештавања, постаје један од најважнијих друштвених монопола карактеристичан за савремена друштва.Облици моћи се најчешће разврставају по два критеријума: а) према поседовању (друштвена моћ и појединачна моћ) и б) према области људске делатности у којој се моћ испољава (економска моћ, политичка, духовна и тд).

Структуру моћи чине: *носиоци моћи*, *материјално богатство*, *статусни симболи*(одликовања, титуле, публицитет и разне врсте награђивања),*контрола друштвених норми*(то су норме које могу бити у функцији учвршћивања и реализације моћи - правне, моралне, религијске и обичајне),*убеђивање*, као начин наметања ставова другима, *сила*, као средство принуде у реализацији моћи, *доминација и хијерархија*, тамо где се реализује моћ тамо је и доминација, а хијерархија повезује вертикално структуру моћи.Функције моћи указују на потребе и интересе које моћ задовољава. То могу бити појединачне, друштвене, економске, политичке и духовне потребе и интереси.[219]

Друштвена моћ. - То је организована моћ, односно моћ организоване групе, организације, нације, класе, сталежа, слоја или укупног друштва. Међутим, "права друштвена моћ је", према Нојману,"моћ владајуће класе".[220] Моћ представља саставни елемент готово свих друштвених односа. Она проистиче из положаја групе или организације у глобалном друштву, као и из положаја у групи или организацији. Друштвене групе и организације које поседују моћ чврсто су и хомогено структуиране са тачно одређеним и разрађеним улогама и функцијама. Друштвена моћ у групама и организацијама почива на принципима хијерархије и доминације. Употреба друштвене моћи може бити организована или стихијска, прописана или слободна. Она је важан друштвени чинилац јер од ње у великој мери зависи уређење друштва и његово кретање. Промена у односима друштвене моћи и њено јачање или слабљење, узрок су друштвеним променама, као што су и, обрнуто, друштвене промене узрок мењања односа друштвене моћи.Основни облици реализације друштвене моћи су: присила и привола. Реализација друштвене моћи кроз присилу карактеристична је претежно за прединдустријска и тоталитарна друштва. А реализација моћи кроз приволу је, углавном, обележје цивилизованих друштава са успостављеним правним поретком, стабилним институцијама и демократским односима. У суштини, најчешћи облик реализације моћи у свим друштвима јесте комбинација приволе и присиле.

---

[218]Е. Гиденс, *Социологија*, Београд 2003,стр 424.
[219]Ч.Чупић,*Социологија*, Београд 2002, стр. 98-101.
[220]Видети: F. Neumann,*Demokratskaiautoritarnadržava*, Zagreb 1974, str. 77-78.

Поред друштва у целини и друштвених група, моћ могу поседовати и појединци. Та моћ се означава као *појединачна моћ*. То може бити моћ пророка, владара, ратника, власника, управљача итд. Њихова моћ углавном извире из унутрашњих својстава њихове личности (телесна снага, харизма, образовање или поседовање специфичних знања) и спољашњих околности (богатство, положај и улога у друштвеној структури или политичкој хијерархији).

Политичка моћ. – У политичкој мисли израз *моћ* је први употребио Томас Хобс у свом делу *О грађанину* (*De cive*). Он је указао на два значења моћи: физичко (*potentia*) и политичко (*potestas*).[221] Али, највећа људска моћ, према Хобсу, је моћ државе, коју он одређује као уједињену моћ највећег броја људи. Таква моћ не изражава се у разуму или разборитости, већ у заповедању и вољи. Из тога, као и многих других каснијих одређења која моћ виде у наметњу воље, попут Вебера, проистиче да је политичка моћ способност да се спроведе политичка воља без обзира на противљење других.Политичка моћ проистиче из улоге и врсте политичких субјеката у друштву. Њу, по правилу, прате идеологије које се користе ради оправдања поступака моћних. Моћ у одређеној мери поседују сви политички чиниоци. Зато се политичка моћ приписује држави, друштвеним групама и организацијама, као и појединцима. Тако неки политички субјекти имају власт, док су други ван власти, али ипак располажу извесном количином политичке моћи, једни имају ауторитет, други примењују силу, у неким случајевима моћ је видљива а у некима није:"Моћ је енергија власти и ауторитета, истовремено њихова мера, ознака и активизација".[222]Без обзира на своје разноврсне облике, политичка моћ је у основи иста по својој суштини. Од начина на који се она реализује зависе облици владавине у одређеном друштву, јер је власт институционализована моћ. Међутим, нема моћи у власти која је супротна интересима, потребама и развитку друштва, као што нема моћи ни када су носиоци власти уморни и неспособни, претворени у групу бирократизованих, неинвентивних и себичних појединаца. У том случају долази до смене власти и на политичку сцену ступају они који имају више моћи, енергије и ауторитета. Моћ се увек изражава као стварна структура власти и унутрашњих односа. У реализацији политичке моћи доминирају: *убеђивање*, као начин наметања својих ставова другима; и*сила*, као најдрастичније средство принуде, при чему треба имати у виду да једино држава може легитимно да примени силу.

Поред политичке моћи,према области људске делатности у којој се моћ испољава, најизразитији облици моћи су: економска моћ и духовна моћ. Економска моћ проистиче из власништва и располагања материјалним добрима. Она се заснива на власништву и управљању над средствима за производњу, као и на контроли финансијских токова. Поседници ове моћи су често у спрези са носиоцима политичке моћи или је и сами поседују у извесној мери. Духовна моћ потиче из сфере идеја, знања, религије, као и других културних садржаја. Ове духовне творевине покрећу друштво, уливају му смисао и могућност опстанка, указују на средства и циљеве будућег развоја. Поседници ове моћи утичу на промене и владавину у друштву, али су најчешће под контролом власти.

Власт проистиче из моћи. Она најорганизованије и најснажније каналише манифестовање моћи. Због тога је власт институционализована моћ, јер власти нема изван установа, институција и организација. Политичка власт је основни облик и основ власти у

[221]Према: Љ. Тадић, *Исто*, стр. 109.
[222]J. Ђорђевић, *Политички систем*, Београд 1980, стр. 113.

друштву. Међутим, политичка власт није једини облик власти. Постоје и други облици власти у друштву, као што су: родитељска власт, црквена, партијска, власт у друштвеним установама и организацијама (привредним, културним, образовним итд).

Политичка власт је основни облик и основ власти у друштву. Политичка власт омогућава појединачној или групној вољи да се са позиција моћи, на одређеној територији или организацији, наметне и утиче на делање и понашање свих других заповедањем или наредбом, независно од њиховог пристанка, уз могућност употребе различитих средстава. То је типично за функционисање државне власти. Међутим, политичке власти има и изван државне власти, као што и политике има изван државе. Али је свака политичка власт усмерена на државу, односно на управљање државом. Државна власт је најмоћнија и најобимнија политичка власт, јер је држава реално највећа и најснажнија организација у савременом друштву. Групе или појединци, освајајући власт, учвршћујући је и организујући је у држави, држе најмоћнију власт и помоћу ње остварују пресудан утицај на организовање друштва, друштвену делатност и уопште на живот људи. Средства и инструменти којима располаже државна власт су велике снаге, а њихова употреба може бити разнолика. Употреба или злоупотреба државне власти је по последицама најшира и најобухватнија. Државна власт подједнаком снагом може да гарантује сигурност или да уноси страх. Она може бити и гаранција за ограничење сваке злоупотребе, може представљати сагласност воља, може да се стара о доношењу и извршавању разних налога, може да контролише целокупни друштвени живот. С друге стране, државна власт може бити и инструмент групне моћи који се стара за реализацију искључиво уских, владајућих, групних или појединачних интереса.

За структуру политичке власти значајна су три чиниоца: 1) стабилност и трајност власти, 2) основни чиниоци власти, и 3) узајамни односи између чинилаца власти. Стабилност и трајност власти се изражава у општим питањима стабилности друштва, а потом кроз проблеме носилаца власти: освајање и учвршћивања власти, њено устројство и функционисање, као и узајамни однос са другим политичким субјектима у друштву. Основни чиниоци власти су они који владају и они који су подвлашћени. Узајамни односи између чинилаца власти су веома сложени и зависе од типа друштва, интереса и циљева оних који владају и подвлашћених, као и од начина и средстава које употребљавају они који владају у учвршћивању власти а подвлашћени у супротстављању или рушењу власти.

Функције политичке власти проистичу из потреба, интереса и моћи одређеног друштва, друштвених група (класа и елита) и појединаца. Логика власти претпоставља да власт има улогу да учвршћује и одржава стабилност оних који владају; да су чиниоци власти добро интегрисани; да власт има тачно одређену функцију, обим и садржај компетенција; да се функционисање власти заснива на прихватању, сагласности или принуди и сили, као и на вредностима на којима почива или које подржава; да је одржавање реда у друштву основна претпоставка за функционисање власти; и да се свако одступање и супротстављање власти санкционише и кажњава. Са становишта функционисања, власт подразумева постојећи систем и постојеће стање. Она рачуна на прилагођавање подвлашћених друштвених група и појединаца постојећем систему. Од употребе или злоупотребе средстава која су јој на располагању, зависиће карактер власти. Поред тога, карактер власти зависи генерално и од економије и културе, нарочито политичке културе, одређеног друштва.Политичка власт је за владаоце највећа вредност, јер помоћу ње они реализују моћ, интересе и циљеве. За потчињене, она је отуђујућа сила која подваја људе и штити основна отуђења међу њима. Са ширег, друштвеног

становишта, политичка власт, без обзира на њен карактер и облик, у суштини не прелази оквире доминантног друштвеног односа у одређеном друштву, који је детерминисан својинским односима и друштвеном поделом рада.

35. Држава

Држава је основни и најважнији облик политичког организовања друштва. "Савремено човечанство живи у организованим политичким заједницама – државама".[223] Држава је једна од најстаријих и најзначајнијих друштвених творевина. Још од свог настанка она се на одређен начин прожима са друштвом и изазива непрестано пажњу многих мислилаца који су настојали да открију суштину друштвеног живота и односа човека и друштва (државе).

Појам *држава* у словенским језицима потиче од глагола *држати* (власт, људе, територију), што указује да је држава она територија са својим становништвом коју држи владар под својом влашћу као свој посед. У овом смислу се израз *држава* користи и у Душановом законику. У већем броју других језика назив за државу је изведен од латинског s*tatus* (из контекста *status rei Romanae*). Такав је корен енглеске речи *state*, француске *etat*, немачке *Staat*, италијанске *stato*, и тд. Израз држава се употребљава у два основна значења. У ужем смислу, називом држава означава се сам државни апарат - хијерархијска организација састављена од носилаца државне власти и чиновника који улазе у састав њених различитих органа. У ширем смислу, под државом се подразумева целокупно друштво обухваћено једном државном организацијом, дакле не само државни апарат, него и територија и становништво који су под истом државном влашћу. Ово, шире схватање државе је преовлађујуће у социологији. Дакле, основна обележја државе су: 1) територија, која има прецизно одређене географске границе до којих се простире државна власт; 2) становништво, које насељава одређену територију, поштује успостављену власт и њену политику; и 3) суверена власт, која самостално, као врховна власт на одређеној територији, суверено управља друштвом.

Држава је политичка и историјска творевина. Она настаје, у модерном смислу речи, током XVI века, упоредо са јачањем грађанског друштва. То је била апсолутна монархија у земљама европског Запада, која је својим ауторитетом стајала иза нових права и слобода, од економских до политичких. Она је, као прва модерна држава, извршила концетрацију и централизацију војне, управне и правно-законодавне власти. Апсолутна монархија је успоставила стајаћу војску и професионалну државну управу, на јединственим правним и организационим темељима, уместо раније приватне, сталешке управе, са полуфеудалним и локалним обележјима. Нова државна управа показала је делотворност државног апарата у условима слободног тржишта и дисперзије цивилне сфере.

Модерна држава, која је настала пре четири века у развијеним земљама западне Европе, имала је, у просторном и временском смислу, веома разноврсне облике и обележја. У читавом том развитку, две тенденције су чиниле централну перспективу модерне државе: прва, доследна институционализација државе и њено претварање у

[223]Н. Пашић, *Савременадржава*, Београд 1976, стр. 279.

неутралну структуру власти; и друга, настојање да се кроз државу помири захтев за пуним јавним ауторитетом државне власти са захтевом за пуним поштовањем слобода, права и дужности њених припадника, грађана. Држава на једној страни мора задржати монопол принуде да би се осигурала основа за несметано одвијање тржишне размене и друштвеног саобраћаја, уз гаранције безбедности личног и породичног живота грађана. На другој страни потпуно препуштање ових регулативних и принудних овлашћења држави могло би довести до потенцијалног отуђивања државе од друштва и угрожавања грађанских права и слобода. Суочавајући се са овом дилемом, либерална теорија је као кључну иновацију у њеном решавању понудила институцију *репрезентативне владе*, у форми представничке демократије и парламентаризма. Иза улога репрезентативних институција стајале су идеје природног права и политичке једнакости свих грађана у једној држави.

Крај XIX и друга половина XX века протичу у знаку нових теоријских и политичких контроверзи око државе и њене улоге у развијеном индустријском друштву. Те контроверзе замећу се између теорије о одумирању државе, коју пропагира марксизам, са тезом о држави као класном инструменту и оличењем политичког отуђења које треба превазићи у будућој "бескласној асоцијацији слободних произвођача"; и модерне грађанске теорије, са М. Вебером на челу, којом се указује да држава није само израз класних супротности у друштву већ далеко сложенијих потреба и процеса неопходне друштвене регулације. По Веберу, држава се не може свести на класне односе, нити је она само продужетак класне структуре и класних борби у друштву, у том смислу да у интересу владајуће класе штити класни поредак. Чак иако би се у друштву увела непосредна демократрија, улогу државе у комплексној стварности модерне привреде и друштва не може заменити ни један други облик регулисања, јер су у најважнијим пословима увек неопходни државни апарат и професионална бирократија. Увиђајући да се бирократске структуре у држави све више разгранавају и јачају, Вебер је прихватио либерално становиште о потреби организоване противтеже моћној бирократској држави. Ту противтежу Вебер налази у приватном капиталу, такмичарском партијском систему и јаком политичком вођству (лидерима), који би радили на јачању националне моћи и престижа и тако предупредили доминацију државног чиновништва и њихову арбитрарност у политичким токовима.Поред ових кључних теоријских концепција о држави, постоји још мноштво других теорија које се могу различито класификовати.

Основна карактеристика савремене државе јесте постојање низа органа и институција који врше одређене функције власти. Међу тим органима, од посебног су значаја они којима је поверена законодавна и извршна функција или власт. Организована власт се не може замислити без регулативе и извршења. Ове функције су њен витални услов. Положај, карактер и односи институција које врше ове функције су од основног интереса и значаја како за карактер и суштину једног политичког уређења, тако и за његову ефикасност, а нарочито за ефикасност власти. У политичком конституисању савремене државе постоје два основна система организације власти који полазе од начела поделе властина законодавну и извршну власт, као и на судску власт. То су парламентаризам и председнички систем. Поред ових основних система постоје и разни мешовити и неиздиференцирани системи.

Основни облици државне власти. – То су: законодавна власт, извршна власт и судска власт.

*Законодавна власт*је власт доношења закона. То је најважнија власт у држави, пошто су извршна и судска власт дужне да се држе закона у свом раду и да примењују

закон. Међутим законодавна власт није увек постојала јер нису увек постојали закони. У неразвијеним друштвима углавном не постоје општи акти (закони), већ само појединачни. Законска власт је настала из потребе да се општим, унапред прописаним, правилима регулише целокупна делатност државних органа и грађана. У традиционалним друштвима живот грађана и функционисање друштвених институција било је регулисано обичајима, моралним нормама и тек делимично правилима која су била повремено издавана. За делатност државних органа нису била прописана никаква правила. Развојем друштва настаје и све већа сложеност друштвених односа, који су се брзо мењали, што је наметнуло потребу да се ти односи регулишу стабилним правилима која имају општи карактер, правилима која ће бити подједнако примењивана у истим случајевима и која ће бити унапред донета. Постаје, дакле неопходно да држава својим прописима сама регулише те односе. Та неопходност везује се епоху прелаза традиционалног у индустријско друштво, када настаје савремена држава која спроводи широку законодавну делатност. Закони, као општа прописана правила, треба да се примене у животу, у друштвеним односима. На то указују многи мислиоци, а особито, да људи треба стварно да се понашају по законима, што значи да њих треба да примењују грађани у својим међусобним односима, као и у односима са државом. С друге стране, правила која се односе на рад државних органа треба да примењују сами државни органи. Зато се општа правила из закона конкретизују даље у управним и судским актима државних органа и у правним пословима недржавних субјеката. Односи између законодавне и других државних власти могу бити различито уређени. Од начина уређења тих односа зависи облик државне власти.

Извршна власт је област државне власти која извршава законе и доноси правне акте потребне за њихово извршење. То су обично акти управне или судске природе (уредбе, одлуке, пресуде итд). Извршна власт својим правним актима конкретизује диспозиције општих законских норми, ствара услове за примену закона или непосредно примењује закон, а посебно акте физичке и друге принуде, па се зато назива и извршно-управна власт. Извршна власт обухвата све остале државне власти сем законодавне. У парламентарном систему, који је успостављен на принципу поделе власти, извршна власт поверена је истовремено шефу државе и влади. Шеф државе је титуларни носилац власти, а стварна извршна и управна функција поверене су влади, која ужива поверење парламента. У председничком систему, извршна власт је поверена председнику републике или државе. У складу са овим системом председник треба да буде биран непосредно од народа, али председнички систем може постојати и када прадседника бира представничко тело (парламент или скупштина). У скупштинском систему, који је успостављен на принципу јединства власти, извршну власт врши скупштина преко одређеног тела (савет, извршно веће и сл).

Судска власт се остварује у општем систему државне власти, јер су судови само део апарата државне власти и својом делатношћу остварују опште циљеве и интересе друштва. Зато се тешко може говорити о некој аутентичној судској власти, већ, пре свега, о судској функцији која се остварује сагласно принципима и тежњама државне власти. Истовремено, судство је и један облик извршне власти. У том контексту, за функционисање савремене државе најважније је начело о независном судству, које се огледа у функционалној независности судова од других државних органа, без обзира да ли се ради о управним, извршним или законодавним органима. Ниједан државни орган, по начелу независног судства, није надлежан да суду издаје наредбе или какве друге

сугестије како да суди. То право немају ни законодавна тела (парламенти, скупштине), која доносе законске прописе. Начело независног судства налази своје оправдање у друштвеном значају правосудне функције. Судови одлучују о животу, слободи, имовини и угледу грађана, као и о уставности и законитости одређених аката (уставни судови). Зато је нужно спречити незаконитост њихових одлука која би била проузрокована утицајима других органа. Гаранције за остварење начела независног судства леже пре свега у организационој одвојености судова од других органа. У извесним правним системима, ради остваривања овог начела, гарантује се у извесној мери специфични статус суда и судија.

Организација државне власти. – У политичком конституисању савремених држава постоје два основна организациона начела на коме почивају одређени системи власти. То су: начело поделе власти и начело јединства или конфузије власти.

Подела власти. Ово начело настало је у процесу конституисања савремене државе. Његов утемељивач је Џон Лок. Он се залагао за лична права човека, али је, уједно, бранио и интересе приватне својине. Зато је указивао на постојање три власти и сматрао да без независног судства које "изриче право" нема сигурног права својине ни основних права човека. Према Локу, у систему поделе власти аристократија и монарх би задржали представљање државе и извршну власт, а буржоазији и народу би се обезбедило одговарајуће место и учешће у представничким телима (парламенту).[224] Разрађену теорију о подели власти дефинисао је Монтескије. Он је полазио од идеје слободе и њено остваривање је везивао за одређену једнакост. Истакао је принцип према коме законодавна и извршна власт треба да буду међусобно одвојене, јер би свако њихово сједињавање у рукама једног човека или тела довело до тираније и насиља. А судској власти је предвиђао допунску и споредну улогу, јер она, по њему, није права власт и треба да буде под контролом парламента. Монтескије је сматрао да извршна власт треба да припадне монарху, а законодавна власт да буде подељена између народа и племства.[225] Ова теорија имала је прогресивни карактер, јер је значила ограничење апсолутизма и подстицај за развој слободе. Она је постала једна од највећих и најутицајнијих политичких теорија и један од најзначајнијих механизама организације демократске власти. У пракси, подела власти постаје правно-техничко начело расподеле правних функција и уређивање односа између законодавних, извршних и судских органа. То је наметнуло и потребу да се поједини државни органи специјализују за вршење одређених функција како би их што успешније и ефикасније обављали. У идеалном концепту правно-техничке операционализације, подела власти била би остварена онда када би вршење сваке од три власти било тако организовано да сваку власт врши искључиво само један орган или систем органа, потпуно независно од друга два органа. Ова независност се састоји из два елемента. Прво, органи ни једне власти не смеју се мешати у постављање или смењивање органа других власти; и други, органи ни једне власти не смеју се мешати у делатност органа других власти, што значи да не могу поништавати акте које би они донели нити им могу издавати наредбе какве акте да донесу и, разуме се, још мање сами могу доносити такве акте. У политичком конституисању савремене државе постоје два основна система организације власти који полазе од начела поделе власти. То су председнички систем и парламентаризам, мада се за парламентаризам често каже да је израз система сарадње

[224]Видети: Џ. Лок, *Двераспрaвеовлади*, књ. I-II, Београд 1978.
[225]Видети: Монтескије*, О духу закона*, исто.

власти. Режим поделе власти је најдоследније изведен у председничком систему САД, а режим сарадње власти, у парламентарном систему Енглеске, у коме основну власт чини влада, и француски (до Пете Републике) у коме основну власт чини парламент. Поред ових основних система постоје и разни мешовити и неиздиференцирани системи.

Јединство власти је, такође, једно од организационих начела на коме почивају одређени системи власти. Под јединством власти се најчешће подразумева сједињавање свих функција власти (законодавне, извршне и судске) у једном органу. Постоје два облика система јединства власти. У првом, један државни орган постаје апсолутни носилац свих функција у систему власти, вршећи их непосредно или преко својих органа који су му функционално, организационо и хијерархијски потпуно подређени. То је облик концетрације и монополизације власти у једном носиоцу. Такав систем власти одређује се као аутократски, односно као тип неограничене или апсолутистичке владавине, који означава владавину појединаца или мале групе људи самовољом над целим друштвом. Други облик система јединства власти је када је један јединствен хијерархијски орган уређен са низом органа у коме сваку власт врши посебан орган или низ органа, али тако да се један од тих посебних органа који врши једну власт (обично законодавни орган) налази изнад других и делимично врши и друге две власти. У овом случају носилац јединства власти је представнички орган (скупштина), који је изабран кроз одређену (прописану) процедуру. Такав систем власти се одређује као скупштински систем. Најизразитији примери таквог система забележени су у историји за време владавине Конвента после Француске револуције (1792-1794) и систем Париске комуне од 1871. године, као и режими који су успостављени после Октобарске револуције (совјетски систем) и скупштински систем у социјалистичкој Југославији.[226]

Постоји мноштво различитих класификација државе, међу којима доминирају:а) према организацији државне власти; и б)према класној суштини државе, што је изражено у марксистичкој социологији - где се тип државе одређује према владајућој класи (робовласничка, феудална, буржоаска и пролетерска). Критеријуми за класификацију држава према организацији власти најчешће се узимају: облик владавине, облик друштвеног уређења и систем организације власти.

Према облику владавине, државе се деле на монархије и републике. Монархије су државе у којима функцију шефа државе врше физичка лица која то постају наслеђем и ту функцију врше доживотно. Монархије могу бити неограничене и ограничене. Неограничене или апсолутне монархије су оне монархије у којима је владар једини носилац суверене власти. У ограниченим монархијама власт монарха је ограничена народном скупштином и уставом. Монархије у којима су монарси ограничени уставом називају се уставним монархијама. Уставне монархије могу бити парламентарне и дуалистичке. У парламентарним монархијама монарх влада али не управља. Он има репрезентативну функцију, а стварну власт има парламент. У дуалистичким монархијама владар се налази на челу управних органа. Он поставља и отпушта министре. У таквој ситуацији, управни органи зависе од владара, а не од парламента. Монархије, као облик владавине, у савременом свету немају већи значај, већином су уставне и изражавају симбол политичке традиције појединих народа. Републике су државе у којима је шеф државе постаје избором. По начину организације и вршењу власти разликују се републике

[226]J. Ђорђевић, *Исто*, стр. 577-590.

са скупштинским системом и републике са председничким системом. У скупштинском систему тежиште власти се налази у скупштини, а шефу државе припада споредна улога. У председничком систему тежиште власти сконцентрисано је у функцији председника државе, при чему председник и скупштина упоредо обављају сваки своје уставом утврђене финкције власти. Опредељење за један или други облик републике утиче већи број друштвених фактора, од којих су најважнији они који изражавају историјске околности у којима се овај облик успоставља и тежња за доследнијим остваривањем демократских односа.

Према облику државног уређења, који је одређен односом између органа власти у држави, постоји подела држава на: просте (унитарне) и сложене (федерације, конфедерације). Проста или унитарна држава је она држава у којој уставом нема посебно дефинисаних друштвених заједница, по било ком основу, и у њој централни органи власти врше власт на целој државној територији. Овај облик државног уређења је заснован на организационом начелу хоризонталне поделе власти. Сложена (федерална) држава, или државна заједница (конфедерација), је она држава у којој се појединим њеним деловима, груписаним у целине по различитим основама (националној, историјској, географској, политичкој, економској, верској, културној итд) даје могућност да у оквиру одговарајућих заједница, у одређеном степену, самостално управљају. При том је за такве заједнице карактеристично да оне представљају хомогену целину, која има обележја друштвене заједнице. Овај облик државног уређења је заснован на организационом начелу вертикалне поделе власти. У конфедерацији ово начело је примењено у већем степену, а у федерацији у мањем. Положај и надлежност чланица федерације или конфедерације уређује се уставом.

Према организацији власти, државе се класификују на оне са системом поделе власти и на оне са системом јединства власти. О томе је већ било речи.

У савременом друштву улога државе је неупоредиво већа и обухватнија него икада раније. Реч је, пре свега, о постиндустријским, сложеним, друштвима - друштвима милионских мегалополиса, гигантских корпорација, транснационалних интеграција, развијених и усавршених комуникација и информационих система. У држави таквог друштва, тзв. *држави благостања*, концентрише се велика моћ. Та моћ садржана у њеној екстензивности и мултифункционалности. Тенденцијски она обухвата све поре друштва подвргавајући их системском деловању. У том контексту улога државе се претвара у стручно-управну делатност различитих државних агенција које уређују односе у разноврсним подручјима друштвеног живота - привреди, образовању, социјалном старању, здравственој заштити, култури и јавном животу уопште.[227] Моћ државе благостања проистиче из неколико основних карактеристика савремене државе: она има монопол доношења опште обавезних правила понашања и способност да њихову примену обезбеди употребом репресивног апарата (војске и полиције); њена снага заснива се на све већој интервенцији у економски живот; она се на одређен начин јавља и као тутор друштва тиме што њен апарат врши прерасподелу путем опорезивања и тиме обезбеђује средства за вршење разних облика социјалне заштите; она врши велики утицај на рад образовних и културних институција и остварује контролу над средствима масовних комуникација; врхови државног апарата и политичких странака самостално одлучују о питањима функционисања и развоја друштва. Ове карактеристике најразвијенијих држава

[227]J. Habermas, *Problemilegitimacijeukasnomkapitalizmu*, Zagreb 1982, str. 9-18.

попримају све више и друге савремене државе у свету. Савремена држава све више јача и има све израженију улогу у друштву, али се истовремено и све више указује на потребу контроле друштва над државом.

Криза државе благостања започела је седамдесетих година због превеликих очекивања друштва у свету захваћеном кризом и свеобухватношћу државне контроле над укупним друштвеним животом. У тој ситуацији све више долазе до изражаја теорије о критици државе благостања и тражењу нових решења о обуздавању државе или теорије демократске државе.[228] Према овој теорији, друштво да би остварило контролу над државом, организација државе треба да се заснива на два принципа: *принцип поделе власти* и *принцип неутралности јавне администрације*. Примена првог принципа треба да омогући ограничавање државне моћи, а примена другог, да обезбеди независност државног апарата од економских моћника и политичких странака које се мењају на власти. Затим, истиче се потреба структурног растерећења државе многих активности управљања у сфери друштвено-економских и социјалних односа у име њиховог враћања приватном предузетништву, као и повећане партиципације *цивилног друштва* на животним питањима која се више не могу ефикасно решавати систематским државним управљањем. То је широки спектар питања - од привреде преко социјалних питања до екологије.

36. Политичке странке

Основни субјекти у политичким процесима су друштвене групе различитих облика организовања, од којих су најзначајније политичке странке. Политичке странке су парцијалне друштвене групе које настају ради ангажовања у политици, или прецизније, то су политичке организације усмерене ка легитимном освајању власти, по правилу кроз изборни процес.

Странке су политичке институције модерног доба и сматра се да су настале после америчке и француске револуције, развојем парламентаризма и избора. У Америци су прве странке формиране крајем XVIII века, а на изборима 1792. године наступиле су Федералистичка и Демократско-Републиканска странка. У западноевропским земљама странке су настале почетком XIX века. Постепеним ширењем права гласа и порастом значаја изборних скупштина, политичке странке су постале организације са сталним чланством. До XIX века оне су постојале само у зачећу, попут *виговаца* и *торијеваца*, у Доњем дому британског парламента или *јакобинци* и *жиродинци* у скупштинама Француске револуције. У Србији извесни зачеци политичких странака уочавају се четрдесетих година XIX века, у време Уставобранитељске опозиције Милошевом режиму. Током XIX века, почело је оснивање политичких странка и у земљама Латинске Америке, Азије и Африке, а највећи број њих основан је током XX века, што се поклапа са борбом ових земаља за њихово ослобађање од колонијалне зависности.Оснивање политичких странака темељи се на политичким слободама и правима у чијем је средишту слобода политичког изражавања и право на политичко удруживање. О значају ових слобода и права за развој демократског друштва указивали су многи мислиоци, а нарочито

[228]Видети: М. Печујлић, *Савременасоциологија*, Београд 1991, стр. 175-178.

Бенџамин, Мил и Токвил. Зато политичке странке имају значајну улогу у остваривању демократског политичког система.

Политичке странке су организоване друштвене групе. Оне су добровољне, релативно трајне организације идејних и политичких истомишљеника, чији је циљ преузимање и вршење државне власти, или бар учешће у њој или сталан утицај на њу ради заштите и остварења одређених интереса у оквиру једне идеолошке концепције о општој државној политици и заједничким интересима друштва. Странке су, по правилу, трајне институције у којима се одвија низ политичких активности, као што су мобилисање чланства, фиормулисање циљева (идеологије), решавање конфликата, доношење норми о устројству и начину рада, избор функционера и чиновника итд. Политичке странаке имају своје конститутивне елементе, начин организације, а у политичкој структури друштва постоје страначки системи у којима странке функционишу.

У конститутивне елементе политичких странака најчешће се убрајају: *чланство*, које се формализује попуњавањем приступнице или уписом, чланском картом, плаћањем чланарине и поштовањем страначког програма и дисциплине; *руководство*, које у целини или на нивоу територијалне организације, представља узак круг људи и оно има пресудан утицај на одлуке и дистрибуцију моћи у странци, нарочито оно које се налази на врху пирамиде оличено у страначком лидеру; *организација*, која обухвата унутрашње механизме деловања, начин организовања и доношења одлука, а то је предочено у статуту странке; и *идеологија*, која чини "систем уверења, идеја и представа о друштву и о уређењу друштвених односа кроз који друштвене групе (класе и слојеви) изражавају своје интересе".[229]

Начин организације политичких странака одређен је њеним политичким циљевима. А "организација странке представља систем веза и односа у које улазе чланови током утврђивања или реализације политике, ставова и одлука".[230] У свакој странци постоји подела надлежности, права и обавеза. Да би освојиле власт и задржале се на власти ако су је освојиле, странке се организују, утврђују права и обавезе чланова и руководства, као и систем веза и односа. Значајнија улога странке у политичком систему захтева и развијенију њену организациону структуру. Уређивање односа у странци између руководства, од лидера странке до председника месног одбора, чланова странке и страначког апарата решава се начином организовања. Уколико су странке масовније утолико је питање њихове организације сложеније. Начин организовања странке углавном зависи од односа између чланова странке и њиховог вођства, као и чврстине везе чланова за странку, односно њихово поистовећивање са странком.[231] У начелу однос између чланова странке и њеног вођства може бити аутократски или демократски. Ауторитарне странке су строго централизоване и у њима је власт руководећег центра над чланством потпуна. Демократске странке допуштају већи степен самосталности чланства и постојање унутрашњих фракција и струја. И у једном и другом облику страначких односа може се разликовати већи или мањи степен аутократије, односно демократије.

Страначки системи у којима политичке странке могу постојати и деловати, најчешће се означавају као једностраначки, двостраначки и вишестраначки. Једностраначки систем, или политички систем без опозиције, значи забрану постојања

---

[229] В. Гоати: "Политичкепартије", *Енциклопедијаполитичкекултуре*, Београд 1993,стр. 851.
[230] Р. Смиљковић, *Организације и политика*, Београд 1985, стр. 80.
[231]Видети: С. Антонић, *Елита, грађанство и слаба држава*, Београд 2006, стр. 155-183.

других политичких странака. Први једностраначки систем настао је у Своју етском Савезу, након Октобарске револуције, а такав систем, са различитим модалитетима, функционисао је и у земљама "реалног социјализма" и у Југославији до 1990. године, као и у многим економски неразвијеним земљама. Двостраначки систем заступљен је у земљама где постоје традиционално две доминантне политичке странке (Конзервативна и Лабуристичка у Великој Британији; Конгресна и Демократска у САД) и оне у изборним циклусима често мењају улоге странке на власти и странке у опозицији. За изборе у таквим страначким системима каже се да се они "заснивају на принципу 'победник узима све".[232]Вишестраначки систем је тековина либералне демократије и он функционише у развијеним земљама. А број политичких странака и односи између њих зависе од заоштрености социјалних конфликата у друштву, затим од подељености друштва по националној, религијској, расној и регионалној основи. Уколико у неком друштву постоје снажно супротстављене друштвене групе формиране на поменутим основама онда је извесно повећање политичких странака.

Друштвена улога странака у савременим државама демократског типа састоји се у њиховом посредовању између појединца и државе, односно државне организације. Оне служе, како освајању, тако и контроли државне власти. У суштини две су основне функције политичких странака: Прва, борба за освајање власти; и друга, идеолошко осмишљавање те борбе, односно стварање идеологије. Функције политичких странака реализују се у одређеним друштвено-економским и историјским условима конкретног друштва што може да утиче и на њихово остваривање. У склопу ових суштинских функција, могу се утврдити и неке друге функције, као што су: политизација друштва, уобличавање јавног мњења, стварање политичке идеологије, мобилизација чланства за освајање власти, учешће у изборном процесу, вођење кадровске политике, вршење власти, ако се она освоји или утицај на власт уколико се странака нађе у опозицији.

37. Друштвени покрети

Друштвени покрети су у суштини појава модерног доба. Они се јављају упоредо са освајањем демократских права и ширењем простора за политичке слободе грађана. У савременим друштвима друштвени покрети чине значајне политичке субјекте и важне чиниоце друштвене динамике и социјалних промена.Појам *друштвени покрет* међу првима је у социологију увео Лоренц Штајн половином XIX века,[233] а за Алена Турена социологија у средишту својих истраживања има друштвене покрете.[234] Постоји мноштво различитих одређења друштвених покрета нарочито код савремених социолога, попут Ботомора, Хеберлеа, Турена и других. У свим изучавањима друштвених покрета постоји неколико заједничких обележја која се најучесталије истичу, а то су: да је друштвени покрет јавна и добровољна акција људи прожета делатном утопијом; да представља најснажнији облик колективног деловања људи; да израста из незадовољених потреба и изражава одређене сукобе интереса; да покреће решавање неког друштвеног питања од ширег значаја; да изражава покушај да се оствари заједнички интерес или постигне заједнички циљ кроз деловање изван постојећих институција и да, у суштини, тежи

[232] Е. Гиденс, *Исто*, стр. 436.
[233]В.Павловић, "Друштвенипокрети", *Енциклопедијаполитичкекултуре*, исто,стр. 274.
[234]Видетишире: А. Турен, *Социологијадруштвенихпокрета*, Београд 1983.

друштвеним променама. Као реакција на друштвене покрете, понекад се јављају и антипокрети који иступају у одбрану *statusquo*.[235] Поред тога, антипокретима се означавају и покрети који устају у одбрану постојећег поретка или који угрожавају демократију, као и покрети религијске искључивости (пан-исламизам) или они који воде у ирационалност и мистику.

Постоје разне врсте друштвених покрета, а у новије време је најизраженија подела на класичне и нове (алтернативне) покрете. У класичне покрете убрајају се покрети настали у индустријском друштву и они су карактеристични за XIX и прву половину XX века, међу којима су раднички и национални покрети најзначајнији. Новим друштвеним покретима означавају се покрети настали у постиндустријском друштву, на прелазу из просперитетне у кризну фазу развоја друштва, након шесдесетих година XX века - од покрета за грађанска права и студентског покрета шесдесетих, феминистичког покрета седамдесетих, преко антинуклеарних и еколошких покрета осамдесетих, па све до покрета за права хомосексуалаца деведесетих.

Сматра се да су нови друштвени покрети продукт друштва касне модерности и да ширење нових друштвених покрета одражава нове ризике с којима се суочава савремено друштво. Постојеће политичке институције све теже се носе с новим изазовима и нису у стању да нађу решења за многе нове проблеме, као што су: проблеми животне средине, опасности од нуклеарне енергије и генетски модификованих организама, снажном утицају информацијске технологије. Зато се често и догађа да политичке институције игноришу или избегавају да решавају те проблеме док не постане сувише касно. С друге стране, све више долази до изражаја повећани притисак и репресија државе и отуђених полтичких и војних апарата, јачају неоконзервативне снаге и идеологије, тако да је савремени човек све више изложен новим облицима доминације и репресије, све је више контролисан и манипулисан. То код људи ствара осећај да "губе конролу" над својим животима у условима брзих промена и све већих ризика. Појединац се осећа несигурно, изоловано и беспомоћно. Вера у традиционалну политику и њене институције јењава, тако да људи увиђају да се морају лично ангажовати и да се много више може постићи непосредним деловањем и учешћем, него ослањањем на политичке установе и политичаре. Зато нови друштвени покрети нагло јачају, постају све разноврснији, масовнији и територијално све шири, а неки од њих све више добијају интернационални карактер (еколошки, антинуклеарни, мировни, антиглобалистички итд). Развоју и ефикасношћу деловања нових друштвених покрета нарочито доприноси информацијска технологија (интернет, мобилни и сателитски телефони, факсови, сателитска и кабловска телевизија и тд). Та технологија, кроз савремене електронске мреже, омогућава активистима друштвених покрета широм планете да буду у сталној комуникацији; да се ефикасно организују и координирају своје акције; да се повежу са другим покретима и групама, невладиним и хуманитарним организацијама; и да воде различите кампање у јавном интересу. Истовремено, електронске мреже омогућавају им и приступ изворима информација и могућност да одмах реагују напосредно након догађаја, да врше притисак на корпорације, владе и међународне организације у оквиру стратегије својих кампања, што се

[235]Покретзаправоженанаабортус, произвеојепокретактивиста "правонаживот", којисусепротивилиабортусу и сматралидагатребазабранити.

најилустративније показало у време масовних протеста против Светске трговинске организације у Сијетлу.[236]

Нови друштвени покрети све више имају масовну подршку, јер их људи доживљавају као средство за истицање сложених питања и њихово постављање у средиште живота. То значи да грађани у друштву касне модерности нису апатични и незаинтересовани како се то понекад тврди. У том смислу друштвени покрети доприносе ревитализацији демократије у многим земљама и чине све значајнији субјект политике.

38. Интересне групе

Интересне групе или групе за притисак су веома значајни субјекти политике али су за социологију веома трусно подручје истраживања, јер, како се сматра, нису видљиве на површини друштвеног живота и свакодневне политичке активности. Израз *интересне групе* је усвојен као појам за анализу структуре друштва и његових политичких облика, као и "један од инструмената откривања и објашњења политичких процеса и односа".[237] Интересне групе су облик најразличитијег политичког груписања и организовања људи према конкретним интересима који их у датој ситуацији повезују.[238]

Рађање модерне теорије интересних група, "теорије која на политику гледа као на борбу група за реализацију својих интереса",[239] везује се за појаву Бентлијеве књиге *Процес управљања* (1908), мада она своје порекло вуче дубље из историје политичке мисли и непосредно се везује за Јеринга и немачку "интересну јуриспруденцију", када се демократија више није могла оправдати и схватити с гледишта традиционалних стереотипа либералне политичке филозофије Лока, Бентама, Токвила итд. У анализи политичког процеса, Бентли је у интересу групе видео начин за разумевање политичког живота - "Крупан задатак у проучавању било које форме друштвеног живота је анализа група".[240] Појмови *група* и *интерес* су за Бентлија две стране једне исте ствари, јер не постоји група без сопствених интереса а интерес се разуме као еквавилент групе, па се зато група и интерес се не могу делитикао што је и садржина недељива од форме. Из тога проистиче да се може говорити о интересној групи или о групном интересу. Затим, Бентли је повезао интерес са понашањем или делатношћу групе, где указује да интерес није ништа друго него настојање групе да делује на одређени начин, исто као што група постоји само као групна делатност. Из овога следи да је пут за сазнање и истраживање интереса искључиво у посматрању процеса делатности група. У овој концепцији интереси су везани за групе а не за појединце чија структура не зависи од облика друштвене организације у целини. Интерес заједнице је фикција и у основи те фикције стоје интереси група а не појединаца. Зато промена интереса заједнице може да се догоди искључиво променом групних интереса. Друштво, за Бентлија, није ништа друго него сложена целина група које га чине.

Теорија интересних група је још ригиднije развијена код Дејвида Трумана, који је сматрао да је идеја јавног или општег интереса једна врста политичког мита јер нема

[236] Е. Гиденс, *Исто*, стр. 442.
[237] Ј. Ђорђевић, *Исто*, стр. 802.
[238]Видети: Н. Пашић, *Интересиполитичкипроцес*, Београд 1984, стр. 29.
[239] В. Павловић, *Савременодруштво и политика*, Београд 1984, стр. 72.
[240]A. Bentley, *TheProcessofGovernment*, Evanston 1949,str. 208.

легитимитет сазнајне категорије. Он интересе одређује као заједничке ставове групе и у том смислу објашњава да "интересна група означава сваку ону групу која, на основу једног или више заједничких ставова, поставља одређене захтеве другим друштвеним групама у циљу успостављања, одржавања или проширења оних облика понашања који су допуштени на основу тих ставова".[241] Из овога проистиче да људи немају интересе уколико их нису свесни или уколико немају заједничке ставове о њима. Труман указује да постоје потенцијалне и организоване друштвене групе, при чему кључно место заузимају организоване друштвене групе.

У Трумановом теоријском моделу интересних група, посебно се истичу *политичке интересне групе*, чија је специфичност у томе што своје захтеве настоје да остваре притиском на државну власт. Зато се често у литератури ове групе називају и *групе за притисак*. Међутим свака интересна група није група за притисак (*pressure group*), мада она то може бити. "Интересна група постаје група за притисак кад, видљиво или невидљиво, систематски или у одређеним случајевима, настоји да свим дозвољеним или недозвољеним средствима утиче да се донесе или не донесе једна одлука, по правилу одлука власти, која фаворизује интересе групе или оних којима група служи".[242] Као пример видљивих и систематских група за притисак наводе се синдикат, разна професионална или економска удружења, а за пример невидљиве и по начину недозвољене групе за притисак наводи се у САД *China lobby*, група која је више деценија радила за Чан Кај Шека, тј. за владу на Формози. Групе за притисак су чешће невидљиве, неформалне и *ad hoc* него друге интересне групе.

Интересна група може се посматрати као појам у ширем и ужем смислу. У ширем смислу могао би да се одреди као социолошки, а у ужем као политички појам. У социолошком смислу друштво се може схватити као мозаик већих или мањих, врло различитих интересних група. Те групе су повезане интересима оних група које заузимају стратешке позиције у друштвеној производњи - од друштвених класа и слојева па све до *ad hoc* друштвених скупина које се формирају ради задовољења привременог интереса. Том лепезом обухваћено је мноштво различитих група и групица. У ужем, или политичком смислу, интересне групе су оне групе које учествују у политичком животу. При томе треба имати у виду да се не може одвојити социолошки и политички аспект интересних група.

Интересне групе се могу класификовати на оне које су институционализоване и на оне које су претежно изван институција. *Институционализоване интересне групе* су оне групе чији су интереси интегрисани у политички систем, у складу са успостављеном равнотежом између различитих интереса. То су извршни и управни апарати власти, политичке странке, синдикати, професионална удружења, разне организације (владине, невладине) и тд. Међутим политичка улога интересних група не проистиче из тога што се оне идентификују са институцијама - једна институција једна интересна група. Основни проблем интересних група је у постојању и могућности појаве интересног плурализма и интересног конфликта у самим институцијама и организацијама; стварање и утицај различитих група и подгрупа, које се некад називају *мањина* или *већина*, група за притисак, владајуће групе, опозиција или фракција. Ова диференцијација карактерише све институције, од парламента и владе до политичких странака и удружења грађана.

[241] D. Truman, *TheprocessofGovernment*, New York 1951,str. 33-34.
[242] J. Ђорђевић, *Исто*, стр. 804.

Интересне групе изван институција су оне групе чији интереси нису интегрисани у политички систем, делују изван институција, организују се и наступају да би споља вршиле утицај на доношење одлука. Оне се најчешће јављају као "утицајне групе", "групе за притисак" или као лоби. Облици утицаја ових група су веома различити, од отворених - писање писама, телефонирања министру или посланику, јавне манифестације, плакати и чланци, до мање видљивих и фамилијарних, клубских, регионалних, социјалних, етничких веза и употребе разних средстава корупције, махинације, притиска и терора.[243]

У савременом друштву развијених комуникација, електронских медија и мрежа, могућности за деловање интересних група се страховито повећавају и оне добијају све више на значају у друштвеној и политичкој реалности, нарочито када се има у виду да ова средства могу бити доступна свима, могу се налазити у рукама појединих интересних група или радити за њихове потребе, независно од разлога - идеолошких или за новац.

39. Појам културе и њена улога у друштву

Култура је подсистем друштвеног живота. Она раздваја људе од других живих бића, јер се културом они одвајају од биолошки детерминисаних нагона и уче вештине, знања и прихваћене начине понашања у одређеном друштву. Зато само у култури и посредством културе људи осмишљено делују, уређују међусобне односе и организују свој живот. Културом се одређује и начин живота чланова неког друштва или група у оквиру друштва.

Култура (лат. *cultus* - обрађивање, гајење, неговање) је све оно што људи стварају као посебна бића. О култури, као и о многим другим друштвеним појавама и творевинама, не постоји опште прихваћена дефиниција ни теорија.[244] Разлози томе су бројни - од сложености и вишезначности саме појаве, до различитости приступа у њеном проучавању и немогућности да се култура целовито обухвати и проучи само са становишта једне науке. Зато не чуди што су А. Кребер и К. Клахон утврдили да постоји више од 160 разних дефиниција културе у којима су запазили 257 разних елемената.[245] Због тога се често прибегава класификацијама и типологизацијама које ближе одређују суштину културе и оне се најчешће своде на две врсте: једна која полази од глобалног приступа култури и друга од основног садржаја културе.[246] Према првој типологији истичу се: 1) филозофско-

---

[243] "Још у XVIIIвеку, нарочитоуочивеликихполитичкихпромена, деловалисуполититичкиклубови, салони и редакцијечасописакаооблицисварањајавногмњења и утицајанањега. Доказанјезначајинтелектуално-политичкихсастанака у салонимаистакнутихпородица и 'дама' заидејнуприпремуфранцускереволуцијеод 1789. године. Сличанутицајималису 'клубовипатрита' преамеричкереволуције, као и разни 'кружоци', одлитерарних и радничких, уочиоктобарскереволуције" (Ј. Ђорђевић, *Исто*, стр. 807)

[244]Међутим, овомприликомтребаимати у видудасе у нашојсоциологијинајчешћеистичедефиницијакултурепрофесораМилошаИлића, којикултуруодређујенаследећиначин: "Културајескупматеријалних и духовнихвредности (процеса, промена и творевина) којесунасталекаопоследицаматеријалне и духовнеинтервенцијечовека у природи, друштву и мишљењу. Основнисмисаокултуресастојисе у томедасеолакшаодржање, продужење и напредакљудскогдруштва. Култураје, прематоме, највишиизразчовековогстваралаштвакојијеувекмањеиливишеисторијски и околностимаусловљен. Хуманостјеосновнивредносни и осмишљавајућипринципкултуре" (М. Илић, "Култура", *Социолошкилексикон*, Београд 1982, стр. 307)

[245]A. L. Croeber;C. Kluckhohn, *Culture:ACriticalReviewofConceptsandDefinitions*, New York 1963.

[246]Видети: М. Печујлић; В. Милић, *Социологија*, Београд 2001, стр. 169.

антрополошки приступ у којем се култура одређује у односу на човека; 2) социолошки приступ у којем се култура разликује од друштва, и 3) психолошки приступ у којем се култура одређује према појединцу и његовој мотивацији. Према другој типологији, сматра се да се све дефиниције културе могу разврстати на: 1) позитивистичке, које описно и чињенички износе садржај културе; 2) метафизичке, које културу схватају као ентитет за себе; 3) нормативистичке, које помоћу правила одређују културу; 4) културалистичке, које културу тумаче као затворен систем; и 5) натуралистичке, које културу изводе из људске природе.[247]

У готово свим одређењима културе, нарочито антрополошким и социолошким, може се уочити да се прави разлика између оног што је природа и оног што је резултат људског активизма. При томе, људски активизам се широко тумачи па се и култура дефинише у врло широком контексту, што намеће утисак да се и разумевање културе врти у зачараном кругу. Зато се у тражењу једноставних и сажетих одредби културе прибегава разматрању односа између културе и, њему најсроднијем појму, цивилизације.

О односу културе и цивилизације изражена су три становишта. Према првом становишту оба појма су синоними или исте појаве. Ово становиште је присутно у антропологији, нарочито код Е. Тејлора, који културу и цивилизацију сматра за синониме и у психологији код С. Фројда, који не прихвата разликовање цивилизације и културе сматрајући да их заједно карактерише одвајање од природе тако да се стварају умећа којима се обликују потребе и стварају установе за регулисање нагона и расподелу добара. По другом становишту цивилизација је само крајње изграђен степен културе. И ово становиште је присутно у антропологији, а изражено је кроз периодизацију историје у којој култура представља битну одлику људи, а цивилизација њен најизграђенији степен. Ово схватање је најкарактеристичније код Л. Моргана, који разликује три етапе развоја културе - дивљаштво, варварство и цивилизацију.[248] Дивљаштво је најстарија епоха у којој влада сакупљачка привреда, групни брак и природна људска заједница. Варварство започиње друкчијом привредом у којој се јавља грнчарство, припитомљавање и коришћење животиња и биљака, а свој врхунац достиже топљењем гвоздене руде, обрадом метала, стварањем земљорадње, сточарства, синдијазмичким браком, развојем градова и формирањем митологије и епа. Ово схватање цивилизације и културе прихватио је и нарочито популарисао Ф. Енгелс. Према трећем становишту, које је развијено у филозофији и социологији, постоји разграничење између културе и цивилизације, где се указује да је култура духовног а цивилизација материјалног садржаја. То разграничење може бити негативно, односно да се цивилизација посматра као деградација културе или позитивно да се цивилизација посматра као унапређење културе. Разграничење у првом смеру потиче из стоичке филозофије где се сматра да материјалном расту и животном стандарду одговара морална декаденција у којој хумано доба нестаје, а њега замењује време рачуна, закона и људских установа. Ово схватање је развијено касније код Ж. Ж. Русоа, по коме цивилизација представља назадовање друштвеног развоја, и Н. Берђајева, који истиче да култура има извор у људском и стваралачком духу, а цивилизација, у тежњи да овлада природом, доводи до деструкције културе. Разграничење у другом смеру, где цивилизација добија позитивно значење, потиче од просветитеља, нарочито код Тиргоа који је први употребио израз цивилизација и њиме се, за разлику од културе,

[247] *Исто*
[248] Л. Х. Морган, *Древнодруштво*, Београд 1981, стр. 33-45.

означавао људски напредак кроз технологију и свет материјалних добара (индустијска револуција, пораст становништва, потискивање традиције итд).

Култура једног друштва обухвата нематеријалне аспекте (веровања, идеје и вредности), које чине садржај једне културе; и материјалне аспекте (објекте, симболе или технологију), кроз које се садржај културе изражава.[249] Зато се у социологији често говори о схватању културе у ширем смислу, где се тим изразом означава целокупно стваралаштво човека у одређеном друштву (материјална и духовна достигнућа), и схватању културе у ужем смислу, чиме се углавном указује на духовно стваралаштво, а подручје материјалних достигнућа означава се изразом цивилизација.

Улога културе у друштву може се најизразитије сагледати кроз процесе идентификације, социјализације и институционализације друштва, што су у суштини и основне функције културе. Кроз процес идентификације култура се остварује у многим, веома значајним сферама друштвеног живота појединаца и друштвених група. Идентитет је израз настојања да се друштво и појединци одреде и "уопштено говорећи, идентитет се односи на то како људи разумеју себе и шта је за њих значајно".[250] Зато се у социологији најчешће говори о друштвеном идентитету, а у психологији о личном (персоналном) идентитету. Друштвени идентитет се заснива на свести о сазнању неких заједничких карактеристика припадника једне групе (језик, раса, религија, етнос, класа, нација, територија итд). Као самосвест, друштвени идентитет, историјски настаје и развија се у зависности од критеријума које та група успоставља у односима са другим друштвеним групама. Он се формира и испољава у процесима културног развоја и обухвата целовите системе културних вредности. Зато процес успостављања и развоја идентитета претпоставља стално преиспитивање културних вредности, па је зато стално на видику сукоб између традиције и иновације. Друштвени идентитет омогућава појединцу да успостави и развија лични идентитет, који се остварује у процесу саморазвитка индивидуе где се формулише јединствено осећање личности и њен однос према свету који је окружује. Дакле, лични идентитет означава јединство личности једне особе и њену неистоветност с било којим другим појединцем. Зато је човек као личност јединствен, као друштвено биће он је као и неки други људи, а као биолошка јединка он је као и сви други људи.[251]

У процесу социјализације култура остварује своју друштвену улогу на тај начин што помоћу ње деца и други нови чланови друштва стичу знања о начину живота у свом друштву, оспособљавају се за самостални живот, развијају себе и своје могућности, прилагођавају се околностима и другим људима, усвајају културне обрасце и кроз друштвену интеракцију обликују своје, али и друштвено понашање. У том процесу традиција има веома значајну улогу, јер се посредством традиције преносе вредности одређене културе са једне друштвене групе, односно једне генерације или епохе на другу. Зато је Е. Гиденс у праву када истиче: "социјализација је најзначајнији канал за пренос културе кроз време и генерације".[252] Обично се указује да се социјализација одвија у две фазе и оне се означавају као примарна и секундарна социјализација. Примарна социјализација, обухвата период дојенчета и раног детињства. То је период најинтезивнијег учења културе, јер тада деца уче језик и основне обрасце понашања. У

[249] Е. Гиденс, *Исто*, стр. 24.
[250] *Исто*, стр. 32.
[251] Б. Стојковић, *Европскикултурниидентитет*, Ниш 1993, стр. 18.
[252] Е. Гиденс,*Исто*, стр. 30.

овом периоду социјализације најзначајнију улогу има породица. Секундарна социјализација догађа се касније, од детињства, нарочито у време сазревања па све до краја живота. У овој фази улогу породице све више преузимају школа, различите друштвене организације, медији, вршњаци, као и радно место. Социјалне интеракције у овим контекстима помажу људима да науче и развију обрасце њихове културе. У процесу социјализације људи уче друштвене улоге, односно друштвено дефинисана очекивања која личност у датој друштвеној ситуацији треба да следи. Појединци разумеју и преузимају на себе друштвене улоге кроз непрестани процес друштвене интеракције.

Институционализација друштва је процес успостављања и функционисања друштвених институција као устаљени систем деловања. Друштво чини мноштво институција које се успостављају ради вршења неке делатности, задовољавања одређених потреба и постизања разноврсних циљева. Друштвеним институцијама се: 1) регулише свакодневни живот људи и опредељују друштвени циљеви; 2) повезују и организују активности људи како би живели у хармонији једни с другима; и 3) преноси прихватљиво понашање будућим генерацијама.[253] Институције уносе ред у људско деловање истичући оно што је значајно и што се у друштву цени. Оне установљавају навике, регулишу обрасце понашања, спречавају конфликт и доприносе друштвеној интеграцији. У свим друштвима, институција, у смислу поретка, игра веома значајну улогу, као начин мишљења, понашања и деловања. У процесима промена и друштвеног развоја нарочиту важност добија еластичност институција. Одсуство институција води дезорганизацији и поремећајима, јер нестају правила и норме, а њихово поступно одсуство значи владавину анархије, нереда, спонтаности.

Култура је присутна у неком свом виду у сваком облику репродукције друштвеног живота - од материјалне производње, преко васпитања, образовања, науке, политике, упражњавања верских обреда, стварања уметничких дела до начина становања и одевања. Не постоје јединствени културни обрасци који би важили за сва друштва и све епохе. Постоји само културна разноврсност која се огледа у културним веровањима различитих култура и прихватљиви обрасци понашања који се разликују од културе до културе и често су у великој супротности с оним што се у неким друштвима сматра за нормално. Међутим у савременој, нарочито масовној, култури кроз процесе универзализације, акултурације и глобализације све више долази до уједначавања културних вредности и садржаја, али још увек нису угрожене аутентичне културе нити је културна разноврсност доведена у питање.

40. Традиционална култура

Овај тип културе најчешће асоцира на традиционално друштво, које је засновано на примитивној технологији и привреди, где је писменост на ниском ступњу а установе су релативно неиздиференциране и најчешће се заснивају на сродничкој структури, преовлађују архаични обрасци културе (мит, религија, фолклор, обичаји, морал итд) у којима је изражена улога религијских симбола и снажно осећање колективне солидарности. Традиционална култура је настала у сеоским локалним заједницама и носи традиционална обележја са елементима непосредности и индивидуалног стваралаштва. Она се односи на устаљена понашања која се понављају и обнављају путем специфичних

[253] Д. Коковић, *Пукотинекултуре*, Београд 1997, стр. 128.

норми, тако да је присутна и у савременој култури у свим облицима друштвеног живота - од материјалне производње, уметничког стваралаштва, религије, образовања, науке, политике до породичног живота. Оно што се данас може одредити традиционалном културом обухвата народна култура и други облици народног стваралаштва у којима се испољавају непоновљиве, аутентичне, вредности, као и свакодневни живот који карактерише устаљени образац понашања и представља све оно што је издржало промену на вековним искуствима људи, па је тиме обезбедило себи место у свести садашњих и будућих поколења. Постоји разлика између традиције, која подразумева стално и критичко преиспитивање наслеђених културних вредности и стварање нових; и традиционализма, који је склон конзервативизму и представља отпор друштвеном развоју. Најважнији облици традиционалне културе су: навика, обичај и традиционални морал.

Навика је устаљен начин понашања који може имати друштвену и личну димензију, јер има друштвених и личних навика. Њих стварају појединци, али се неке навике друштвеном интеракцијом преносе на друге појединце, прихватају се и постају колективна понашања. Навике одговарају људима, јер их оне чине сигурнијим и захтевају најмање енергије и ризика. У томе лежи њихова снага и опстајање у култури.

Обичај је устаљени и стереотипни облик понашања који је повезан са оним делатностима које у одређеној заједници имају практичан значај. Као и навике обичаји су друштвене конвенције које се постижу ради задовољавања потребе за заједничким животом. Од навике се разликује по томе што је то облик изразито колективног понашања и има већи степен обавезности од навике, јер се непоштовање обичаја санкционише, а санкције могу бити од благих, какве су подсмех и презир, до тешких - смртна казна. Обичаји се тичу примарног, свакодневног живота и зато се развијају као првобитно регулисање друштвених односа у свим заједницама. Настају врло рано у људској историји, опстају и још увек имају веома значајну улогу у култури сваког друштва. Обичаји су присутни у свим друштвима и епохама, они представљају универзално људско изражавање и могу се наћи у свим темељним људским питањима, као што су: рођење, крштење, веридба, удаја, зрелост, старост, смрт и сећање на претке. Има обичаја који су универзални и важе за све људе, народних или националних који су специфични за поједине народе или нације, као и локалних обичаја који су карактеристични за поједине локалне заједнице или друштвене групе.

Традиционални морал (лат. *mos*, *moralis* - скуп обичаја, добрих обичаја који омогућују повољан и складан опстанак и развитак друштва) је такође важно обележје за традиционалну културу. Морал је двоструке природе, јер представља истовремено друштвену вредност и правило понашања. Као и обичај и морал се ствара спонтано, али није потребно да се једно понашање уобичаји и да дуго траје, јер се морал временом мења, у односу на друге облике свести, па је различит у различитим историјским раздобљима, код различитих племена, народа, слојева, а често и неке професије имају свој посебан морал (лекарска етика, морални хабитус васпитача), при чему се и од политике захтева да буде морална. Морал садржи одређене обичаје, прописе, правила, забране, захтеве, идеале и друге регулативе; које се намећу појединцима или одређеним друштвеним групама својом обавезношћу за одређени начин живота, понашања, деловања и вредновања. У питању је избор између доброг и лошег, поштеног и непоштеног, људског и нељудског; и сл., тако да се морал јавља као пропис који налаже вршење првога, а забрањује чињење другог. Тај пропис се назива *морални кодекс* и он је образац обавезујућег понашања за појединце. Њиме се регулишу све значајне димензије људског живота у одређеној

заједници или друштву. И морал је, као и остали облици друштвеног живота, условљен развијеношћу и диференцираношћу друштва, интересима класа и група, традицијом, обичајима, облицима социјализације, религијом и тд.

У једном друштву може постојати више типова морала, од којих је за традиционалну културу најзначајнији традиционални морал.[254] Традиционални морал заснива се на ауторитету обичаја, традиције и редовном понављању. У овом одређењу морала обичај и морал су идентични. Овај тип морала се везује за патријархална друштва, претежно за сеоске заједнице, у којима се поштују култ предака, древни обичаји и традиција. У нашој култури традиционални морал се и данас у великој мери очувао, нарочито у сеоским заједницама, а особито у домаћинствима насталим из ранијих задруга које су бројале више људи. Овај морал у нашој култури нарочито карактерише: 1) истакнута улога домаћина; 2) значајна улога крсне славе и других религијских светковина (Божића, Ускрса и сл); 3) поштовање институције кумства; 4) сродници по мушкој линији "важнији" су од оних са женске стране; и тд. Из овога се види да је морал везан са другим творевинама и вредностима културе, нарочито са религијом и обичајима. Зато је и Малиновски истицао да су заједнице прошлости битно регулисане обичајним моралом, који је основа за настајање и других прописа карактеристичних за савремено друштво.

Друштвена улога морала је у томе што он доприноси друштвеној интеграцији и изражава најдубљу људску потребу да човек са другим човеком буде хуман и једнак. То је основа потпуне идентификације људске природе са људском заједницом, јер како К. Л. Строс истиче, људска заједница се одваја од животињске тек када почиње да разликује човечно од нечовечног.

41. Елитна култура

Овај тип културе развијен је у просветитељској филозофији и њега одређују, пре свега, хуманистички и етичко-естетички идеали. Овде се култура, углавном, своди на духовну културу и уметничко стваралаштво који су резервисани само за одабране - елиту. Таква култура је вид естетичког савршенства, духовно подручје и привилегија моћника.[255] То је култура која оплемењује разум ослобођен од предрасуда и за њу је свакодневница само одбојан појам. Према овој концепцији култура се схвата као област лепог, префињеног и узвишеног; подручје идеала и племенитих осећања. Ова култура се отелотворује у филозофским, књижевним и уметничким делима. Само мали број уметничких дела и других врхунских остварења људске делатности се сматра културно релевантним. Дела културе се повезују са производима специфичних човекових вештина, као што су интилигенција, дух, обдареност, таленат итд. Ове способности се сматрају супериорним и цењеним. Вредност културе се огледа у несврховитости и бесплатности. Дела културе су трајна и њихово коришћење траје дуго након њиховог настанка и тако творевине културе постају наслеђе и културна баштина. Производи такве културе су у непосредној вези са владајућом елитом, било да стваралац потиче из њеног миљеа или га она материјално и финансијски помаже. Таква култура је резервисана само за образовану елиту, док су остали људи из ње искључени и представљају "масу коју треба васпитавати и образовати". Култура се своди на усавршавање људског духа, на историјско

[254]Видети: Ž. Gurvič, *Sociologija*,II, Zagreb 1966, str. 160-168.
[255] В. Мајсторовић, *Култура и демократија*, Београд 1978, стр. 203.

усавршавање човечанства које своје изворе налази у образовању и просвећивању. Ту је доминантно мишљење да се култура придодаје животу и да мањина поклања културу већини како би она постала образованија и племенитија. Зато је задатак просвећене елите да народу приближи културу и на тај начин олакша друштвену интеграцију нижих слојева, али и да истовремено прошири круг из којег ће се регрутовати нови припадници елите. Склоност елитној култури узима се као статусни симбол малог броја интелектуалаца. Промишљање културе потискује се из свих подручја друштвеног живота, осим из узвишене духовности, а стварни културни живот који прожима огромну већину друштва сматра се као нешто мање вредно и приземно. Зато елитна култура није општи ниво заједничке свести који се исказује у средствима масовних комуникација, није оно што различите друштвене групе мисле или стварају, о чему маштају, начин на који се опходе, већ је то искључиво духовна сфера културе - естетичка култура, уметничка култура. Дакле, елитна култура се односи, пре свега, на духовну страну друштвеног живота и само на вредности европске културе.[256] У стварању овог типа културе или оваковог разумевања културе значајно су допринели и универзитети, под утицајем просветитељске филозофије, као и културна политика државе која културу редукује на потрошњу културних добара и схвата је као друштвену потрошњу. Просветитељска концепција културе представљала је и обрасце мишљења што их је владајућа елита давала о себи и за себе.

42. Масовна култура

Ова култура је производ савременог друштва, чије су основне карактеристике индустријализација (типизација, стандардизација и масовна серијска производња према одређеним клишеима), масовна потрошња, урбанизација насеља, бирократизација друштвеног живота и распрострањеност масовних комуникација, повећање количине слободног времена и промена начина његовог коришћења. Ове околности су пресудно утицале да вредности културе и њена оргиналност постепено нестају. У том миљеу и дела културе попримају обележја масовне производње и масовне потрошње, а нарочито утилитарни и тржишни карактер. Култура постаје све више зависна од технологије, а технологија чини да култура буде упућена маси а не појединцу. На тај начин се култура орјентисала на потрошаче као масовни аудиторијум. Масовна култура својим садржајима пропагира осредњост. Она је створила нов начин перцепције, образац мишљења, живљења и понашања. Масовна култура је преобликовала људске потребе.

Прекретницу у развоју масовне културе учинили су нагло пресељење становништва у градове и развој средстава масовних комуникација. Појавом демографске експлозије и наглим пресељењем становништва из села у градове, када ти људи истовремено напуштају народну (фолклорну) културу, наметнула се потреба стварања културе за све - масовне културе која је стварана по мери и укусу нових становника градова. Развој масовне културе значајно су омогућила средства масовних комуникација као техничка основа за њено распростирање (штампа, радио, телевизија, видео, музички уређаји, касете, електронске мреже - компјутерске, кабловске, сателитске итд). Појава масовних медија значила је извесну демократизацију културе, односно смањење

[256] Д. Коковић, *Исто*, стр. 285.

социјалних и културних разлика између појединих друштвених група и слојева, али је поље масовне културе од почетка подвргнуто контроли и централизацији, што је уосталом и једна од најбитнијих карактериситика масовног друштва. Медији су учинили и да се повећа степен интернационализације и космополтизације културних вредности, а да би се то постигло морало је доћи до уједначавања различитих културних нивоа, тзв. хомогенизације.

Основне карактеристике масовне културе су: 1) тежња ка смањењу социјалних и културних разлика између појединих друштвених група и појединаца, односно тежња ка уједначавању различитих културних нивоа; 2) тражење и привлачење све већег броја људи - масовне публике (концерти, спектакли, разне приредбе); 3) непрестано повећање степена интернационализације и космополитског карактера културних вредности; 4) појачана комерцијализација културних вредности и творевина (тиражи новина, плоча, касета; број гледалаца, зарађени новац); 5) све изразитији репродуктивни карактер и све мањи продуктивни карактер културе масовног друштва.[257] Масовна култура даје потпуно нов смисао слободном времену. Много људи пасивно проводи слободно време препуштајући се телевизијским програмима, компјутерским играма и другим садржајима који гуше друге видове културе и умртвљују креативну моћ човека.

Кич и шунд. - У масовној култури, као израз осредњости и подилажењу новим укусима, доминирају кич и шунд. Појму *кич* приписује се порекло од немачке речи *etwasverkitschen* – која означава *нешто што је недовршено* или *на брзину направљено*; и енглеске речи *sketch* – што дословно значи *скица*. А израз *шунд*, такође потиче из немачког језика, *schund* и означава *отпад*, *шљам*. Кич и шунд "најчешће означавају одсуство правих вредности у уметности и култури, тежњу ка површној забави и 'нижим' склоностима".[258] Изразом кич означава се стваралаштво које подилази укусима потрошачког друштва и претендује да буде максимално разумљиво, допадљиво, сентиментално, итд. Кич може бити видљив на многим местима у човековом окружењу – у архитектури, намештају, уређењу станова, кућа или пословног простора; у музици, филму, телевизијским програмима итд. Дакле кича може бити у свему што подлеже критеријуму укуса. А појмом шунд, најчешће се означавају појаве у литератури ("литература за народ"), које особито утичу на потхрањивање илузија, развијању разноврсних осећања и жеља, као и потреба за баналностима свакојаких врста. Кич и шунд своју снагу црпе из традиционалне и елитне културе, испиришући се њоме и уподобљавајући њене вредности и продукте савременим потребама, најчешће имитацијом, копирањем дела познатих и признатих уметника итд. То се чини по устаљеном шаблону и зато је кичу и шунду својствена лењост духа која лежи у комерцијализму и пласирању лажних вредности. Кич и шунд су тако темпирани за потрошача да буду лако схватљиви, "занимљиви", па и сензационалистички. "Тако рецимо, скандал постаје привлачнији од неке умерене и солидне научне теорије, еротика од љубави, језиви роман страве од уметничког романа".[259] Кич и шунд не траже активност субјекта у процесу културног или уметничког доживљаја, већ само његово комплетно препуштање садржајима и продуктима који му се непрестано нуде.

Кич означава, истовремено, однос и став, јер се јавља у облику човековог доживљаја (на релацији кич-субјекат) или човековог става према предмету (на релацији

[257] *Исто*, стр. 340.
[258] *Исто*, стр. 388.
[259] М. Илић, *Социологија културе и уметности*, Београд 1991, стр. 65.

кич-објекат). У односима које човек успоставља према стварима и предметима, кич се може испољити на неколико начина (хедонистички, набављачки, агресиван итд), а за његово идентификовање и класификацију, према А. Молу, основна полазишта су: неадекватност, нагомилавање, осредњост, комфор и тежња ка истовременом естетском доживљају помоћу више чула, при чему се губи мера. У облику човековог доживљаја, кич се најчешће јавља у виду емоционалних искушења кад неодољиво тежи тривијалном, привидно интересантном и украсном сфером псеудоживота. Отуда се елементи кича и шунда налазе и у понашању човека у различитим животним манифестацијама. Поред кича и шунда, као изразите појаве у масовној култури присутни су и: потрошачки менталитет, снобизам, малограђанштина и потрага за новим стиловима живота (мода, "стил живота скоројевића", "досада као испразни стил живота", "насиље као стил живота").[260]

Производи масовне културе, као и други производи масовног друштва, нису намењени да постану трајне тековине, већ углавном умиру чим су употребљени или вегетирају за неко време. Као позитивно својство масовне културе, нарочито се види у томе што она приближава културу свим друштвеним слојевима и смањује културне разлике између њих, а као негативно, што снижава културне стандарде.

43. Субкултуре

Као незаобилазни чинилац у сваком од изложених типова културе јављају се субкултуре које се разликују по својим културним обрасцима од културе преосталог дела друштва.[261] Друштвене групе које су носиоци субкултуре могу бити веома различите - од етничких, језичких, социјалних и професионалних група из једног ширег друштвеног оквира до навијача једног фудбалског клуба, хипика или натуралиста. Неки људи могу себе јасно идентификовати са одређеном субкултуром, а неки се могу налазити у више различитих субкултура (човек може истовремено да буде ватрени навијач *Црвене звезде* и љубитељ хип хоп музике). Субкултуре се испољавају у своја два основна вида - као поткултура која не доводи у питање основне вредности доминантног, владајућег, типа културе или као контракултура које је у супротности са тим вредностима.

Поткултура. - Она се одликује посебним стилом и ставовима; обухвата, у оквиру целине, посебан начин живота, вредносни систем, идеје, норме и правила понашања. Поткултуре се увек јављају са одређеним друштвеним групама (спортисти, естрадни уметници, панкери итд) и изражавају специфичности на нивоу правила понашања, одевања, укуса, забаве, разоноде, музике и спорта. Поред одређених друштвених слојева, оне најчешће узимају у обзир узраст, пол, разноврсне професије и слободна занимања, па се зато често говори о култури младих и старих, града и села итд. Основу за обликовање поткултуре представља заједнички начин живота, нарочито животни стил, судбина групе и разни интереси. Поткултуре су организоване око одређених вредности које су углавном друштвено прихваћене, али се тим вредностима на нивоу поткултуре придаје већи значај. Зато се ствара низ поткултура које нису у супротности са глобалним системом и вредностима културе, јер се задовољавају симболичким облицима отпора и ритуалом као ознаком стила (беџеви, речник, одевање, мода итд). Поткултуре се оцењују као покушај

[260]Видети шире: Д. Коковић, *Исто*, стр. 425-489.
[261] Е. Гиденс, *Исто*, стр. 27.

обнављања активнијег учешћа у култури, њима се означава слом сагласности и најављује симболичко кршење друштвеног реда. То је отпор путем стила.[262] А нови стилови су, због покушаја да одступе од устаљених образаца, увек привлачили пажњу а понекад изазивали и жестоко неодобравање.

Контракултура. - Онасе јавља када од владајуће културе одступе неке друштвене групе или појединци до те мере да се отворено супротстављају њеним вредностима и институцијама.[263] То одступање може ићи чак до својеврсне патологије изражене у различитим облицима, као што су алкохолизам, наркоманија, проституција, криминал итд. Појава контракултуре повезана је са општом радикализацијом и политизацијом неких слојева омладине, нарочито из средње класе. Креатори контракултуре успостављају културну сцену на маргинама друштва и изражавају "подређену" позицију новог индивидуализма који желе да уобличе насупрот владајућим обрасцима. Тако су се, на пример, најизраженије идеје контракултуре у развијеним друштвима Европе и Америке, нарочито од друге половине XX века, односиле на алтернативне животне стилове који су означавали слободну љубав, одсуство контроле и забрана, живот у комунама, употребу халуциногених дрога, упознавање мистичних и егзотичних искустава, стварање алтернативних религија и верских секти, достизање дубљих стања свести, слободно образовање, индивидуализам, андерграунд литературу, прогресивну рок музику итд. Тиме се, истовремено, изражавао контракултурни отпор рационалним и технократским основама друштва. Из овог се може запазити да контракултура успева да арикулише свој став против одређеног начина живота и да понуди алтернативу која може да доведе у кризу доминантну културу, а тиме и друштвени поредак. Међутим такве кризе до сада су завршаване делимичним реорганизацијама вредносних система који се односе на свакодневни живот (образовање, рад, становање, комуникације и уопште културни живот).

Испољавање контракултуре у различитим патолошким облицима (алкохолизам, наркоманија, проституција, криминал исл), колико год да је то алармантно испољено у неком друштву, углавном, не доводи до реорганизације вредносних система доминантне културе. На то се указује као на друштвени проблем који се најчешће решава репресивним мерама државе.

44. Језик и симболичка комуникација

Језик и симболичка комуникација су изузетно важни садржаји културе и културне творевине, који су настали као продукт заједничког живота људи. Зато неки теоретичари, попут Е. Касирера, целокупну културу схватају као комуникацију, или Јасна Јанићијевић: "Комуникација и култура су две стране истог новчића који се зове људски живот".[264] Симболичка комуникација је преношење садржаја свести између људи, она их уједињује, одваја од животиња и чини могућим за деловање. А језик је темељ сваке културе који битно утиче на све остале њене елементе.[265] Језик је главно и најсавршеније средство

[262]Видети: Д. Хебдиџ, *Поткултура-значењестила*, Београд 1980, стр. 28-29.

[263] "Тозначидасесоцијалнегрупекојеносетуконтракултурусупротстављајувладајућојкласидруштва и доминантномобликудруштвенепроизводњеживотаопћенито. Уследтогасеконтракултуредовитојављају у обликусоцијалногпокрета"(С. Дракулић, "Култура и контракултура", *Култура*, 68-69/1985, стр. 165).

[264] Ј. Јанићијевић, *Комуникација и култура*, СремскиКарловци-НовиСад 2000, стр. 9.

[265] Р. Д. Лукић, *Основисоциологије*, Београд 1994, стр. 265.

споразумевања међу људима. Он је изграђен на друштвеним правилима која изражавају став заједнице према објективном свету и техничким правилима која су граматичко - синтаксичке природе. Начин споразумевања језиком јесте употреба различитих знакова и симбола, где се кроз њихове системе повезивања остварује најпрецизније и најверније изражавање мисли. Међутим, језик није једино средство споразумевања међу људима, јер мимо језика, постоји мноштво других облика и канала комуникације, било свесних или несвесних, који су присутни нарочито приликом изражавања емоција или других ирационалних стања. Ту су често изразитији и прецизнији други системи знакова који се скупа обично означавају као невербална комуникација или *неми језик*, како то назива Е. Хол.[266]

Симболичка комуникација у потпуности прожима друштво. Да би се комуникација остварила, основни је услов да људи који су у комуникационој ситуацији имају заједнички симболички систем, да могу да кодују и декодују тај систем. Основни елементи комуникације су: 1) пошиљалац; 2) прималац; 3) начин или средство преко кога се преноси; 4) порука; и 5) ефекат поруке на оног који је прима. Процес комункације започиње слањем поруке која се преводи у неки сигнал или код, преноси путем путем посебног медија или канала до примаоца који потом декодира поруку, тумачи је, дешифрује и враћа сигнал до пошиљаоца, да порука јесте или није прихваћена. Комуникација је врло сложен процес и сваки процес комуникације се одвија, како Умберто Еко указује, према следећој схеми: постоји најпре *извор* информације, из којег се преко неког *емитора* одашиље *сигнал* који га преображава у *поруку*, што долази до *примаоца*. А да би примаоц могао правилно разумети сигнал, потребно је да у тренутку емитовања и у тренутку примања важи исти *код*, схваћен као систем правила која одређеним сигналима додељују одређену вредност.[267]

У основи језика и симболичке комуникације стоји човекова способност служења симболима. Као израз опште моћи служења симболима, способност стварања и употребе знакова је једна од битних особина човека. Према Касиреру, основу и заједничко језгро функционисања људског духа, представља способност произвођења симбола или симболичке комуникације, која се састоји из два чиниоца: *симбола*, као чулно опажљивог предмета, и оног што је симболизовано, тј. *значења*. Симбол има информативну и комуникативну функцију, јер обавештава о ономе на шта се односи, снабдева информацијама које су неопходне за деловање, односно служи општењу које се може артикулисано водити једино преко знака. Он је средство комуникације и тражи повезивање са другим знацима, јер сам не може да врши ни једну функцију, већ искључиво као систем знакова. Знак може бити различитог изражаја, као што су мимика, гест, покрет, звучни сигнал, ликовна експресија, цртеж, графичка стилизација, итд. Најсавршенији систем знакова је језик. Он је, према Сапиру, симболички водич ка култури и од свих видова културе први достиже високо развијену форму.[268] А за Касирера, језик, мит и наука су основни облици симболичке репрезентације.[269]

Језик је симболичка кристализација историјског и духовног наслеђа, продукт дуготрајне друштвене употребе, стално мерило за културно стање било које друштвене заједнице. У језику се одређена друштвена заједница среће са својим идентитетом. Улога

[266] Е. Хол, *Немијезик*, Београд 1975.
[267] У. Еко, *Естетика и теоријаинформације*, Београд 1977, стр. 10-11.
[268] Е. Сапир, *Огледиизкултурнеантропологије*, Београд 1984, стр. 23.
[269] Е. Касирер, *Језик и мит*, НовиСад 1972.

језика у формирању мисли и идеја је веома велика, јер је језик подлога и носилац мисли. Али се мисао и језик не поклапају увек. Када дођу у међусобни контакт језик увек присиљава мисао да узме онај облик који је могућ. Зато је мисао, у облику у коме се изражава, увек до извесне мере ускраћена и деформисана, зависно од природе, развијености и диференцираности језика на коме се изражава. Што је језик грубљи, то ће и мисао која се на њему исказује бити грубља, а и даље од оног што се хтело изразити. Промена језика, усвајање нових, афирмација заборављених, старих, речи, преузимање туђих израза, показатељи су промена унутар једне заједнице или културе.

У социологији се нарочито указује на улогу језика у друштвеном животу која се испољава његовом употребом као средства комуникације у некој друштвеној групи или говорној заједници. Друштвени аспект језика је и у функцији задовољавања потребе за дружењем, јер је свако принуђен да тражи друштво других људи, свако има потребу да нешто каже, да разговара са неким, а ту је језик од највеће помоћи. Неки антрополози истичу да језик није само у функцији артикулисања и изражавања мисли, већ даје одушка осећањима и подстиче друге на акцију.[270] Језик се тешко може разматрати изван свога социјалног, културног и антрополошког контекста, као што се ови без језика не могу ни разумети. Језици као целине одражавају језичке заједнице које их употребљавају. Али свака језичка заједница садржи неколико варијетета језика који су међусобно функционално издиференцирани (економске, образовне, етничке, регионалне, професионалне и друге разлике). Језичко раслојавање и језички варијетети имају различите узроке, облике и појавне манифестације: од географско-територијалних преко друштвено-културних до индивидуалних. Тако се стварају специфични дијалекти "подјезици", као што су: говорни језик, језик јавног саобраћаја, политичко-идеолошки језик, језици појединих струка и наука, поетски језик, улични жаргон и сл. Због тога у сваком друштву важну улогу има стандардни или књижевни језик, као стручно нормиран и друштвено прихваћен облик језика, коме његове значајне функције у образовању, јавном животу, књижевности и култури обезбеђују друштвени статус какав имају поједини дијалекти.[271]

Као и све друге друштвене појаве и језик се непрекидно мења пратећи и изражавајући одговарајућа друштвена и културна збивања и промене. Радикалне и бурне промене до којих је дошло у савременим друштвима индустријске цивилизације, са читавим низом пратећих друштвено-културних промена, изазвале су велике промене у области језика и симболичке комуникације уопште.

Споразумевање је превасходно друштвена активност. Историја људског друштва и настанак човека као бића праксе не могу се ни замислити без развоја језика и других облика симболичке комуникације. Комуникација је у средишту културе као особене човекове средине. Људска интеракција, социјализација, учење, интеграција, стварање вредности, и тд., немогући су без језика и других облика комуникације као своје основе. Усавршеност језика је предуслов за развој културе као целине.[272] Од свих система порука језик има највише техничког у себи и користи се као модел за анализирање других облика комуникације људи.

Језик и симболичка комуникација имају велики значај за људско друштво, јер без њих друштво не би могло ни постојати. Комуникацијом се омогућава повезано деловање

---

[270] О. Јесперсен, *Човјечанство, народ, појединац*, Сарајево 1978, стр. 17.
[271] Р. Бугарски, *Језик и лингвистика*, Београд 1984, стр. 411.
[272] Е. Сапир*, Огледиизкултурнеантропологије*, Београд 1984, стр. 23.

људи, а та повезаност је у основи свих друштвених појава, јер оне и настају, између осталог, баш путем повезаности у деловању људи. Без повезаности људи не би могли усклађивати своје делатности у јединствен друштвени ред. За савремено сложено, техничко и развијено друштво комуникације имају много шири значај и смисао. Оне су не само средство друштвености већ и услов опстанка и сталног напретка друштва и човека.

45. Митологија

Митологијаје веровање или уверење о постанку света, људи и њиховом положају у односу на спољне силе. У митологији је увек реч о машти која настаје услед празнина у стварном сазнању. У средишту митологије је мит - прича којој се придаје нарочит значај и која говори о пореклу свих ствари, о томе како је из хаоса настао свет, о светим лицима и јунацима, о томе како су смртни постали бесмртници и сл. Реч је о фантастичним остварењима људског духа. Митологија се састоји од мистике и магије.

Мистика (грч. *mystikos* - тајновит, обавијен тајном)[273] означава све оно што не може да се објасни здраворазумски или научно, дакле рационалним путем. То је примитивно веровање у реалност невидљивих сила скривених у биљкама, животињама, предметима и небеским телима. Сазнање о њима се не сме и не може преносити саопштавањем, већ се то постиже идентификацијом појединачног бића са свебићем, а изражава се и постиже мистеријским култовима. За мистичко сазнање битна је, с једне стране, пантеистичка тенденција схватања бога и природе као једно исто, а с друге култ емотивне преданости божанском бићу с којим се мистик у екстази *сједињује*. Мистика је највише изражена у тотемизму као безличном јединству природних и друштвених сила.

Магија (грч. *mageia* - чаролија, враџбина) означава вештину потчињавања својој вољи тајанствених сила природе, духова и демона. Ради се о вештини која претендује да, употребом извесних техника и средстава, осигура утицај, пре свега, на природне силе, без обзира колико је то супротно природним законима. Зато је магија ирационални облик људске праксе. О. Конт је сматрао да је "магијско објашњење" први стадијум научног објашњења, а Е. Касирер да је вера у магију "један од најранијих и најистакнутијих изражаја човјекове будуће самосвјести. Ту се он више не осјећа потпуно у власти природних и натприродних сила... Сваки се магијски обред заснива на увјерењу да природне појаве у великој мјери овисе о човјекову дјеловању".[274]

Обично се разликују два типа магијске технике: 1) имитативна магија која се састоји у подражавању појава које се хоће изазвати (имитација грома да би се добила киша); и 2) магија путем "заразе", која се заснива на веровању да ако неко има посебну способност он може да је саопшти додиром. Постоје две врсте магије: *бела магија* и *црна магија*. Бела магија је веровање да натприродне силе могу људима донети добро и корист, па се у том циљу призивају у помоћ небеске силе - добри духови. Бела магија се примењује у колективним акцијама, нарочито приликом лова, епидемија и ратова. Црна магија је веровање да натприродне силе могу људима донети несрећу, болест или смрт и

[273]Требаразликоватимистицизамодмистикекоји, иакоимапорекло у мистици, представљапосебнуфилозофију и религијукаоверовањенезависноодчула, докјемистикаувекчулна и емоционалнаобрадаствари.
[274]E. Kasirer, *Ogledioč ovjeku*, Zagreb 1978, str. 125.

она призива земаљске силе - зле духове. Црна магија се примењује у индивидуалним односима за наношење пакости и несреће непријатељу.

Магија има и своја специфична средства, од којих су најважнији: табу, тотем и фетиш.Табу је посебна врста забране санкционисана од друштва, коју обележавају поступци, места, бића, предмети и речи које се налазе под забраном од свакодневе употребе. Табу је претеча ономе што ће се касније у религији звати *свето*. У табуу се налази наредба - чувај се демона; и он по свом облику представља страх од природних сила. У суштини, табу има снагу закона који не сме да се прекрши, те доприноси кохезији заједнице.

Тотем је племенски знак који значи веровање у мушког претка, праоца рода. Из њега се развија тотемизам као опште веровање у заједничко порекло и мистични однос између једног племена и неке врсте животиња, а у неким случајевима и биљака. Таква животиња или биљка је била обожавана и сматрана оснивачем племена по коме се обично и цело племе звало.

Фетиш у изворном значењу означава предмет за који се верује да у њему пребива дух, свака мртва ствар којој се приписује нека чаробна снага (камен, фигура итд), нешто чему је човек претерано одан, што обожава. Дакле, фетиш је предмет или објект обожавања коме људи придају већи значај него што га он има природним својствима.

У магији су се развили и посебни облици комуницирања са натприродним силама, од којих су најзначајнији ритуали или обреди. Ритуал је афективно средство социјалне регулације живота и стереотипна форма масовног понашања, која се манифестује у понављању стандардизованих и типичних акција. Магијски ритуали су, углавном, нестали из модерних друштава, међутим често се у опасним или важним ситуацијама и данас прибегава ритуалима сујеверног типа, који су слични магијским, као што су на пример: клечање и љубљење земље пре одласка на пут и при повратку (нарочито авионом), разбијање боце о брод пре његовог поринућа, предсказивање судбине картама или хороскопским знацима, увезивање амајлија болешљивој деци у одећу, ношење амајлија и других предмета спортиста за време важних утакмица итд.

Улога митологије (магија и мистика) у друштву је у томе што је она помоћу табуа, тотема и фетиша доприносила интеграцији заједнице, регулацији живота и најразноврснијих односа у заједници.

46. Религија

О религији (лат. *религио* - учење које се тиче највишег бића; божанство, бога; веру, вероисповест) постоји мноштво теоријских одређења и ставова, као и методолошких приступа који узимају њена различита своства. Религија се често дефинише као веровање у бога, односно "као вера у оностранi свет, или као веза човека с *оностранимбићем*".[275] Такво одређење религије проистиче из својствености религијске активности у којој се човек обраћа "натприродној" сили или "оностраном" бићу да би утицао на природу и објаснио свој положај у свету.

За социолошко становиште о разумевању религије најважнија су учења Маркса, Диркема и Вебера. Под њиховим утицајем засовани су доминантни теоријски ставови о религији. Они су сматрали да је религија, у суштини илузија, а да је *други свет* о којем

[275] В. Павићевић, *Социологијарелигије*, Београд 1980, стр. 11.

религија говори, у ствари стварни свет искривљен кроз призму религијског симболизма.

Маркс је сматрао да је "религија опијум за народ", јер пружа оправдање за неједнакости које владају у друштву између богатих и сиромашних. Тиме је он у религији видео значајне идеолошке елементе. Диркем је указао на значај религије истичући њене кохезионе функције у друштву - религија тражи да се људи редовно састају како би потврдили своја заједничка веровања и вредности. А по Веберу, религија је важна због улоге коју има у друштвеним променама, особито улоге коју је имала у развоју западног капитализма.

У човековом животном искуству подручје религиозног није као и друга подручја деловања, оно је потпуно "привилеговано подручје" - подручје доживљаја *светога*. И Диркем је истицао да је битна карактеристика религије веровање у свето. Религиозни човек, према Диркему, дели ствари и појаве на свете и профане. Религиозност се односи на оно што је мистериозно и тајанствено подручје човековог односа са својим Богом, односно на оне најдубље и најинтимније димензије људске егзистенције. Кад год је реч о религији и религиозном понашању, реч је и о доживљају светога или придавања атрибута светости духовима, боговима, стварима, речима и сл. Зато је за разумевање суштине религије важно указати на њена два основна елемента: 1) значај *светог*, које је омеђено божанским духом, тајновитошћу, жељом за приближавање савршенству; оно је изражено у више облика: света места, свети предмети, свети ритуали, свете забране, свете животиње, свети догађаји, свето време итд; и 2) *веровање* у натприродно порекло света (у творца и спасење) као универзално стање мира и вечности, судњи дан царства божјег, трпљење на овом свету и утеху коју пружа божанство. Поред тога, заједничке карактеристике у свим религијама јесу: коришћење симбола, који изазивају осећање поштовања и страхопоштовања; и разноврсних ритуала или церемонија у којима учествују заједно свештеници и верници. За религију је битна и вредносна димензија, јер је она извор доброг, истинитог и лепог, односно морално - обичајна страна пошто се на основу ње стиче човечност.

Религија има своју структуру која изражава њен особени систем, али и њену везу са другим културним творевинама у друштву. Ту структуру чине следећи елементи: учење о богу, религијаска осећања, ритуали (обреди), симболи и религијска организација.

Религијско учење о натприродном бићу (богу) јавило се као потреба у време настанка монотеистичких религија да се, ради јединства верске заједнице, фиксирају *исправни* начини замишљања бога и оностраног света уопште. Пошто се онострано биће замишља као свемоћно и свезнајуће биће, то јест биће с неограниченим даровима и моћима, природно је да се према њему гаје особена осећања. То су осећања страха и захвалности. Она, код религиозног човека, проистичу из осећања зависности од бога, јер од њега *долазе* срећа и несрећа. Ритуали или обреди проистичу из учења о натприродном бићу и сврха ових радњи је да се удовољи богу - утиче на његову вољу, да се ублажи његов гнев, да му се ода захвалност. У ритуалне радње спадају молитва, жртва, разни церемонијали итд. Симболи представљају врсте знакова које људи стварају да би преко њих упућивали нека своја осећања или идеје богу, пошто се он сматра недокучив непосредним путем. Зато има мишљења да се сва религија може одредити као скуп симбола или служење симболима.[276]

И на крају, религијска организација, она представља посебну верску групу људи са истим веровањем који се удружују и организују како би могли да се одрже у конкуренцији

[276] М. Марковић, *Дијалектичкатеоријазначења*, Београд 1961, стр. 223-228.

са другим верским групама У томе им помажу свештеници, који обављају и друге религиозне послове: изводе ритуал, организују верски живот, преносе религијско учење на млађе генерације итд. Основни облици верског организовања су: култ, секта, деноминација (конфесија) и црква.

Црква (грч. *kyrione oikia* - господарева кућа, божански дом) је израз институционализације хришћанства и облик хијерархјске организације свештеника и верника. Црква је уређена на основу догми и канона. Догма (грч. *dogmhma* - суд, закључак) се односи на судове вере које прихватају верници и у које се не може сумњати, већ само веровати. То су, у ствари, институционализована и сређена верска учења. Канони (грч. *kahnon* - мера, правило) су верска и етичка правила које је црква прогласила. Најчешће се канони изражавају као верски прописи о понашању. У црквама се развија култ, односно поштовање одређених вредности и различитих обреда, верске светковине. Црквени представници су свештеници.

Секта (лат. *sequi* - следовати, пратити) представља групу следбеника неког верског учења која се одвојила од цркве и коју је црква одбацила и осудила. За цркву је веровање којег се секта држи неправилно. С друге стране, секте цркву (православну или католичку) сматрају сектом која се одвојила од "правилног учења" садржаног у Библији. Основне разлике између цркве и секте огледају се у томе што су цркве велике и етабилиране целине, са формалном бирократском структуром и хијерархијом верских званичника, а секте су мање и неформалније групе верника, али уколико дуго опстану могу да се институционализују и изврше деноминацију.

Религија, као и свака друштвена појава, има своју улогу у друштву, односно одређене функције, а то су: дефинисање "особеног погледа на свет", психолошко-емоционална или компензациона функција, етичка и друштвено-интегративна функција. Религијски поглед на свет полази од идеје о два света - *оностранo биће* и *овостранo биће*, при чему се овострано схвата као несамостално, јер је настало из оностраног. Затим, религијски поглед, у основу света, ставља надсветско духовно начело. Психолошка функција религије односи се на задовољење егзистенцијалне негативности или фрустрираности у људском животу, које религиозни човек превладава веровањем у натприродно биће и натприродну моћ. А религија, с друге стране, пружа подршку таквом човеку, смањује напетост и даје утеху у стању патње. Етичка функција религије састоји се у формулисању основних моралних правила и начела у чијој је основи учење о *светом*, као и у њиховом подржавању и ширењу међу верницима. И, на крају, друштвено-интегративна функција, која је изражена у повезивању и идолошком уједињавању глобалног друштва као најмоћнија друштвена чињеница стоји изнад појединаца и спаја их.

Религија је прошла разне облике и фазе у свом развоју. То су, пре свега, начини на који је нека религија замишљала натприродно или свето биће, тако да се у социологији нарочито истичу: анимизам, тотемизам и теизам.

Анимизам (лат. *anima*, *animus* - душа, дух), спада у најраније фазе развоја религије. То је веровање да у свету постоје духови и да они управљају појединим стварима и догађајима. Веровало се, а и данас многи људи верују, да човек има посебну душу која се суштински разликује од тела, која може да живи и после телесне смрти. Претпоставља се да је човек до анимизма дошао тумачећи сан. Док снева, њему се указује паралелни живот - он путује, види друге људе, па и мртве. Објашњавајући сан, он је могао да претпостави да у свим људима и стварима постоје духови, невидљива бића. Поред овог психолошког објашњења анимизма, многи антрополози сматрају да је анимизам настао у време

преласка на земљорадњу и сточарство, када се повећала човекова зависност од природних сила, јер је обрада усева у значајној мери зависила од природних појава. А те силе су могле бити *добре* и *зле*, а пошто су оне ван човекове спознаје и домашаја, онда њима неко управља - духови. Зато је овакав начин стицања средстава за живот могао условити анимистички начин мишљења и веровања.

Тотемизам је наредна фаза у развоју религије, или варијанта анимизма пошто је и код тотемских група изражено веровање у духове.[277]. Овај израз потиче од речи *тотем*, који је симбол одређених предмета, биљака или животиња, у којем, по веровању тадашњих људи, борави дух умрлих предака. Такве биљке и животиње посебно су цењене у животу одређеног рода и племена. Као симбол натприродне, силе, сматрано је да тотем штити цео род од зла. Према њему је гајено сујеверно поштовање, јер онај који верује сматра да између њега и тотема постоји посебна повезаност. Та веза је узајамна - тотем штити човека, а човек своју пажњу према њему показује на различите начине, не убија ако је то животиња, или га не бере ако је то биљка.

Теизам је трећа фаза у развоју религијске свести. Настаје у време када су људи спознали појмове, врсте и родове ствари, па у вези с тим и дошли до идеје да поједини духови управљају читавим групама сродних ствари или догађаја и да не пребивају више у самим стварима, већ на посебним местима (на врховима планина или на небу). Овако замишљени духови називају се боговима. У оквиру теизма разликују се две етапе: *политеизам* (веровање у више богова) и *монотеизам* (веровање у једног бога, духовног управљача читавог света). У време политеизма духови су потпуно одвојени од појединачних предмета и постају апстрактна бића, примивши карактер богова. Богови су били најпре персонификација одређених општих појава и ствари из природе, као што су сунце, море, киша, гром. Тако су се појављивали богови сунца, мора, кише, грома итд. Касније, у комбинацији појава из природе и људског друштва, богови добијају фантастичне ликове (девојке-рибе, човека-коња), да би на крају попримили у свему људске облике и представљајући разне појаве из живота људи. Монотеизам се поклапа са настанком великих робовласничких империја. Како су раније богови имали локални карактер, стварањем великих империја постепено се долази до идеје о постојању једног бога, а сви остали, дотадашњи богови, преображавају се у разне свеце, анђеле и апостоле, који врше одређене заштитне функције и постају покровитељи ужих друштвених заједница. У монотеизму бог више нема лик човека као у политеизму. Он је постао појам одређене натприродне силе, која је иако невидљива свуда присутна. Основне монотеистичке религије данас су: јудаизам, хришћанство и ислам.

У свету данас постоји мноштво религија и оне се класификују или разврставају по различитим критеријумима, али је међу њима основна подела на западне и источне религије. У западне религије убрајају се: хришћанство (православље и католичанство), јудаизам и ислам. А у источне: браманизам, будизам, зенбудизам, конфучијанизам, таоизам, хиндуизам, шинтоизам итд. Основне разлике су у трансцеденцији западних и иманенцији источних религија, као и црквеним организацијама. Саставни део религијског живота у савременом свету чине верски покрети, који се деле на: нове верске покрете (покрети који признају свет, покрети који одбацују свет, покрети који се прилагођавају свету); миленаристичке покрете (очекивање у скоро спасење верника); верски

[277] В. Павићевић, *Исто*, стр. 180.

фундаментализам (позивање на изворно тумачење светих текстова), који је најизраженији у исламском фундаментализму.[278]

Секуларизација (лат. *secularisare* - посветовнити, учинити световним) је, у суштини, слабљење улоге религиозних веровања, ослобођење друштвених установа и индивидуалног понашања од религиозног утицаја. Секуларизација се може изразити као преовладавање схватања и тумачења света самим светом, без прибегавања појму "надсветске" силе; преовладање "овостраних" духовних вредности уз истовремено слабљење и потискивање религиозних вредности; заснивање морала на људским моћима и потребама, без прибегавања идеји божанства као извора и ауторитета у моралним питањима; и повлачење религије у цркве, у сферу приватног права и приватног живота људи.[279] Процес секуларизације, односно световно гледиште на свет, почиње значајније да долази до изражаја у време хуманизма и ренесансе када се људски разум све више схвата као једини извор сазнања и критеријум истине. На разуму је Р. Декарт засновао рационалистички метод мишљења који не трпи никакав неприкосновени ауторитет изнад разума. Развојем рационализма и других филозофских праваца (нарочито, материјализма и комунизма), уз истовремени напредак науке и технологије, урбанизације као и организације савременог друштва на либералистичким начелима, развијали су се погледи на свет друкчији од религијског. Тиме су процеси секуларизације битно ојачали тако да је утицај религије значајно опао, али не до те мере да је религија у опасности да нестане. Она и даље има значајну улогу у савременом свету.

47. Сазнање

Сазнање настаје из тежње људи да спознају свет око себе и да га мисаоно протумаче, као и да помоћу ума овладају проблемима који се пред њих постављају. Основни типови сазнања су здраворазумско, филозофско и научно. Здраворазумско сазнање заснива се на чулном увиду у стварност, односно на основу опажања и разума, на непосредном искуству.[280] Такво сазнање је пуно предрасуда и емоционално обликовано, тако да је, углавном, непоуздано. Међутим, и здраворазумско сазнање тежи рационалном сазнању, јер кроз мисаони процес и интеракцију са другим људима долази до његове провере и објективизирања. Зато се може рећи да здраворазумско сазнање представља увод у сваки други облик сазнања, нарочито у филозофију и науку.

Филозофија. - Филозофија (грч. *philosophia* - љубав према мудрости) је општи поглед на свет, она говори о најопштијим законима кретања и развитка природе, друштва и људског мишљења, о човековој егзистенцији, о односу мишљења и бића (субјекта и објекта), духа и материје, дакле о питањима пред којима наука заостаје. Постоје два основна значења филозофије. У једном значењу под њом се подразумева рационално исказивање о свету (стварности), чији се искази могу проверити и чија се истинитост може доказати. Тиме се филозофија приближила науци као најопштије сазнање, односно постала и сама наука која уопштава исказе или најопштија научна дисциплина. У другом значењу она је задржала спекулативни карактер, односно особине сазнања које тумачи свет (стварност), независно од емпиријског искуства било које врсте. Она тежи да утврди

[278]Видетишире: E. Barker;M. Warburg (eds), *NewReligionsandNewReligiosity*, Arhus 1998.
[279] В. Павићевић, *Исто*, стр. 313-314.
[280] М. Пешић, *Социологија*, Београд 1998. стр. 5.

да ли је свет какав је дат у искуству истоветан са светом какав стварно јест, независно од искуства. Али, без обзира на ово подвајање, садржај филозофије је усмерен на опште сазнање о деловима света, његовој повезаности и положају човека у њему.[281]

Филозофија у знатној мери даје субјективну слику о свету, јер у њој велику, а често одлучујућу улогу имају појединачни искази, машта, проницљивост, емоције итд. Субјективној димензији филозофије доприноси и то што се у њен предмет често уноси и постављање крајњег циља и смисла човека на земљи, то јест процењивање појединих вредности које у друштву постоје. Пошто је процењивање вредности ствар која не спада у науку, јер не служи открићу света, већ је у домену друштвеног стваралаштва, то је овај њен елемент утолико субјективнији. Филозофија је, као и друге области друштвених и духовних творевина, условљена, како по садржају, тако и по пореклу, одговарајућим друштвеним елементима који објективно постоје у сваком друштву, почев од поделе рада, друштвене раслојености и конфликата, па све до начина живота. Све то утиче и на њене представе о свету.

Наука. - Наука представља системрационалног сазнања о појавама и процесима у објективној стварности.За разлику од здраворазумског сазнања и филозофског погледа на свет, до научних сазнања се долази на основу рационалних претпоставки, утврђених процедура и упутстава. Зато су научна сазнања истинита и доказива, па увек постоји могућност провере, под одређеним правилима и условима. Циљ науке је утврђивање истине, правилности или доласка до потпуно нових открића, било да је реч о природи, друштву или човеку. Међутим, треба имати у виду да је и научна истинитост релативна, јер се наука налази у сталном развитку, па се истине које она утврђује стално проверавају и понекад мењају. Зато је наука институционализовани систем знања који је координиран у целини и установљен у виду исказа, критичких оцена и верификација било у форми њиховог преношења или стандардизације и чувања.

Улога науке у друштву састоји се у томе што она проистиче из потребе људи да сазнају своју природну и друштвену околину, како би њоме успешније овладали и обезбедили што боље услове своје материјалне и друштвене егзистенције. Зато је наука и практична делатност, јер тежи да својим сазнањима и открићима помогне људској пракси, тако да је развој науке неодвојив од човекове практичне делатности и његовог својства као стваралачког бића.

48. Уметност

Уметност је посебан облик људског стваралаштва који је заснован на субјективном естетском доживљају и животном искуству ствараоца да, помоћу чулних симбола, изрази доживљај света или онога што би свет требало да буде. То стваралаштво се опредмећује у материјалним, чулно доступним и на посебан начин структурисаним делима која изазивају код примаоца сложене психофизичке процесе. Дела уметности су разноврсне духовне творевине, материјализоване у посебним облицима и формама (ликовној, музичкој, драмској, литерарној итд). Она су продукти индивидуалног стваралаштва; израз индивидуалности и оргиналности сваког уметника; плод маште и унутрашњег богатства личности и представљају израз слободе уметничког стваралаштва.

[281] М. Печујлић; В. Милић, *Исто*, стр. 178.

Поред стваралаштва, уметност изражава и специфично сазнање о животу, које не даје ни један други облик друштвеног сазнања, јер представља посебну форму или начин сазнања који се може означити као *сликовито сазнање*, чија се особеност, за разлику од појмовно-апстрактног сазнања, састоји управо у конкретно-појединачном облику одражавања. За разлику од науке, која је превасходно продукт интелектуалне и рационалне делатности, у уметности до изражаја долазе емоционалне и личне могућности уметника, његова психа и његово лично разумевање света. У уметности се човек на специфичан начин одражава у одређеном времену, како у односу према природи и укупној стварности, тако и у контексту система релација које постоје у његовом односу према друштву као целини и према појединим друштвеним групама и институцијама. То се изражава преко људске активности у произвођењу творевина које се процењују као лепе. А *лепо*, у ширем смислу, означава сва уметничка дела.[282]

Уметност не постоји као вредност сама по себи, изоловано од друштвене стварности, без обзира на њену диференцираност према животној пракси. Тек у једном поређењу уметничког дела са том стварношћу, са којом се разликује, оно добија свој нарочит естетски карактер, претварајући се у *објекат*, "у естетску ствар, која је, истина, ослобођена од сврховитог односа животне праксе, али ипак припада објективном свету".[283] Зато уметност има, поред естетског, и друштвени карактер, који се огледа у потреби људи за новим сазнањима и искуствима која проширују просторе могућег и продубљују људске видике. У тој функцији, постоји стална комуникација између уметности и друштва, односно, између уметника и публике. Поред тога, друштвеност уметности се изражава и у томе што је уметност у свом развоју повезана са другим облицима стваралаштва и друштвеним односима у целини, па су тиме и уметнички стилови и циљеви у извесној мери условљени и нису могући у свим временима (утицај религије на средњевековну уметност, материјалистичке филозофије на реализам, индустријског друштва на постмодернизам итд). Тај однос се може посматрати и са друге стране, као утицај уметности на друге облике стваралаштва и на друштвене односе, као на пример утицај романтизма на јачање национално-ослободилачких покрета у Европи половином XIX века.

Дакле, у уметности, са становишта социологије, могуће је запазити три функције: 1) естетску, којом се утиче на обликовање укуса људи; 2) сазнајну, којом се обогаћује знање, иако то није примарна функција уметности; и 3) друштвено-преображајна, а то је могућност да се подстакне социјална акција, јер уметничко стваралаштво изражава стварност појава и друштвених збивања кроз призму своје емоционалности.[284] Зато се и указује да уметност нема непосредну утилитарно-сазнајну улогу и да се не ствара ради неке економске потребе већ да испуни личност и изрази свет вредности.

Постоје разне врсте уметности што условљава и разноврсне поделе, од којих, овом приликом указујемо на једну. А то је подела уметности на: 1) фине уметности (музика, позориште, литература, ликовне уметности); 2) комбиноване уметности (игра, позориште, опера); 3) примењена уметност (керамика, текстил, минијатурно сликарство) и 4) популарна уметност (филм, забава, штампа, радио и телевизија).

---

[282]Видетишире: Ш. Ласло, *Основиестетике*, Београд 1966.
[283] Х. Клоц, *Уметност у XX веку*, НовиСад 1995, стр. 18.
[284] Д. Коковић, *Исто*, стр. 200-201.

49. Друштвене вредности и норме

Вредности и норме су од великог значаја за сва друштва и културе. Вредности су "идеална својства објеката која их чине пожељним за људе".[285] То су оне идеје које одређују шта се сматра важним, вредним и пожељним у неком друштву. Ове идеје дају значење и служе као водич људима у њиховој интеракцији са светом који их окружује. Друштвене норме, или друштвени правила, су правила понашања која одражавају вредности културе једног друштва и оне "непосредно регулишу понашање људи, и то често до најситнијих појединости".[286] Друштвене вредности и норме су шира категорија од појединих облика културних творевина или друштвене свести (религија, филозофија, наука, уметност итд), јер се налазе у њиховој основи као одређени стандарди помоћу којих се схвата пожељно или непожељно.

Друштвене вредности. - Оне су дубоко укорењене у културу друштва и, уопште, у свакодневни живот људи, јер како К. Косик указује, "људска стварност није само продукција новога већ је и репродукција прошлости".[287] У нашој култури се као вредности истичу: храброст, родољубље, част, моћ, снага, радиност, доброта, поштење, корисност итд. Вредности се разумеју као циљеви које треба остварити и њих људи настоје да реализују у свим областима свесне делатности. Зато су оне и покретачи људске делатности, али, с друге стране, вредности детерминишу све врсте друштвеног понашања - друштвених акција, идеологија, ставова, моралних судова, вредновања уметности итд. Разна друштва стварају различите вредности исте врсте, па се оне разликују од друштва до друштва. Зато се вредносни идеали, као што су праведност, поштење, лепота, учтивост, нежност итд, разликују зависно од културе.[288] Оно што је за једно друштво добро за друго није. И у истом друштву се разликују вредности различитих друштвених група и појединаца. Оно што је лепо за једног сељака, није за варошанина.[289] Неки људи за вредност држе скромност и религиозна уверења, а некима је вредност хедонистички живот и материјално благостање, итд. Такође, ни вредности нису константне величине у истом друштву. Када се говори о вредностима неког друштва треба увек имати у виду друштвено-историјски контекст, јер се вредности тог друштва могу разумети само у поменутом контексту.

Људи су увек суочени са вредностима из прошлости и вредностима у настајању, онима које се тек уводе и успостављају и својим трајањем потврђују. У том процесу долази и до извесног спора између старих и нових вредности све док се нове вредности не успоставе и старе потисну. Неке вредности имају велики значај за опстанак друштва (не убиј, не кради, помози у невољи, забрана инцеста, итд) и оне су непромењиве у друштву и имају универзални карактер.

---

[285] Р. Д. Лукић, *Исто*, стр. 275.
[286] *Исто*, стр. 278.
[287] К. Косик, *Дијалектикаконкретног*, Београд 1967. стр. 138.
[288] E. Kale, *Uvoduznanostokulturi*, Zagreb 1988, str.76.
[289] Коднас у Србији, у селусудоскоробилецењене и сматранелепимкрупне и дебеледевојке, "румене и једре", закојесепретпостављалодаћеиматиздравпород и дамогу у потпуностидаовладајутешкимпословиманаселу, како у кући, тако и нањиви и ливади. Доксу у варошима и градовимабиленаценимршаведевојке, саизраженомсексипилношћу и "дамскимманирима". Такодасусастановиштасељака, девојкекојесусматранелепим у градовима, у њиховимочимабиле "метиљаве" или "фрајле"; доксудевојкесасела, којесутамосматранелепим, у очимаварошкихмомакабиле "незграпне" и "ружне".

Вредности су у функцији очувања друштвеног система и културе. Поремећаји и преокрети у систему вредности повлаче за собом и велике ланчане поремећаје у целокупном друштву. Вредности имају снагу узора и орјентира, па се социјализацијом прихватају као правила. Функционисање вредности осигурано је наградама и казнама. Свака заједница се осигурава одређеним вредностима које дају значење свим људским поступцима и свему што је специфично у појединачној заједници или култури.[290]

Друштвене норме. - Вредности се у одређеном друштву конкретизују правилима понашања, деловања и мишљења, односно друштвеним нормама. Оне окружују човека и он је са њима у најнепосреднијем додиру, толико тесно и непосредно да их и не осећа, па и када поступа по њима, чини му се да поступа сасвим самостално, онако како је он одредио, а не како је друштво прописало. На тај начин правила омогућују функционисање друштвеног живота и усклађивање друштвених делатности без чега нема друштва. Друштвених норми има много врста, али је најважнија подела на техничка правила и друштвене прописе.

Техничка правила су правила о понашању човека према спољној природи. То могу бити разна упутства о технолошким процедурама у производњи или процедурама у лечењу, правила о заштити на раду, противпожарној заштити, грађевинска правила итд. Ових правила има веома много у свим областима људске делатности. У поштовању ових правила су, у принципу, више заинтересовани појединци и друштвене групе на које се она односе, него друштвена заједница, јер њихово непоштовање углавном не шкоди интересима заједнице. Технички прописи се доносе и мењају у складу са верификованим научним достигнућима у одређеној области и немају локални карактер, не своде се на државне или неке друге оквире, на пример: правила о коришћењу плина у домаћинству иста су свуда у свету.

Друштвени прописи су правила о понашању људи у друштву. Њих има више врста: право, обичај, морал, мода, правила пристојности, правила лепог понашања (бонтон), правила учтивости итд, али се за моралне и правне норме може рећи да оне чине суштину друштвених прописа, јер су најчешће и све друге норме на њима засноване.

Друштвеним прописима се врши опште уређење људског понашања. Њима се регулишу односи људи у разноврсним друштвеним заједницама и институцијама - од државе до породице. Ови прописи су увек у интересу шире заједнице, тако да је она веома је заинтересована за поштовање прописа, јер њихово непоштовање шкоди интересима заједнице. Међутим, интереси заједнице не морају да буду и интереси свих њених чланова појединачно. Зато, да би се обезбедило поштовање прописа, друштвена заједница у процесу социјализације указује појединцима на важност прописа и на последице у случајевима поштовања или непоштовања прописа - уколико се придржавају прописа следи награда, као и обрнуто, казна.

Друштвени прописи се састоје из два дела: диспозиције и санкције. *Диспозиција* означава основно правило о понашању, којим је регулисано како се треба понашати и њеним поштовањем се штите интереси заједнинце. Зато је у интересу сваке заједнице усклађивање и устаљивање понашања како би она могла успешно да функционише; али је то, истовремено, и у интересу појединаца јер су тиме сигурни у остваривању својих намера. *Санкција* је изведена из диспозицје и означава правило о томе шта се чини у случају непоштовања диспозиције, односно основног правила о понашању. За

[290] Е. Кале, *Исто*, стр. 78-79.

непоштовање норми друштво, организованим апаратом за принуду, примењује различите санкције, према учињеном делу. Оне могу бити разноврсне, почев од благих прекора и опомена, до одузимања одређених добара, ускраћивања слободе па и до одузимања живота. Тиме се у извесној мери задовољава жеља за одмаздом према прекршиоцу интереса заједнице, али је главно дејство казне васпитно, како би се људи уздржали од кршења друштвених прописа.

Моралне норме су обавезујуће за појединце, али истовремено и код људи су социјализацијом развијена снажна осећања обавезности моралног понашања, тако да развијене личности имају јасан однос према моралу. Лични став појединца у погледу кршења морала повлачи специфичну санкцију која не постоји код других норми, а то је *грижа савести*. Грижа савести је унутрашња препрека да се морал крши, механизам који не дозвољава појединцу да делује против доброг, а у случају кршења формира снажно осећање које изазива кајање и раздире његову личност, тако да то осећање може да га одведе у смрт. С друге стране морално понашање санкционише и заједница, а њене санкције крећу се од најблажих, као код обичаја, од подсмеха и презира до смртне казне. Појавом правних прописа морал се институционално штити, па се за његово кршење примењују законске санкције.

Друштвене норме сутворевина културе одређеног друштва чија је основна друштвена улога опште уређење друштва и регулисање друштвених односа у циљу интеграције и функционисања друштва, односно уједињавања појединаца и друштвене заједнице. У социологији се цео комплекс друштвених норми детаљно изучава и он се обично дефинише изразом *нормативна култура*.